

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Οι άριστεροί και τό Πασόκ. Τά έν οίκω έν δήμω ή ή πολιτικοποίηση τοῦ "ιδιωτικοῦ". Ἡ χημική βιομηχανία στήν Ἑλλάδα τοῦ 1980. Ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου και μερικές σκέψεις γιά τήν ἀγορά διανοητικῆς ἐργασίας, τό ρόλο τῶν φοιτητῶν και διανοουμένων. Ὁ πραγματικός ζωγράφος τοῦ Μακρυγιάννη. Πιά τή μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἀγγειογραφίας. Τά ναρκωτικά - ή ἄλλη ὄψη τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ "ἀνιση ἀνταλλαγή".

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση, τεύχ. 36, Ιούλιος 1980, 80 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άγγελου Έλεφάντη	Ίδου ή Ρόδος ιδού και τό κατάντημα
Βάσως Κιζήλου	Τό περιβάλλον; "Άλλα λόγια ν' αγαπιόμαστε
Άριστεΐδη Μπαλτά	Τά έν οίκω έν δήμω
Γιώργου Καρρά	ΠΑΣΟΚ και μαζικά κινήματα
Γιάννη Καλογήρου, Λεφτέρη Παπαγιαννάκη, Γιάννη Σαχαρίδη	Η ελληνική χημική βιομηχανία
.....	μπροστά στή δεκαετία του '80
Βασίλη Καραποστόλη	Ο χρόνος ως εμπόρευμα
Νίκου Μαρτίνου	Φοιτητές και διανοούμενοι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες
Deborah Kazasis	Γιά τή μελέτη τής ελληνικής άγγειογραφίας. Η συμβολή του Herbert Hoffmann
Herbert Hoffmann	Μετά τόν Μπίτλεϋ: Προλεγόμενα γιά μιá ανθρωπολογική μελέτη
.....	τής ελληνικής άγγειογραφίας.
Άγγελική Φενερλή	Οί ζωγράφοι του Μακρυγιάννη:
.....	Δημήτριος και Παναγιώτης Ζωγράφος
Γιάννη Πανούση	Ναρκωτικά, ή άλλη όψη του πραγματικού
Βαγγέλη Μάντζαρη	«Η άνιση άνταλλαγή» του Άργύρη Έμμανουήλ
Βιβλία - Άλληλογραφία	

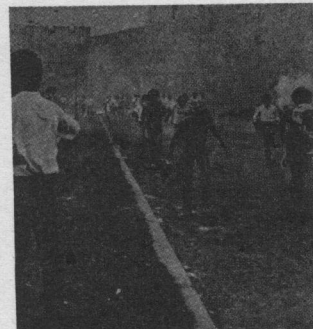
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμνηη 400 δρχ., έτήσια 800. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώ-
πης: έξάμνηη 550 δρχ., έτήσια 1000 ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμνηη 600 δρχ. έτήσια 1200 ● Για
Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμνηη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ -
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

Έκδότης: Νικ. Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, Ίδιοκτησία: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής:
Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύτταρο ΕΠΕ Ύμηττου 219, τηλ. 7516333, 7514958 ●
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού, Στυφαλίας 8 - Περιστερι, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκά-
λας ● Επιμέλεια, Άφροδίτη Άντωνάκη

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ίδου ή Ρόδος ιδού και τό κατάντημα

Δέν είμαστε θιασώτες του τουρισμού· τουλάχιστο μέ τίς τρισάθλιες μορφές εκπόρνευσης ανθρώπων και πραγμάτων που έχει πάρει στον τόπο μας. Δέν μάς ενδιαφέρουν τά μοτέλ και τά ότέλ των αετονύχηδων, τά Rooms to leet του άπλου λαού, ή διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς όπως τήν έννοει ό ΕΟΤ, τά μαγαζάκια μέ τά τσολιαδάκια, τά πούλμαν μέ τήν όργανωμένη αποδλάκωση της τουριστικής επιδρομής, οι τουριστικές αξιοποιήσεις των χώρων, οι υπεραναιμήσεις των ακινήτων, τά κρουαζιερόπλοια, τά υπέροχα άγγλογαλλογερομανοϊταλικά των γκαρσονιών, τό ρωμέικο άντριλίκι, τά γκρήκ ντάνσινγκ, τά γκρήκ μιούζικ, τά γκρήκ μπρέκφαστ, όλη αυτή ή κραναγλέα γκρήκ ληστροεπαιτεία που εκδιώκει και άλλοτριώνει τους Έλληνες. Δέν νιώθουμε καμιά έθνική υπερηφάνεια ούτε «ανάπτυξιακή» έξαρση όταν καταφτάνουν πέντε, έξη ή όκτώ έκατομμύρια άλλοεθνείς και αισθανόμαστε πραγματική άγαλλίαση κάθε φορά που ή τουριστική κίνηση παίρνει τήν κατιούσα. Γενικά, όταν άκούμε τή φράση «ό τουρισμός μας», και κυρίως όταν βλέπουμε τήν άθλια πραγματικότητα που δημιουργεί, ξέρουμε ότι αυτό τό πράγμα δέν είναι δικό μας, ή τό αισθανόμαστε τόσο δικό μας όσο και τίς άλλες μορφές έξανδραποδισμού που μάς επιβάλλονται. Κι αυτό για πολλούς λόγους που δέν είναι του παρόντος νά εκθέσουμε, κυρίως όμως, διότι όσο αναπτύσσονται οι δουλειές των τουριστικών τάξεων τόσο έμεις χάνουμε τό ζωτικό μας χώρο, τόσο παραμορφώνονται τά πρόσωπα και τά πράγματα που μάς είναι ακριβά και θεωρούμε δικά μας, τόσο απομακρύνονται εκείνα που θέλουμε νά δημιουργήσουμε.

Όμως εκείνοι οι «6.000» Ρόδιοι που ξαφνικά όχρωθήκαν πίσω από τά έθνικά ιδεώδη και θυμήθηκαν τήν επέτειο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (κι άς μήν ήταν επέτειος) και, ένωμένοι στην «Πίστη του Χριστού μας τήν άγία», τά βάλαν μέ τήν Ημισέληνο, ήξεραν τί προόσπιζαν: τό Τουριστικόν Βασίλειον της Ρόδου. Έκει τά έθνικά ιδεώδη για όρισμένους όνομάζονται τουρισμός. Γι' αυτούς τό τούρκικο κρουαζιερόπλοιο έβαζε σε κίνδυνο τό Τουριστικόν Βασίλειον της Ρόδου. Κι άφού τό «Τζεμλίκ» έκανε τήν γκάφα νά καταπλεύσει μία τέτοια «σημαδιακή» μέρα δόθηκε ή ευκαιρία στίς παραγωγικές τάξεις (;) της Ρόδου νά στήσουν ένα νέο Άρχάδι ώστε ν' άποτραπεί ή πιθανή διαδρομή Σουηδών προς τήν Τουρκία.

Τό σενάριο γνωστό και πολυπαιγμένο. Από τή μία μεριά ό «λαός», που πάντα έχει δικιο, μέ τό Δήμαρχο μπροστά, τους βουλευτές του και τους 26 προέδρους των παραγωγικών τάξεων δίπλα του, από μακριά ό κ. Ζίγδης - θεία τύχη, και τί κρύμα οι έφημερίδες λόγω άπεργίας έχασαν τήν ευκαιρία νά συμπαρασταθούν στα δίκαια αιτήματα του «λαού» της Ρόδου. Από τήν άλλη μεριά ή κυβέρνηση που πάντα έχει άδικο και που άφού δέν μπόρεσε νά βάλει τάξη μέ τό καλό έστειλε κατά τό συνήθειό της τά ΜΑΤ. Άλλά υπεύθυνη για τό σύνολο των τουριστικών τάξεων της Ελλάδος ήταν άδύνατο νά μεροληπτήσει τόσο πολύ ώστε νά ξεχάσει ότι εκτός από τή Ρόδο υπάρχουν και άλλοι. Γι' αυτό υπενθύμισε ότι:

«... ως ναυτικό κράτος, έχουμε και συμφέρον νά εξασφαλίσουμε τήν έλευθερία των θαλασσιών μεταφορών. Οι ταραξίες δέν πρέπει νά ξεχνούν ότι 19 μεγάλα έλληνικά κρουαζιερόπλοια προσεγγίζουν σε λιμάνια της Τουρκίας κάθε εβδομάδα. Ότι 7 μικρά έλληνικά πλοία εκτελούν καθημερινή συγκοινωνία από τή Χίο, τή Σάμο, και τή Μυτιλήνη στίς τουρκικές άκτές. Και ότι 50 έλληνικά φορτηγά πλοία συνολικής χωρητικότητας 200.000 κόρων προσεγγίζουν έπτά φορές τό μήνα σε λιμάνια της Τουρκίας. Δέν είναι νοητό οι όποιοιδήποτε θερμοαίμοι νά πλήξουν τό συμφέρον της ελληνικής ναυτιλίας, τρίτης ναυτιλίας του κόσμου, ούτε του έλληνικού τουρισμού.»

Και ή συνέχεια όπως πάντα. Από τά κόμματα της αντιπολίτευσης έλειψε άλλη μία φορά ή ευθύτητα που διακρίνει τό δημοκρατικό φρόνημα. Κανείς δέν είπε ότι αυτά τά πράγματα, ακόμη και τουριστικώς, είναι άπαράδεκτα. Κανείς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δέν ειπε οτι η κυβερνηση ειχε δικιο. Κανείς δέν ειπε οτι η 15η Ίουλίου δέν είναι η επέτειος τής τουρκικής εισβολής στην Κύπρο αλλά τής δολοφονικής επίθεσης του Σαμψών και των Ίωαννιδικών κατά του Μακαρίου. Κανείς δέν ειπε οτι όλα αυτά είναι σκύλευση, και κουτοπόνηρη ύποκρισία. Μάλιστα ο Ριζοσπάστης, κάτω από τό γιγαντότιτλο ΒΙΑΙΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΜΑΤ ΣΤΗ ΡΟΔΟ, έψέλλισε τινά περί «σοβινισμού τής άρχουσας τάξης τής Τουρκίας», άμερικάνων ιμπεριαλιστών και ΝΑΤΟ. Κανείς δέν κατήγγειλε τήν τουριστική ιδιοτέλεια και τό λαύρο σοβινισμό πού ύποκίνησαν αυτήν τήν ύπέροχη λαϊκή εξέγερση. Όλοι είδαν τά ΜΑΤ και τήν έθνική ευαισθησία των Ροδιών. Γι' αυτό κι όταν η άξιωματική αντιπολίτευση άπαιτεί νά συνέλθει πάραυτα και έπιτούτου η Βουλή για νά συζητήσει τό θέμα, δέν μπορεί παρά νά άναρωτηθει κανείς: τί νά συζητήσουν οί τριακόσιοι; Άν έπιτρέπεται νά πηγαίνουν τουρκικά καράβια στά ελληνικά λιμάνια, η άν πρέπει νά γίνει εξαίρεση λόγω των συμπερόντων των τουριστικών τάξεων τής Ρόδου.

Έπαναλαμβάνουμε, δέν είμαστε υπέρ του τουρισμού, τουλάχιστον αυτού του τουρισμού. Οί «6.000» Ρόδιοι όμως και είναι υπέρ του τουρισμού (μάλιστα του κομποπολιτικού), και χρυσές δουλειές κάνουν μ' αυτόν. Η εξέγερσή τους, παρά τίς συμπτώσεις και τίς έπετειούς, δέν έξωραίζεται ούτε έξιδανικεύεται: ύπαγορεύθηκε από τόν πραγματικό η τόν φανταστικό κίνδυνο του πιθανού τουριστικού ανταγωνισμού τής αντίπερα όχθης κι έκφράστηκε μέ τήν πιό πληθειακή μορφή αντιτουρκικού σοβινισμού.

Άλλά όπως τά μυαλά και οί καρδιές μένουν εκθετες στή σαγήνη του σοβινισμού, αλήθεια, τό ζήτημα δέν είναι καθόλου τουριστικό, ώστε νά άφεθει στην άρμοδιότητα των ξενοδόχων.

Άγγελος Έλεφάντης

Τό περιβάλλον; άλλα λόγια ν' αγαπιόμαστε

Στή σημερινή εποχή, περισσότερο ίσως από ποτέ, μπορούμε νά ύποστηρίξουμε οτι τό περιβάλλον και η κοινωνία μπορούν ν' αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο τής ίδιας προβληματικής. Οί άνοιχτοί λογαριασμοί δηλαδή δέν είναι δύο ειδών. Είναι κοινοί. Αυτό σημαίνει πώς τά κοινωνικά προβλήματα έχουν άμεσο αντίχτυπο στο περιβάλλον, τό όποιο έτσι αντιμετωπιζόμενο, σε καμιά περίπτωση δέν ύποβαθμίζεται μόνο του.

Στή σημερινή εποχή, περισσότερο ίσως από ποτέ, οί άναφορές στην ύποβάθμιση του περιβάλλοντος, στή ραγδαία καταστροφή του, πού άλλοτε λέγεται ρύπανση γενικά και άόριστα, άλλοτε καταστροφή τή χλωρίδας, άλλοτε εξαφάνιση τής πανίδας, θόρυβος η σύννεφο αίθαλομίχλης, είναι καθημερινές. Και ένέχουν πάντοτε στοιχεία τρομοκρατίας. Κάτι σαν στυγερά εγκλήματα ενάντια στή φύση.

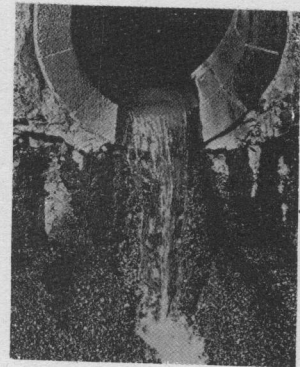
Βέβαια, η προβληματική του όλέθρου εννοεί σε τελευταία άνάλυση τήν παθητική άποδοχή των τεχταινομένων και χειραγωγή άποφασιστικά τίς όποιες δυνατότητες ενεργητικής δράσης. Τό ίδιο άποτέλεσμα φέρνει και η τάση πού ύπάρχει νά άποδίδεται η ευθύνη του σκανδάλου σε μιά ειδική καταστροφική διάθεση πού έχει ο άνθρωπος προς τό περιβάλλον. Κάτι σαν άνεξήγητο μίσος. Μιά τέτοια όμως έρμηνεία ψυχοπαθολογικής άφετηρίας, άγνοεί σκόπια τους ιστορικούς παράγοντες, δηλαδή τους προσδιοριστικούς δεσμούς κοινωνίας και φύσης. Τά προβλήματα όμως του περιβάλλοντος, η λεηλασία τής φύσης, είναι άδύνατο νά γίνουν κατανοητά χωρίς διερεύνηση του τρόπου πού έχουν λειτουργήσει αυτοί άκριβώς οί ιστορικοί παράγοντες.

Ά «οικόλογική» μόδα

Άναρωτιέται στή συνέχεια κανείς, αν η σημερινή προσπάθεια νά κινητοποιηθει ο κόσμος για θέματα περιβάλλοντος ακολουθει τά ίχνη αυτής τής προβλη-

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

ματικής. Η απάντηση είναι ξεκάθαρα αρνητική, εφόσον η κινητοποίηση που ξεκινάει «εκ των άνω», έχει σά βασικό στόχο της να εμποδίσει την προβληματική για τη ρύπανση να πάρει ριζοσπαστικές μορφές κοινωνικής κριτικής. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, χρησιμοποιείται η τακτική της μετατροπής του προβλήματος σε μόδα. Η λειτουργία κάθε είδους μόδας είναι γνωστή. Απομονώνεται ένα θέμα, όλοι μιλάνε άσταμάτητα γι' αυτό, τό διαλύουν εις τά εξών συνετέθη, φορτίζουν έντονα τίς χωρίς βαρύτητα πτυχές του, κουράζουν τούς ενδιαφερόμενους με έπουσιώδεις λεπτομέρειες, παρουσιάζουν άποσπασματικές «λύσεις», έφικτές σέ όλους, και τελικά εξαφανίζονται τή σοβαρότητα του διασπώντας το συνεχώς. Όταν πιά ή κατακραυγή τής κοινής γνώμης μπει σέ κανάλια έλεγχομένα, τό θέμα μπαίνει στό περιθώριο και παραπέμπεται στό παρελθόν. Και ξεχνιέται. Αυτή περίπου διαφαίνεται να είναι και ή πορεία του «οικολογικού» κινήματος. Τής «οικολογικής» μόδας. Τώρα, βρισκόμαστε στή στιγμή των άλλεπάλληλων διασπάσεων, που θά οδηγήσουν στήν άπόλυτη συσκότιση του προβλήματος. Στο κουκούλωμα πάει να πει.

Πλύση, και πλύση έγκεφάλων

Όταν τό πρόβλημα τής κυκλοφορίας φτάνει στό άπροχώρητο, μās συνιστούν να κοιτάμε προσεκτικά τά χέρια των τροχονόμων και να συμμορφωνόμαστε στίς οδηγίες που από ραδιοφώνου δίνουν τά έλικόπτερα τής τροχαίας. Η να μή κυκλοφορούμε χωρίς λόγο. Όταν τό παιδί μας μετατρέπεται σέ άγρίμι πίσω από τά κάγκελα τής πολυκατοικίας, γιατί έλεύθεροι χώροι πιά δέν «συμφέρει» να υπάρχουν, μās προτείνουν τό «κλείσιμο» κάποιου δρόμου και τή μετατροπή του σέ παιδότοπο. Όταν αρχίζουμε να πνιγόμαστε από τήν αιθαλομίχλη και τήν φωτοχημική ρύπανση, μās πετάνε δυόμισι μετρήσεις τής ατμόσφαιρας, δηλαδή να μήν άνησυχούμε γιατί ή κατάσταση έλέγχεται πλήρως· κι ένα «σποτάκι» από τήν τηλεόραση, μέ τή συμβουλή να μήν πετάμε καρπουζόφλונδες στή θάλασσα, γιατί έξ ου ή ρύπανση. Άλλα λόγια ν' αγαπιόμαστε δηλαδή, και τραγουδάκια για τό πώς θά αποκτήσουμε κι έμεις τό «λευκό που ξεχωρίζει». Στο σπίτι μας, στά ρούχα μās, στό σώμα μας. Άς παρατήσουμε κοντολογίς τίς «γενικότητες» για τό πρόβλημα - τόσα ύπουργεία άσχολούνται στό κάτω κάτω μέ τό περιβάλλον -, κι άς βουτήχουμε ως τό μεδούλι στό μύθο του λευκού, του άσπλου, του πιο καθαρού άπ' τό καθαρό. Μέσα στό σπίτι μας όμως. Ίδιωτική άπορρύπανση μέ τό «βιολογικό καθαρισμό» του ARIEL, «μέ τήν εύωδιά του πράσινου μήλου», «μέ τό λευκό του ROLL, τό λευκό που αγαπάει δλόκληρη ή Έλλάδα», (και έμφανίζεται στήν μικρή όθόνη είδυλλιακή νησιώτικη, πανοραμική άποψη, μέ σπιτάκια άρτι άσπρισμένα, και μπουγάδες πάλλευκες). Πές, πές, καταλήγουμε στό τέλος, άπόλυτα ίκανοποιημένοι, να πλένουμε άσταμάτητα «σέ βάθος», για να άποκτήσουμε «τό λευκό που ξεχωρίζει άκόμα και στό πιο δυνατό φώς», «για να ξαναδώσουμε στό φορεματάκι τής κορούλας μας τά ζωηρά του χρώματα», για να καμαρώσουμε στους νιπτήρες, στά τζάμια και στά μωσαϊκά μας τήν άπαστράπτουσα καθαριότητα του JIF, για να χαιρόμαστε μυρίζοντας τή λεκάνη του άποχωρητηρίου μας που μόλις ψεκάστηκε μέ HARPIC.

Άφου δηλαδή δέν βρίσκουμε λύση για τά άπόβλητα, άφου τό «σύννεφο» άλλαξε πιά τό χρώμα του άττικού ουρανού, και τί να κάνουμε, ό γέγονε γέγονε, άφου ό Σαρωνικός γίνηκε τσιφλίκι των ναυπηγείων και των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, άφου τό μετεόν άποδίδει κι άς έχει φτάσει πιά ή ύποβάθμιση των περιοχών κατοικίας στό άπροχώρητο, έμεις άς άπορρυπαίνουμε τουλάχιστον τά 70 τόσα τετραγωνικά μας κι άς διακοσμούμε τά μπαλκονάκια μας μέ τά άφράτα ρούχα που γενναιόδωρα μās χαρίζει τό SKIP, (τό συνιστούν άλλωστε «29 κατασκευαστές πλυτηρίων»).

Κι έτσι, σχεδόν φυσιολογικά, τό γενικό πρόβλημα του περιβάλλοντος παύει να μās άφορά άφου μās άπειλεί ή οικιακή βρωμιά, τό γάριασμα, άφου κινδυνεύουμε από τίς δυσάρεστες όσμές και τούς ένοχλητικούς λεκέδες. Μέσα στό σπίτι μας. Τό πουκάμισό μας προσωποποιείται και μās ίκετεύει να τό πλένουμε μέ «EYPHKA». Τό πάτωμα έκλιπαρεί για λίγο άμμονιαζόλ, τά τζάμια ζητάνε ύγρό AZAX για να γίνουν άόρατα, τά πιάτα άπαιτούν ένζυμα για να τά άπαλλάξουν από τή λίγδα. Σκόνες και ύγρά καθαρισμού μέ μυστηριώδη όνόματα κι άκόμη πιο μυστηριώδη έπιστημονικοφανή, δύσκολα συστατικά,

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σκόνες άσπρες, μέ κόκκους μπλές, πράσινους, μέ κόκκους βιολογικούς, μέ άρωμα λεμονιού, μέ άρωμα μήλου, μέ τή δύναμη του όξυγονού, μέ τή δύναμη τής άμμωνίας, όλα για τήν καλύτερη δυνατή προστασία μας. Προσφερόμενα μέ άγάπη από τήν COLGATE, τήν PROKTER AND GAMBL, τήν S.A. RECKITT AND COLMAN, τή LEVER και δέν έχει τελειωμό.

Άσπιλοι και άμόλυντοι στό καθούκι μας, κι άς παρατήσουμε τήν ύψικάμινο και τά λιπάσματα στήν ήσυχία τους, άς κλείσουμε τή μύτη μας στή δυσσομία του Κηφισού, άς κάνουμε πώς δέν τά δλέπουμε τά άπόβλητα πού σεργιανάνε ελεύθερα στους δρόμους του Κερατσινιού. Άλλο τό ένα κι άλλο τό άλλο.

Γιά τή στρατολόγησή μας σ' αυτή τή σταυροφορία τής Ι.Χ. άπορρόπανσης χρειάστηκε γνώση, φαντασία και τεράστια κεφάλαια. Μεθοδικά παραμερίστηκε τό σαπούνι, μεθοδικά περάσαμε στίς χημικές συνθέσεις πού χωρίς άμφιβολία πιά διαταράζουν σοβαρά τους διάφορους φυσικούς «κύκλους», μεθοδικά οι χημικές συνθέσεις έγιναν στοιχείο τής καθημερινής μας ζωής, μεθοδικά, ή πλύση πού μάς κάνουν πετυχαίνει.

Η κατάληξη των παραπάνω παρατηρήσεων δέν είναι φυσικά μιά πηγή μέ κρυστάλλινο νερό, μιά σκάφη και μιά πλάκα σαπούνι. Ούτε κατά των πλυντηρίων είμαι ούτε κατά τής άνεσης πού προσφέρει ή τεχνολογική εξέλιξη. Σημειώνω άπλά και μόνο, πώς πριν παραδοθούμε δεμένοι χειροπόδαρα στή μονομανία τής καθαριότητας, στον έξορκισμό τής οικιακής βρωμιάς, στό φетиχισμό του οικιακού άπορρυπαντικού, νά ξέρουμε τουλάχιστον πώς κάτι συμβαίνει πίσω από τήν πλάτη μας. Όπως γίνεται πάντα δηλαδή. Και νά προσπαθήσουμε νά αντιδράσουμε. Όπως δέν κάνουμε ποτέ. Γιατί παρ' όλες τής προσπάθειας πού γίνονται νά έξουδετερωθεί ή έστω και άσαφής οικολογική συνείδηση πού έχει άρχισει νά διαμορφώνεται στον κόσμο, μπορούμε νά ελπίζουμε ότι κάποια σπέρματα θά μείνουν. Κι όταν ή οικολογική μόδα θά γίνει παρελθόν, αυτά τά σπέρματα θά βοηθήσουν νά εκφραστεί μιά ουσιαστική οικολογική κριτική. Κριτική όμως πού θά στρέφεται κυρίως στό κοινωνικό σκάνδαλο.

Βάσω Κιζήλου

Τά έν οίκω έν δήμω

Μιά ύποσημείωση στό άρθρο τής Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Δέν ξέρω πώς μπορεί νά γίνει δεκτή, σήμερα και εδώ, μιά έτερόφυλη παρέμβαση σέ ζητήματα πού άφορούν και προβληματίζουν τό γυναικειό κίνημα. Όμολογώ πώς αισθάνομαι κάποια άμηχανία γιατί ξέρω ότι υπάρχουν αρκετά διαδεδομένες άπόψεις οι όποιες α ριγοί θεωρούν κάθε τέτοια παρέμβαση (τουλάχιστον) άπαράδεκτη ύπεροψία ενός δοκιμασμένου έξουσιαστή. Άν μολαταύτα διακινδυνεύω νά τήν πράξω είναι γιατί νομίζω πώς τό άρθρο τής Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου (Πολίτης, τεύχος 34) είναι ιδιαίτερα σημαντικό και μάλιστα όχι μόνον για τό γυναικειό ζήτημα. Πιστεύω πώς τά θέματα πού τίγει και τά προβλήματα πού άνοίγει άφορούν όλους μας, γυναίκες και άντρες, και μάς άφορούν καιρια γιατί άνασύρουν στήν επιφάνεια και μάς ύποχρεώνουν νά έξετάσουμε κάτι πού συνήθως άπωθούμε και άγνοούμε, άγνοούμε γιατί άπωθούμε: τήν προσωπική μας σχέση μέ τήν πολιτική, τά προσωπικά κίνητρα πού μάς κάνουν νά είμαστε ή νά θέλουμε νά είμαστε άριστοί. Μέ άλλα λόγια πιστεύω πώς τό άρθρο τής Ν.Σ.-Δ. άπευθύνεται σέ όλους όσοι, γυναίκες και άντρες, αισθάνονται ότι ένέχονται και προσωπικά στίς κρατούσες κοινωνικές σχέσεις, όλους όσοι ξέρουν ή ύποψιάζονται ότι και προσωπικά δέν άνέχονται άλλο αυτές τής σχέσεις, όλους όσοι προσπαθούν νά διερευνήσουν, άνάμεσα στους άλλους και τους συγκεκριμένους δικούς τους προσωπικούς λόγους πού τους ώθούν ν' αλλάξουν αυτές τής σχέσεις.

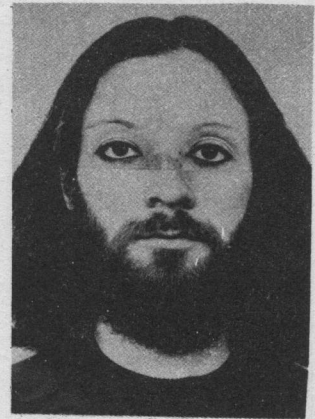
Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Η μεθοδολογία

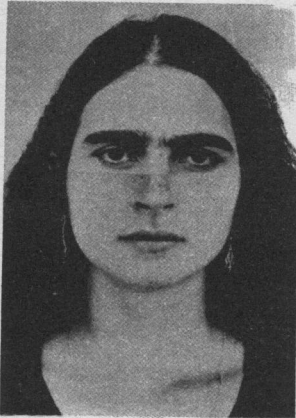
Προκαταρκτικά θά ήθελα νά σημειώσω ότι κατά τή γνώμη μου ή γονιμότητα τής προβληματικής πού συνέχει τό ένλόγω άρθρο όφείλεται κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος στή μεθοδολογική σκοπιά πού επιλέγει και στήν έπιστημονική βάση όπου στηρίζει ή Ν.Σ.-Δ τή διαπραγμάτευση του άντικειμένου της. Έτσι, μεθοδολογικά, ή εξέταση του σημερινού γυναικείου ζητήματος έντοπίζεται στό τώρα, στό τώρα πού κυριαρχεί ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η Ν.Σ.-Δ άρνείται τήν ψευδοεπιστημονική «ιστορική» θεώρηση πού ανάγει τό γυναικείο ζήτημα σε μία διαχρονική σχέση ή όποία διατρέχει άναλλοίωτη όλους τούς κοινωνικούς σχηματισμούς από τότε πού άνατράπηκε κάποια προϊστορική, ίσως μυθική, μητριαρχία ως τίς μέρες μας, χωρίς ώστόσο νά άρνείται ότι υπάρχουν σημαντικές πλευρές του γυναικείου ζητήματος πού προϋπάρχουν του καπιταλισμού· μόνον πού αυτές, για νά αντιμετώπιστούν συγκεκριμένα και όχι τυπικά, όφείλουν νά ξεταστούν μέσα στό δικό τους κοινωνικό πλαίσιο, αυτό πού τούς προσδίδει τήν ιδιαιτερότητα τους και τήν κοινωνική τους σημασία. Αύτή ή μεθοδολογική σκοπιά δέν έχει μόνο τό πλεονέκτημα ότι όροθετεί μέ σαφήνεια τό άντικείμενο τής μελέτης. Σε αντίθεση μέ μία πλατιά διαδεδομένη αντίληψη, είναι ή μελέτη του τώρα πού μπορεί νά φωτίσει τό πρίν (και νά μιλήσει έπιστημονικά για τό μετά) και όχι αντίστροφα. Ήταν ή μελέτη του συγχρόνου του καπιταλισμού πού έκανε τόν Μάρξ νά οίκοδομήσει εκείνες τίς θεμελιώδεις έννοιες τής έπιστήμης τής ιστορίας πού επιτρέπουν τή μελέτη όλων των κοινωνιών, είτε σύγχρονες είναι είτε προϋπάρχουν του καπιταλισμού. Ακόμη, αύτή ή μεθοδολογική σκοπιά υπερέχει έπιστημονικά γιατί τώρα υπάρχει ή δυνατότητα πρακτικής έπαλήθευσης ή διάψευσης των έπιμέρους στοιχείων τής προβληματικής, δηλαδή είναι τώρα πού οί κοινωνικές συγκρούσεις και ή κοινωνική δυναμική παρέχουν ένα ευρύτατο πεδίο πειραματικής δοκιμασίας και έλέγχου των θεωρητικών προτάσεων και συμπερασμάτων.

Η έπιστημονική βάση του άρθρου τής Ν.Σ.-Δ είναι στέρεη γιατί ή συγκεκριμένη μελέτη του γυναικείου ζητήματος θεμελιώνεται στό έννοιολογικό πλαίσιο τής έπιστήμης τής ιστορίας. Και είναι αύτή ή θεμελίωση πού άνοίγει νέα προβλήματα, πού άφήνει άνοιχτά άλλα, πού επιτρέπει τήν συν-ζήτηση τής λύσης όλων των προβλημάτων, πού μπορεί νά καταστήσει τίς διαφωνίες γόνιμες γιατί έπιστρατεύει τήν πειθώ και όχι τόν ιδεολογικό καταναγκασμό ή τίς όποιες ιδεοληψίες. Αύτή ή έπιστημονική θεμελίωση άποτελεί ούσιαστική προϋπόθεση για νά μπορέσουν νά παρέμβουν (και ένδεχόμενα νά άκουστούν) και άντρες σε μία συζήτηση πού άφορά, πρώτα άπ' όλα, τό γυναικείο κίνημα.

Η Ν.Σ.-Δ ίσχυρίζεται και, όσο μπορώ νά κρίνω, σωστά, πώς ή ιδιαιτερότητα του γυναικείου ζητήματος στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου κυριαρχεί ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σχετίζεται δομικά μέ τήν ειδική άρθρωση πού έγκαθιδρύει ό καπιταλισμός άνάμεσα στό «δημόσιο» και τό «ιδιωτικό» ή, άυστηρότερα, τήν άρθρωση άνάμεσα στις διαδικασίες καπιταλιστικής παραγωγής και εκείνη τήν καθοριστική συνιστώσα τής άναπαραγωγής τής εργατικής δύναμης - και του κοινωνικού σχηματισμού γενικά - πού συνιστούν οί λειτουργίες τής οικογένειας, όπως αυτές προσδιορίζονται σήμερα στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η ύποτελής θέση τής γυναίκας όφείλεται στόν ειδικό τρόπο μέ τόν όποίο ό καπιταλισμός άρθρώνει τήν οικογένεια, ως κατεξοχήν «χώρο» άναπαραγωγής τής εργατικής δύναμης (φροντίδα του άντρα και του σπιτιού, γέννηση και άνατροφή των παιδιών) και άρα και κατεξοχήν καταναλωτική μονάδα, μέ τήν καπιταλιστική παραγωγή. Έτσι ή γυναίκα όρίζεται ταυτόχρονα ως ό κύριος (άν όχι άποκλειστικός) φορέας τής οικιακής εργασίας και ως μία ειδικής μορφής, έσωτερικά διαφοροποιημένη, έφεδρική δύναμη. Στόν καπιταλισμό ή γυναίκα είναι δομικά ύποχρεωμένη νά παλινδρομεί άνάμεσα στό σπίτι-οικογένεια και τήν παραγωγή ύπακούοντας στις άπαιτήσεις τής καπιταλιστικής συσσώρευσης και έργο των διαφόρων επιπέδων του κοινωνικού σχηματισμού είναι νά έξασφαλίζουν - πολιτικά, νομικά, ιδεολογικά - τή δυνατότητα, τίς συνθήκες και τήν άποδοχή αύτης τής παλινδρόμησης. Τό «πεδίο» τής παλινδρόμησης, δηλαδή ό χώρος πού έτσι άνοίγει άνάμεσα στό «δημόσιο» και τό «ιδιωτικό», πληρώνεται άμεσα τόσο οικονομικά (κλάδοι τής καπιταλιστικής παραγωγής πού παράγουν τά άντικείμενα και τά μέσα τής

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

γυναικείας οικιακής εργασίας, βιομηχανία της «θηλυκότητας» κ.λπ.) όσο και ιδεολογικά με παραστάσεις άνεκτά αντιφατικές (σεβαστή μητέρα, σύζυγος, αδελφή ή επιθυμητή έρωμένη αλλά και χαριτωμένη γραμματέας, πωλήτρια ή αναγνωρισμένη διανοητικά εργαζόμενη) στο μέτρο ακριβώς που αυτή ή ίδια ή παλινδρόμηση εκπληρώνει αντιφατικές ανάγκες της καπιταλιστικής συσώρευσης.

‘Η έμπορευματοποίηση του ιδιωτικού

‘Η τοποθέτηση αυτή της Ν.Σ-Δ θίγει θέματα και ανοίγει προβλήματα τόσο λίγο συζητημένα όσο είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Σέ κάποια άπ’ αυτά θά ‘θελα έδώ έπιτροχάδην ν’ αναφερθώ.

Κατ’ αρχήν νομίζω πώς ή άρθρωση ανάμεσα στο «δημόσιο» και τό «ιδιωτικό» στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά έχει χαρακτηριστικά που καθιστούν δυνατή τή διείσδυση και τή επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής σέ όλες τίσ επιμέρους λειτουργίες που συνιστούν τή αναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης. Έτσι, στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, όλες οι συνιστώσες του «ιδιωτικού», ένας ένας και όλοι οι όροι τής αναπαραγωγής έχουν έμπορευματοποιηθεί και αποτελούν ειδικούς κλάδους τής καπιταλιστικής παραγωγής. Από τί θά φάμε και πώς θά ντυθούμε μέχρι τό σέ ποιά κουζίνα θά μαγειρέψουμε (σήμερα υπάρχουν και αυτές που λειτουργούν με μικροκύματα) και τί μάγκα μπλουζάκι θά φορέσουμε φέτος. Από τούς βιομηχανικούς κλάδους που εξασφαλίζουν τό θέαμα τής ελεύθερης βραδιάς μας μέχρι τήν τουριστική βιομηχανία που οργανώνει με ακρίβεια λεπτού και κάθε λεπτομέρεια – προβλέπεται και ή ικανοποίηση τών σεξουαλικών αναγκών – τίσ καλοκαιρινές μας διακοπές. Από τίσ βιομηχανίες που έμπορεύονται τίσ κατά φύλα ιδιότητές μας (άπό περιοδικά μόδας και καλλυντικά μέχρι άνδρικά κομμωτήρια) μέχρι αυτές που «φροντίζουν» τήν ανατροφή τών παιδιών μας (άπό παιδικές τροφές και ειδικές πάνες μέχρι τά παιχνίδια ύψηλης τεχνολογίας). Από τούς κλάδους που ζούν άπό τά προσωπικά άδιέξοδα (ναρκωτικά, πορνό, sexshops) μέχρι αυτούς που έμπορεύονται τά ιδανικά, τήν πίστη και τίσ ευαισθησίες μας. ‘Η ζωή στο σπίτι, ό ελεύθερος χρόνος, οι προσωπικές σχέσεις, ό,τι τά άπαρτίζει και τά συνιστά είναι άντικείμενο έμπορίου και κέρδους, έχει μετατραπεί σέ στοιχείο του ιδεολογικού λόγου που συνοδεύει και προάγει τήν καπιταλιστική έμπορευματική παραγωγή. ‘Αν ή έκφραση «καταναλωτική κοινωνία» έχει κάποιο περιεχόμενο, αυτό δέν μπορεί νά έχει ως βάση παρά τήν άχαλίνωτη έμπορευματοποίηση τής κάθε συνιστώσας του «ιδιωτικού», του κάθε όρου που συνιστά τήν καθημερινή αναπαραγωγή τής ζωής μας.

‘Αποτέλεσμα τών παραπάνω είναι ή διάσπαση του «ιδιωτικού». Από τή μιά μεριά ένα «ιδιωτικό» ύποταγμένο και αναπαραγόμενο μέσα άπό τίσ διαδικασίες συνολικής αναπαραγωγής του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, αυτό που, άν δέν θέλει νά μονάσει, είναι ύποχρεωμένο νά άποδεχτεί τίσ συνθετικές τροφές, τά κατεψυγμένα ψάρια, τό δυάρι τής πολυκατοικίας, τή μόδα, τό αυτοκίνητο, τήν τηλεόραση, τό θέαμα και άπό τήν άλλη μεριά ένα άλλο «ιδιωτικό» άντίστοιχα περισταλμένο και έσωτερικευμένο. Αυτό που νιώθει μοναξιά, αυτό που ζει προσωπικές άγωνίες και άγχη, αυτό που διώνει άδιέξοδα, αυτό που καταστρέφει σχέσεις και σπρώχνει σέ αυτοκαταστροφή, αυτό που οδηγεί σέ αυτοκτονίες. Το δεύτερο αυτό «ιδιωτικό» γενικά μένει άνέκφραστο. Κάποτε ίσως μιά έξομολόγηση ή μιά έκμυστήρευση στή φίλη ή στο φίλο, ένας προσωπικός «διάλογος» μέσα άπό ένα «ποίημα» (όλοι μας γράφουμε «ποιήματα»), στήν καλύτερη περίπτωση ή έκφραση μέσα άπό τήν τέχνη – μόνον που τότε θά πρέπει νά άντιμετωπιστεί ή χειρότερη, ίσως, μορφή καπιταλιστικής άγοράς, ή καλλιτεχνική πιάτσα που έμπορεύεται ευαισθησίες.

Δημοσιοποίηση και πολιτικοποίηση του ιδιωτικού

Μέ τά παραπάνω δέν θέλω νά ίσχυρισθώ ότι υπάρχει ένας «φυσικός» ιδιωτικός χώρος τόν όποιο ό καπιταλισμός έχει άλώσει. Δέν θεωρώ πώς υπάρχει ό χαμένος παράδεισος τής κοινωνικής μας άθωότητας που όφείλουμε νά ξαναβρούμε. Πιστεύω πώς κάθε κοινωνικός σχηματισμός οίκοδομεί και οργανώνει

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τόν «ιδιωτικό χώρο» πού αντίστοιχει στίς βασικές σχέσεις πού τόν ορίζουν ως κοινωνικό σχηματισμό και πώς κάθε τέτοιος «ιδιωτικός χώρος» άρθρώνεται μέ τόν δικό του ιδιάζοντα τρόπο στό «δημόσιο χώρο» και παρουσιάζει τά δικά του ειδικά προβλήματα. Τό μόνο πού θέλω νά πω είναι ότι ἐγώ προσωπικά, και νομίζω όλοι μας, δέν άνεχόμαστε άλλο τόν «ιδιωτικό χώρο» πού μάς επιφυλάσσει ό καπιταλισμός. Ότι είναι καιρός ν' αντιμετώπισουμε συνειδητά και συλλογικά τό πρόβλημα, ότι είναι καιρός ν' αρχίσουμε ν' αντιστεκόμαστε. Και γιά ν' αντισταθούμε ίσως δέν υπάρχει δρόμος από τό ν' αρχίσουμε νά δημοσιοποιούμε τό ιδιωτικό ή, καλύτερα, ν' αρχίσουμε νά τό πολιτικοποιούμε.

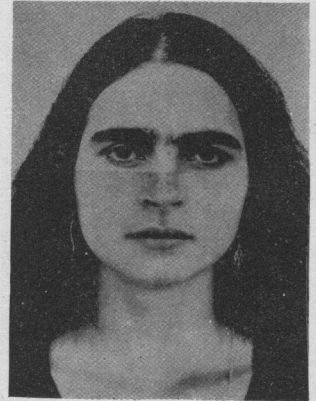
Και ἐδώ ξανασυναντάμε τό γυναικείο κίνημα. Πιστεύω πώς αν υπάρχει μιá διάσπαση τού γυναικείου κινήματος πού ξεπερνάει τίς γυναίκες και μάς άφορά όλους, γυναίκες και άντρες, αυτή είναι ότι αυτό τό κίνημα άρχισε άκριδώς νά πολιτικοποιεί τό προσωπικό. Οί γυναίκες τόλμησαν και πήραν τό λόγο γιά νά μιλήσουν γιά τήν προσωπική τους καταπίεση και τό σώμα τους, γιά τή θέση τους μέσα στην οικογένεια, γιά τήν «άντικειμενοποίησή» τους, δηλαδή τήν έμπορευματοποίηση όρισμένων θεμελιωδών συστατικών τής ζωής και τού φύλου τους, γιά νά καταγγείλουν τά όσα ή άρχουσα ιδεολογία καλύπτει σεμνότυφα πίσω από τά κλειστά παραθύρα τής οικιακής γαλήνης. Πρώτες οί γυναίκες, ως περισσότερο καταπιεσμένες εκεί, τόλμησαν νά δοκιμάσουν τήν άπελευθερωτική δύναμη τής δημοσίας έκφοράς ενός προσωπικού λόγου, νά φέρουν τά τού οίκου στό δήμο, νά τοποθετήσουν τούς άντρες μπροστά σέ νέα προβλήματα. Έχουμε όλοι μας πολλά νά διδαχτούμε από αυτή τήν έμπειρία.

Οί άσυνείδητες δομές τής οικογένειας και ή ανάγκη συνειδητής κριτικής τής

Όλλά και από κει και πέρα χρειάζεται νά γίνουν πάρα πολλά. Ό βασικός θεσμός πού αναπαράγει τήν εργατική δύναμη, αυτός πού ορίζει τό σημερινό «ιδιωτικό», ή καπιταλιστική οικογένεια, έχει ελάχιστα μελετηθεί. Και ίσως ένας από τούς λόγους τής άπουσίας επιστημονικής θεώρησης, τουλάχιστον από τή σκοπιά πού μάς ενδιαφέρει ἐδώ, είναι τό γεγονός ότι ή δλόπλευρη μελέτη τής οικογένειας εξαρτάται επιστημολογικά από κάτι πού δέν υπάρχει ακόμη.

Η οικογένεια είναι καταρχήν ένας ιδιαίτερα σύνθετος κοινωνικός θεσμός. Μέ τήν μιá ή τήν άλλη μορφή άποτελεί δομικό στοιχείο τής κοινωνικής όργάνωσης, συνιστά μιá καταναλωτική ή / και παραγωγική μονάδα, είναι ένας ιδεολογικός μηχανισμός ό όποιος, άνάμεσα στ' άλλα, διαπλάθει ως ένα μεγάλο μέρος τό κοινωνικό άτομο. (Έδώ θά είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή συγκεκριμένη μελέτη τού πώς ή ιδεολογία τής άνδρικής άνωτερότητας αναπαράγεται μέσα από τίς διαδικασίες μέ τίς όποιες κυρίως ή γυναίκα-μητέρα διαπλάθει τό γιο της και τήν κόρη της).

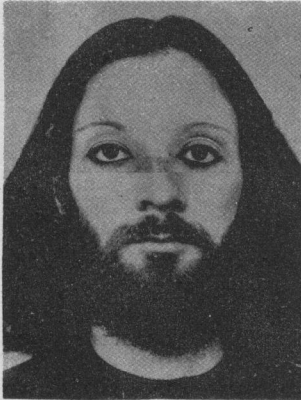
Συγχρόνως ή οικογένεια, τουλάχιστον ως πρός όρισμένες θεμελιώδεις λειτουργίες της, είναι θεσμός διαταξικός. Αυτό τό τελευταίο γεγονός μάς βοηθάει νά καταλάβουμε τόσο γιά τό γυναικείο κίνημα είναι διαταξικό κίνημα όσο και γιά τό όρισμένα ιδεολογικά ρεύματα μέσα σ' αυτό άρνούνται νά «δοϋν» τόν καπιταλισμό και σύρουν μιá βίαιη, χωρίς άποχρώσεις, διαχωριστική γραμμή άνάμεσα στους άντρες συνολικά και τίς γυναίκες συνολικά. Ός πρός όλες αυτές τίς διαστάσεις του ό θεσμός τής οικογένειας άποτελεί ένα σύνθετο μέν αλλά όπωσδήποτε άντικείμενο τής επιστήμης τής ιστορίας. Όμως από όλες τίς διαστάσεις υπάρχει μιá ή όποία έχει ένα τουλάχιστον άδέβαιο επιστημολογικό καθεστώς. Η οικογένεια, ως ιδεολογικός μηχανισμός, είναι και διαμορφωτής τού άσυνείδητου, όπως τό ορίζει ή ψυχανάλυση, και άρα όρισμένες πλευρές τών λειτουργιών της άπτονται αυτής τής επιστήμης. Τό ίδιο ζήτημα από μιá άλλη πλευρά θά μπορούσε νά διατυπωθεί ως εξής: Η ιδεολογία, ή όποία, όπως είναι γνωστό, άποτελεί ένα διακριτικό επίπεδο κάθε κοινωνικού σχηματισμού και άρα άντικείμενο τής επιστήμης τής ιστορίας, επειδή εγκλαίει τά άτομα ως πρός τήν κοινωνική («δημόσια» και «ιδιωτική») στάση και συμπεριφορά τους, άπτεται και αυτή τής επιστήμης τής ψυχανάλυσης. Έτσι ή δλόπλευρη μελέτη τής οικογένειας και τού «ιδιωτικού» γενικά εξαρτάται από τήν επιστημονική όργάνωση τού πεδίου πού θρίσκειται «άνάμεσα» στην επιστήμη τής ιστορίας και τήν ψυχανάλυση, τού πεδίου πού θά διαμορφώσει τό επιστημολογικά νέο άντικείμενό του ως τό «άνάμεσα» στην ιδεολογία και τό ύποσυνείδητο και

Όπό τή στιγμή, λοιπόν, πού έχουμε ανακαλύψει ότι ή επίγεια οικογένεια είναι τό μυστικό τής έπουράνιας, θά πρέπει από κει και ύστερα νά κρίνουμε θεωρητικά τήν πρώτη και νά τήν ανατρέψουμε στην πράξη.

Κ. Μάρξ «4η θέση γιά τό Φόουερπαχ»

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

αυτό χωρίς να υποπέσει στον πειρασμό του αγαγωγισμού και έξω από κάθε προοπτική μιας κάποιας ψευδοεπιστημονικής φροϋδομαρξιστικής «σύνθεσης». Η επιστημονική συγκρότηση αυτού του νέου πεδίου, του οποίου τήν ύπαρξη υποδηλώνει πιο άμεσα η πρακτική του γυναικείου κινήματος, θά μās επιτρέψει να οργανώσουμε, να περιγράψουμε, να επεξεργαστούμε, να κρίνουμε πρακτικά και θεωρητικά όλα εκείνα τά «προσωπικά» πού διώνουμε καθημερινά στό πε-
 τσί μας – άγχη, άγωνίες, μοναξιά, άδιέξοδα, αυτοκαταστροφές – αλλά δέν μπορούμε ν' αντιμετώπισουμε γιατί, ανάμεσα στ' άλλα, ο, ξέρουμε,νά τά όνο-
 μάσουμε.

Τά προηγούμενα δέν σημαίνουν κατά κανένα τρόπο ούτε ότι πρέπει να αναμένουμε τήν ξαφνική αποκάλυψη μιας νέας πάνοπλης θεωρίας ούτε ότι πρέπει ν' ασχοληθούμε αποκλειστικά ή έστω πρωταρχικά με τή δημιουργία της. Σέ αντίθεση με κάποιους διαδεδομένους μύθους, προϋπόθεση για τή θεωρία είναι ή πρακτική, προϋπόθεση τής διαδικασίας θεωρητικοποίησης είναι ή συσσώρευση έμπειρίας. Άς προσπαθήσουμε πρώτα δειλά, πρώτα διστακτικά, έστω έμπειρικά, ν' αναγνωρίσουμε τό έδαφος τής δημόσιας και πολιτικής έκφορας του προσωπικού μας λόγου και ή αναγκαία θεωρία για τήν ουσιαστική άλλαγή του άφόρητου δικού μας «ιδιωτικού χώρου» θά έλθει.

Άριστείδης Μπαλάτς
 23/6/1980

ΠΑΣΟΚ και μαζικά κινήματα – Τά νέα διλήμματα –

Η κατάσταση πού επικρατεί τά τελευταία χρόνια στην άριστερά, δηλαδή τήν ανανεωτική λεγόμενη άριστερά, έχει αναγάγει τήν ιδιότητα του κομμουνιστή και τούς προσδιορισμούς τής άριστερης πολιτικής από συλλογικά σε ζητήματα άτομικής έπιλογής και προσωπικής έρμηνείας. Ο καθένας μόνος του και όλοι μαζί φαίνεται πώς προχωράμε με αποφάσεις τής στιγμής για πράγματα τόσο ζωτικά όσο τό πού έντάσσεται ή δέν έντάσσεται κανείς, τό ποιόν ψηφίζει ή δέν ψηφίζει, τό μέ ποιόν είναι ή δέν είναι με αποφάσεις πού υπαγορεύονται από τά άπερίοριστης έλαστικότητας «αυτονόητα» του καθενός μας: ή μεταφορά του μπουσουλα έχει σχεδόν ολοκληρωτικά υποχωρήσει μπροστά στην κυριολεξία (και τή δυσλεξία) του άνεμοδείκτη. Και πολλά από τούτα, λύσεις και διέξοδοι υπαρξιακού κατά τεκμήριο χαρακτήρα, τυλίγονται συχνά σε περίβλημα κοινωνιολογίζουσας ή μαρξίζουσας προέλευσης ώστε να μπορούν άνέξοδα να φαντάζονται, μέσα στό γενικευμένο κομφούζιο, «ρεαλιστικά» ή ακόμα και «άριστερά» ή «έπαναστατικά». Οί προσεχείς εκλογές φαίνεται πώς έπιταχύνουν τίς έλάχιστα προβλέψιμες δόλτες του άνεμοδείκτη.

Θά αναφερθούμε σύντομα για αυτά τά πράγματα, μιλώντας για δυό πρόσφατα άρθρα: Άντρέα Παππά, «Τό ΠΑΣΟΚ, τά διλήμματα τής έξουσίας και ο ανανεωτικός χώρος», Άντί, άρ. 151, 9.5.80 και Χρυσάνθου Λαζαρίδη, «Άριστερά και έξουσία», Άντί, άρ. 154, 20.6.80, τό όποιο και άπαντά στό πρώτο. Δυό άρθρα τά όποια έκφράζουν άπόψεις διάχυτες πού ξεπερνούν κατά πολύ τίς άτομικές έπιλογές των άρθρογράφων. Δυό άρθρα, έπιπλέον, πού για να καταλήξουν σε συμπεράσματα άσυμβίβαστα περνούν πρώτα από τήν ίδια στενωπό: του «μαζικού κινήματος» τό ένα, των «κοινωνικών κινήματων» τό άλλο.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μιλώντας λοιπόν για την πρώτη άποψη δεν θα θίξω καθόλου το κατά πόσο το ΠΑΣΟΚ πρόκειται σύντομα, «σε 1-2 το πολύ χρόνια», να κυβερνήσει (έρω-τημα που ή αντίκρουσή του καταναλίσκει και το μισό σχεδόν άρθρο του Χ. Λαζαρίδη), διότι απλούστατα δεν είναι αυτό που προέχει: υπάρχουν ορισμένα άλλα ζητήματα (άρχης, κατά την ντεμοντέ έκφραση) έντελώς ανεξάρτητα από τα έκλογικά νούμερα. Συνοψίζω λοιπόν την πρώτη άποψη χωρίς να την άδικω στο ελάχιστο.

Τό ΠΑΣΟΚ δεν είναι ούτε καλό ούτε κακό: είναι κόμμα καθαρά «έλληνικό», με ό,τι «καλό και κακό συνεπάγεται ο όρος», ή «κόμμα-άντανάκλαση» της κοι-νωνίας μας, της οποίας οι αντιφάσεις και οι δυσμορφίες είναι και δικές του. Ή «περίφημη πόλωση της πολιτικής ζωής του τόπου» (Ν.Δ. - ΠΑΣΟΚ) δεν είναι παρά «άντανάκλαση πριν απ' όλα της κοινωνικής πόλωσης και των δξύτατων αντιθέσεων» της ελληνικής κοινωνίας.

Με τη θεωρία λοιπόν της άντανάκλασης επιτύχαμε τα έξης: α) ή κοινωνία είναι αντικειμενικά χωρισμένη στα δύο και β) ή πολιτική ζωή είναι, μοιραία πιά (καθότι τό κοινωνικό που καθορίζει κ.λπ.), επίσης χωρισμένη στα δύο. Καθότι μάλιστα τό ένα σκέλος, τό ΠΑΣΟΚ, «είτε μās άρέσει είτε όχι», έχει «πίσω του, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο [μάλιστα με τόν άλλο], έκατομύρια λαού», ενώ από την ύποθεση που λέγεται ανανέωση της άριστερας δεν έχουν άπομεινή παρά «όμάδες συμπαθέστατων κατά τά άλλα άτομων ξεκομμένων όμως...», χωρίς καμιά κοινωνική «άγκύρωση», που ανάγκη επιτακτική να συν-δεθούν «έστω με έμμεσο τρόπο» με τις πλατιές μάζες: καθότι, εν όλίγοις, στους δύο τρίτος δεν χωρεί, «είτε μās άρέσει είτε όχι... ή μόνη πολιτική που υπάρχει σήμερα για τούς άγωνιστές και τις οργανώσεις του ανανεωτικού χώρου, αν θέλουν να κρατηθούν σε κάποια έστω και στοιχειώδη έπαφή με τό μαζικό κί-νημα και τις κεντρικές πολιτικές εξελίξεις, είναι ή πολιτική της κριτικής ύπο-στήριξης προς τό ΠΑΣΟΚ».

Είναι αδύνατο να μās άπασχολήσει εδώ έτούτος ο σφοδρός μανιχαϊσμός ή αυτή ή στατική, ή παγωμένη άντανάκλαση. Ούτε εκείνη ή περιβόητη πιά έπαφή με τις μάζες, ή έμμεση (!) έστω, λές και πρόκειται για ζήτημα τεχνικό, για ζήτημα άφής, λές και πρόκειται για τόν Άνταίο που πιάνει τή γή ή τό παιδί που παίρνει άμπάριζα. Άπό δώ οδηγούμαστε στή «φράση-κλειδί στην όλη μου συλλογιστική»: πολιτική σημαίνει συσχετισμός των δυνάμεων. Άλλά όποιος παίρνει «φράσεις» κι όχι έννοιες, δηλαδή λέξεις ανεξάρτητες από τή θεωρία από την όποια προέρχονται, τότε δεν ξέρει και τί να τις κάνει. Τό μόνο που μπορεί να σημαίνει ή «φράση» σάν φράση είναι τό έξης: όταν σε ρωτάνε «τί είσαι πολιτικά;», «με ποιόν είσαι;», «τί ψηφίζεις;», έσύ άπαντάς: «μισό λεφτό να δώ πρώτα τό συσχετισμό των δυνάμεων». Αυτό νομίζω κάνει και ή ένλόγω άποψη. Μόνο που παρέλειψε να καταδικάσει τούς άνά τόν κόσμο κομμουνι-στικούς πυρήνες που σίς άρχές του αιώνα, μέσα σε κόσμο άμείλικτα έχθρικό, άποτολμούσαν τήν ίδρυση των κομμουνιστικών κομμάτων. Διότι και σε κοινο-νική «άγκύρωση» χάλωιαν και από συσχετισμό είχαν τά χάλια τους.

Ή παραπάνω λογική, λοιπόν, έμπεριέχει εκ των πραγμάτων τόν όππορτου-νισμό για τόν άπλό λόγο ότι δεν έχει από που να κρατηθεί: δεν έχει τίποτα να πεί περί του τί πράγμα είναι τελospάντων αυτή ή άριστερά, γιατί υπάρχει και αν πρέπει να υπάρχει, πόθεν προήλθε και προς τά που τραβάει. Άγνοεί δη-λαδή ότι ή πρώτη ανάγκη και ύποχρέωση κάθε άριστερού και της άριστερας σάν κίνημα, ο κεφαλαϊώδης όρος και τρόπος να υπάρχουν, είναι ή άνά πάσα στιγμή αυτοκατάφασή τους, ή άνά πάσα στιγμή επαλήθευση ότι ζούν, δρουν, κινούνται, πολιτεύονται ως άριστεροί. Και άς μήν πεί κανείς ότι δεν ξέρουμε τί θά πεί αυτό, άφου τό αίτημα των καιρών είναι «να ξαναανακαλύψουμε και να ξανακατακτήσουμε τό τί σημαίνει είμαι κομμουνιστής, τό τί σημαίνει είμαι άριστερός». Γιατί έξακολουθούσε να ξέρουμε, αν μή τι άλλο, ότι μαρξιστής άριστερός σημαίνει πριν από ότιδήποτε άλλο ιδεολογικός αντίπαλος όλων των άλλων, ανεξαρτήτως άντανακλάσεων, του λαού εν ανάγκη συμπεριλαμβανομέ-νου. Και αυτοκατάφαση σημαίνει, για τή μαρξιστική τουλάχιστον άριστερά, τή δημιουργία δρατών δια γυμνου οφθαλμου και δημόσιων διαχωριστικών γραμ-μών, άμετάκλητων και άπαγορευτικών, τή συνεχή αντίσταση στα λόγια, στα έργα, στα γραπτά, στή θεωρία, στην πρακτική άπέναντι σε κάθε προσβολή από

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ιδεολογίες ξένες. Δηλαδή έχθρικές. Έχω πλήρη επίγνωση ότι η επέκταση αυτής της ιδεολογικής εξίσωσης σε άλλους τομείς (π.χ. στην πολιτική) οδηγεί άπευθείας στα Γκουλάγκ. Είναι κι αυτή μία από τις παγίδες που μας έχουν (και μας έχουμε) στήσει. Άλλά άριστερός σημαίνει, ταυτόχρονα, να μην κάνεις τέτοιες επεκτάσεις.

Αυτά είναι λοιπόν πριν απ' όλα ο άριστερός. Και όνομα ξέρουμε ότι δέν άρχει να γίνονται αυτά από μονήρεις και έν κενώ κινούμενους ανθρώπους, πρέπει να άφορούν και να άγκαλιάζουν δλόκληρη τήν άριστερά, μία δλόκληρη δηλαδή παράταξη. Η όποία βέβαια σήμερα είναι σε κατάσταση διάλυσης, έξου και ο καθγάς. Έκει λοιπόν που τό βασικό σημερινό αίτημα είναι να άναζητηθούν, να άνακαλυφθούν ή ακόμα και να έφευρεθούν κάποιο δρόμοι να συγκροτηθεί - όχι φυσικά άπαραίτητα με όργανωτικό τρόπο ή μάλλον όχι (άκομα) με όργανωτικό τρόπο - ή σκέψη, ο κορμός και τά κλαδιά τής άνανεωτικής άριστεράς για να μπορέσει να έκπληρώσει στοιχειωδώς έστω αυτές τής βασικές, τής έν των ών ούκ άνευ λειτουργίες, εκεί που τό αίτημα είναι να άναπτυχθούν κατά τόν συλλογικότερο δυνατό τρόπο οί αντίστάσεις και να δημιουργηθούν τά μέτωπα άπέναντι στή δεξιά, στό ΠΑΣΟΚ, στό ΚΚΕ, εκεί που ο μόνος τρόπος να ύπάρξει άριστερά είναι οί άριστεροί να συγκροστούν συγκροτούμενοι και να συγκροτηθούν συγκροτούμενοι, εκεί λοιπόν που όλα αυτά νάσου ή άνανεωτική πασοκοφιλία να προσπαθει να μοντζαλώσει τις λιγοστές διαχωριστικές γραμμές που μας έχουν άπομείνει. Όχι βέβαια πώς οί συνεργασίες άριστερών και μή είναι πράγμα κακό. Όπως ήδη ύπαινηθήκαμε, ή ιδεολογική αντιπαλότητα τής άριστεράς προς τούς άλλους όχι μόνο άνέχεται αλλά, κατά παράδοξο φαινομενικά τρόπο, επιβάλλει τις συμμαχίες και τις συνεργασίες. Όταν λοιπόν, στις άρχές τής δεκαετίας του '60, στην ΕΔΑ συζητούσαν και τσακωνόντουσαν για τήν ύποστήριξη τής ΕΚ στις μονοεδρικές περιφέρειες κ.λπ., αυτό θά τό έκανε μία ισχυρότατη όργανωμένη παράταξη, με βαρύνουσα διαπραγματευτική δύναμη, διεκδικώντας τήν ύπό ενοϊκότερους όρους αυτόνομη παρουσία και δράση της μετά τις έκλογές. Ποιά ή σχέση με τό σήμερα; Η μήπως οί ψηφοί άριστερών που δέν θά πάνε στό ΠΑΣΟΚ θά πάνε τάχα στή δεξιά;

Έπειδή λοιπόν ο όρισμός του άριστερού δέν είναι «αυτός που θέλει να φύγει ή δεξιά από τήν έξουσία», ή πρόσκληση να περιφερθούμε άστεγοι, γυμνοί και άπάτριδες στις παρυφές του «έλληνικού» ΠΑΣΟΚ και να τό ύποστηρίξουμε κριτικά ίσοδυναμεί, στις συνθήκες του σήμερα, με τό να έγκαταλειφθεί κάθε από κοινού προσπάθεια για τήν άνανέωση του κομμουνιστικού κινήματος· με τήν πρόσκληση, κοντολογίς, να ύπάρξει ή άριστερά χωρίς χτές, χωρίς σήμερα, χωρίς αύριο. Όπως ήδη ύπάρχει στα μυαλά πολλών.

Άν θεωρώ λοιπόν ότι πρέπει να άρνηθούμε κατηγορηματικά αυτή τήν, παρά τή διάνθισή της με μαρξιστικούς όρους, άριστεροκίτνα πρόταση, αυτό δέν είναι γιατί άρνούμαι έν γένει και από θέση άρχής τήν ιδέα τής «κριτικής ύποστήριξης», γιατί αυτή ή «φράση δέν έχει νόημα», γιατί πάντοτε τό ψηφίζω κριτικά σημαίνει άπλώς ψηφίζω ή γιατί εκείνο τό «κριτικά» δέν είναι παρά ταπεινό και διάφανο «άλλοθι που θά έπιστρατεύσω εκ των ύστέρων για να καθησυχάσω τή συνείδησή μου», όπως θεωρεί ο Χ. Λαζαρίδης. Αυτό δέν ίσχύει. Όταν π.χ. από τή μεταπολίτευση μέχρι τελευταία ο ύποφαινόμενος ψηφίζα και ύποστήριζα, όπου έπρεπε να πάρω θέση, κριτικά τό ΚΚΕ έσωτερικού ή τή Συμμαχία, φρονώ ότι τό έκανα, όπως και πολλοί άλλοι βέβαια, με τόν κριτικότερο δυνατό τρόπο, χωρίς καμιά παραχώρηση, χωρίς κανένα (πολιτικό τουλάχιστον) πρόβλημα με τή συνείδησή μου και χωρίς ανάγκη άλλοθι. Ήταν με δυό λόγια συνειδητή και, έπιμένω, άριστερή έπιλογή, έστω και εκδισασμένη. Άλλά και οί εκδισασμένες έπιλογές δέν είναι τάχα έπιλογές;

Τά λέω αυτά γιατί ή άποψη που διατύπωσε ο Χ. Λαζαρίδης - με τό να άπορρίπτεi άκριβώς τήν ύποστήριξη στο ΠΑΣΟΚ όχι παίροντας συγκεκριμένη θέση άπέναντί του στις δεδομένες συνθήκες του 1980¹ αλλά καταφεύγοντας στο γενικότατο «έπιχειρημα» τί κριτικά τί μή κριτικά - πηγαίνει πολύ μακρύτερα, δηλ. άφήνει άπέξω μαζί με τό ΠΑΣΟΚ και ένα σωρό άλλους: άρνούμαι να ψηφίσω τόν όποιοδήποτε πλύν του έαντου μου. Όμως έαυτός μου είναι «μία προοπτική συγκρότησης ενός αυτόνομου πολιτικού ύποκειμένου»

1. «Άν δεχτούμε ότι ή Δεξιά «έφαγε τά ψωμιά της», άν συμφωνήσουμε ότι πλησίασε ή ώρα τής άλλαγής, δηλαδή τής Άριστεράς, άν καταλήξουμε ότι «στό προσεχές μέλλον τό ΠΑΣΟΚ θά κληθεί να κυβερνήσει», τότε πραγματικά όλοι έμεις «οί τής μαρξιστικής άνανέωσης» πρέπει να ψηφίσουμε τό ΠΑΣΟΚ και - γιατί όχι - να προσχωρήσουμε κίτλας!». Δ'ν γνωρίζω άν τό θαυμαστικό προσπαθει να ερμηνευθεί τήν ώμή αυτή φράση. Άλλά κι έτσι να 'ναι, τό παιχνίδι γίνεται έν ού παικτοίς.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

και μόνο «αν έχει ανοίξει ο δρόμος για μία τέτοια προοπτική είναι δυνατός ο εκλογικός συνασπισμός του ανανεωτικού χώρου και μόνο έτσι άλλωστε θα 'χε κάποιο νόημα: να καταγράψει όλες εκείνες τις δυνάμεις που συνειδητοποιούν σήμερα τα αδιέξοδα της αριστεράς και συσπειρώνονται στην προοπτική υπέρβασης της κρίσης της». Αν ο δρόμος δεν έχει ανοίξει για την εν λόγω προοπτική, τότε δεν θα πρέπει να καταγραφούν όλες οι δυνάμεις που συνειδητοποιούν και (ή εστω δεν) συσπειρώνονται; Φαίνεται πως όχι. Και επειδή, κατά πασιφανή τρόπο, ο δρόμος της προοπτικής παραμένει προς το παρόν κλειστός, ή άποψη αυτή, παρά την επιμονή της ότι δεν θα μας πει συγκεκριμένα «διά ταύτα», έχει κάνει μία σαφέστατη επιλογή και πρόταση: αδιαφορούμε για τις εκλογές. Και τί να κάνουμε; Να είμαστε με τα κοινωνικά κινήματα, είναι ή απάντηση, και με την πάλη των τάξεων και την ιστορία γενικότερα. Ή, «μέ άλλα λόγια, να κάνουμε επιτέλους Πολιτική και όχι γκρουπνοσκοουλιάρικα καμώματα ή καντρίλιες αριστερού πολιτικαντισμού». Θα αργήσουμε πολύ φαίνεται να καταλάβουμε ότι και η Πολιτική (με το κεφαλαίο) και τα εν λόγω καμώματα και καντρίλιες δεν είναι παρά όψεις του ίδιου κάλπικου νομίσματος: και τα δύο δεν θέλουν να ακούσουν τίποτα για την πολιτική.

Γιατί αυτή έχει δείξει πιά, σε βαθμό κορεσμού, ότι δεν κάνει «πολιτική επιφανείας» ούτε στέκεται στην «πολιτική σκηνή» αγνοώντας «τίς κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται αθόρυβα», όποιος νοιάζεται, και πολύ μάλιστα, και για τις εκλογές: ο Λένιν, ο Μάο, ο Γκράμσι, που ο Χ. Λαζαρίδης ζητάει να «ξαναανακαλύψουμε», τό ξέρανε καλά. Ούτε φυσικά και ο ίδιος ο άρθρογράφος θά 'θελε να κατηγορηθεί για τό άμάρτημα της εκλογολαγνείας επειδή διαπιστώνει αισιόδοξα τή «θεματική άνοδο των ανεξάρτητων συσπειρώσεων και της Β' Πανελλαδικής στις φοιτητικές εκλογές».

Παρότι λοιπόν ή άποψη αυτή για τις εκλογές θεωρώ ότι δεν είναι πρωτογενής, δηλαδή καθορίζεται και ανακύπτει αυτόματα από μίαν άλλη σαφέστατη αλλά άνομολόγητη επιλογή, στην οποία θά επανέλθω, είμαι ύποχρεωμένος να πω δύο λόγια σχετικά. Οί βουλευτικές εκλογές καταγράφουν λοιπόν διαθέσεις και διαθεσιμότητες, τάσεις και επιλογές, τις φέρνουν στο φως, τις δημοσιοποιούν (εστω και ψευδώνυμα· ως βρούμε έμεις τά όνόματα). Άλλά αυτές οι τάσεις και διαθέσεις πρέπει να βρουν την εύκαιρία να εκδηλωθούν και να συντεθούν, γιατί βέβαια δεν είναι δεδομένες, ο κόσμος κουράζεται, αλλάζει, απογοητεύεται, συντρίβεται. Αν εκδηλώνονται εδώ κι εκεί, στους κοινωνικούς χώρους και τα μαζικά κινήματα, αυτό, τό ξέρουμε πιά, δεν είναι ικανό και αρκετό για τίποτα απολύτως. Πρέπει απαραίτητα να εκδηλωθούν και «κεντρικά πολιτικά», και αυτό σημαίνει και σε επίπεδο εκλογικού σώματος, πρέπει να άρνηθούν και να άρνούνται τή μυωπία του άποσπασματικού και του επιμέρους· πρέπει δηλαδή να συνθέσουν τά σύν και τά πλήν τους, να βρουν τούς κοινούς τρόπους και να «χωριστούν για να ένωθούν», να νταραβεριστούν και να μαλλιοτραδηχτούν, να δείξουν και να άποδείξουν δημόσια, στους έαντούς τους και τούς άλλους, ότι τελικά μπορούν και έχει νόημα να υπάρχουν, ότι στην αντίθεσή τους με τούς υπόλοιπους αποτελούν ένα. Διακριτικό, όροθετημένο, ανταγωνιστικό. Ότι είναι μέρη κι όχι ήδονοβλεψίες του περίφημου συσχετισμού των δυνάμεων.

Και αυτό, κι άς με συχωρέσουν όσοι μερακλώνουν με τό ήμίφως του παρασκήνιου και άρέσκονται να άσφυκτιούν στίς ύπόγειες διεργασίες, γίνεται άκριβώς στη λεγόμενη πολιτική σκηνή. Η άπουσία άπ' αυτήν, και ιδιαίτερα μάλιστα, για τούς λόγους που ήδη αναφέραμε, στην Ελλάδα του 1980, τό μόνο που έχει να προσφέρει - εκτός από τή θαλπωρή του «περιθώριου» - είναι να ανοίξει τό δρόμο στη λεηλασία και τόν έξανδραποδισμό, να επισπεύσει τό διασκορπισμό των δυνάμεων, να διασπαθίσει τις διαθέσεις για συνεργασία και συνένωση, να καταστήσει ακόμα πιο άφερέγγυα την οποιαδήποτε αριστερή προοπτική. Δεν είμαι λάτρης του εκλογικού βιβλιαρίου ούτε τρέφω, άπ' όσο ξέρω, τις λεγόμενες λεγκαλιστικές αυταπάτες. Όμως, για όλους αυτούς τούς λόγους, θεωρώ ότι στίς επόμενες εκλογές ή ανανεωτική αριστερά όφείλει, έπιμονα και για μία ακόμα φορά, να υπάρξει αυτοδύναμη. Όχι για να διατυμπανίσει τό κυβερνητικό της πρόγραμμα ως ισοδύναμο άλλογο, ούτε γιατί έτσι θά άρχίσει από σήμερα ή περιβόητη «πολιτική συγκρότηση (δηλαδή ή οργανωτική

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

2. Τήν ίδια άποψη, αλλά σέ τό προχωρημένη κατάσταση, διατυπώνει και τό άρθρο του Γ. Δ. Μηλιού, «Κομμουνιστική ανανέωση: επαναστατική διεξοδος ή εθνικοαπελευθερωτική στροφή;» Άγώνας, άρ. 10, Μάιος 1980. Έκεί, άφου διαπιστωθεί μία «κάθετη τομή» στό χώρο τής ανανέωσης πού τήν έχει χωρίσει στά ανταγωνιστικά και άλληλοαποκλειόμενα στρατόπεδα «παραδοσιακή άριστερά» και «νέα ριζοσπαστικοποίηση μέ χαρακτηριστικά μαζικού κινήματος», λέγεται ότι, «άν εξασφαλιστούν όρισμένοι όροι», οι εκλογές μπορούν νά αποτελέσουν «πεδίο παρέμβασης και νά διευκολύνουν τή συγκρότηση τής επαναστατικής έκδοχής τής κομμουνιστικής ανανέωσης». Θά ήταν πολύ ενδιαφέρον νά ακούγαμε ποιοί όροι πρέπει νά εξασφαλιστούν γιά νά κατέβει ό «νέος ριζοσπαστισμός» στις βουλευτικές εκλογές. Κρίμα πού κρίθηκε ότι «δέν είναι τό παρόντος».

συγκρότηση) τής επαναστατικής ανανέωσης» πού τόσο πολύ προβάλλεται ως τό άμεσο πρακτικό αίτημα των καιρών. Άλλά γιά νά ενισχύσει, ακόμα και νά εκμαιεύσει, τήν πρόθεση ενός κάποιου κόσμου νά αντισταθεί, νά παραμείνει ξένος πρós τά μεγάλα κόμματα τής αντιπολίτευσης, όχι όμως και πρós τήν πολιτική (και αυτός ό κόσμος δέν είναι μόνο τά παιδιά των καταλήψεων). Γιά νά διατηρήσει, μέ δυό λόγια, άνοιχτή τήν ύπόθεση τής άριστεράς.

Κάθοδος όμως τής ανανεωτικής άριστεράς στις εκλογές, μιά και περί αυτών ό λόγος, σημαίνει κάθοδος δλόκληρης τής ανανεωτικής άριστεράς. Όχι γιατί είμαστε γενικώς δημοκράτες και μäs άρέσει νά προχωράμε «χωρίς αποκλεισμούς». Άλλά γιατί ή σημερινή άριστερά τής ανανέωσης μπορεί νά ελπίζει ότι θά ύπάρξει μόνο άν συγκεντρώσει όλες τίς δυνάμεις τής, άν δημιουργήσει τό πλαίσιο γιά νά συγκροστούν όλες οι τάσεις πού τήν συνιστούν, μόνο άν κινηθεί μέ όλα όσα διαθέτει: μέ τήν ένδοξη και τήν ντροπιασμένη ιστορία τής, τά φθαρμένα και τά ανθεκτικά σύμβολά τής, τά άριστερά και τά δεξιά κόμματά τής, τίς ένωτικές και τίς σεκταριστικές οργανώσεις τής, τά φανατικά και τά χαλαρά μέλη τής, τίς επιρροές και τούς άνοργανωτούς τής, τούς σημαντικούς και τούς άσήμαντους δημόσιους άνδρες και γυναίκες τής, τούς μόνιμους και τούς εύκαιριακούς ψηφοφόρους τής, τόν καθημερινό και τόν περιοδικό, καλό, μέτριο και κακό τύπο τής, τά συμπαθέστατα και τά αντιπαθέστατα στελέχη τής, ακόμα και τούς πρρών και τούς νύν δουλευτές τής. Μέ τήν όποια τελοσπάντων άτήχησή τής. Και τά παραπάνω δέν αποτελούν καν, θά έλεγα, πολιτική επιλογή· είναι, γιά νά καταθέσω και τά δικά μου «αυτόνοητα», αυτόνοητα γιά έναν σημερινό άριστερό, πολλώ μάλλον κομμουνιστή.

Άκριβώς αντίθετη είναι, φρονώ, ή άνομολόγητη ή έστω μασημένη επιλογή πού καθορίζει τήν άποψη πού εξέφρασε ό Χ. Λαζαρίδης.² Γιατί δλόκληρη ή ανανεωτική άριστερά σημαίνει και τό ΚΚΕ έσωτερικού. Άπό τήν άδήριτη όμως άνάγκη τής ανανεωτικής άριστεράς νά εμφανιστεί ως ένιαία παράταξη στις εκλογές εκείνο πού μετράει γιά τήν άποψη αυτή είναι, φαίνεται, ή συμμετοχή του ΚΚΕ έσωτερικού, πού βέβαια είναι εκ των πραγμάτων τό μεγαλύτερο, ισχυρότερο και άπαιτητικότερο κόμμα τής ανανέωσης, έτσι ώστε ή συμμετοχή και ή ύποστήριξη σέ αυτή νά φαντάζει ένίσχυσή του. Μπροστά σέ αυτό τό ένδεχόμενο προτιμότερη είναι, κατά τά φαινόμενα, ή Πολιτική.

Ούτε όμως τό ΚΚΕ έσωτερικού, άπ' ό,τι τουλάχιστον μαρτυρά ή μέχρι τώρα πολιτεία του, έχει άντιληφθεί ότι ανανεωτική άριστερά δέν είναι άπλώς ό έαυτός του σύν κάποιες τόντες άπό δω κι άπό κεί, αλλά όλα εκείνα τά πράγματα, άτομα, οργανώσεις και ιδέες, μέ τό άναφαιρέτο χτές και τό δεδομένο σήμερα τους, πού ένδεικτικά θέλησα νά συνοψίσω προηγουμένως. Φέρθηκε και πολιτεύτηκε, και τίποτα δέν δείχνει ότι ή επίσημη στάση του αλλάζει, σάν τό κόμμα πού κανέναν δέν έχει άνάγκη και όλοι τό έχουν: κλειδαμπαρώθηκε στό καβούκι του περιμένοντας ψήφους και προσχωρήσεις. Και οι λίγες συμπαθητικές χειρονομίες του δέν ήταν παρά αυτοσχεδιασμοί τής στιγμής πού έμειναν άρα μετέωρες, μισές, δηλαδή άναιρέσιμες. Δέν θά έχει, λοιπόν, άπολύτως κανένα νόημα και καμιά προοπτική τό όποιοδήποτε σπασμωδικό άνοιγμα έπιχειρηθεί τή στιγμή πού θά έκπνέουν οι προθεσμίες. Τό ίδιο και λιγότερο νόημα θά 'χουν και οι, κατόπιν έορτής και πιέσεων κατά τό παράδειγμα του '77, ειλικρινείς και μη άυτοκριτικές.

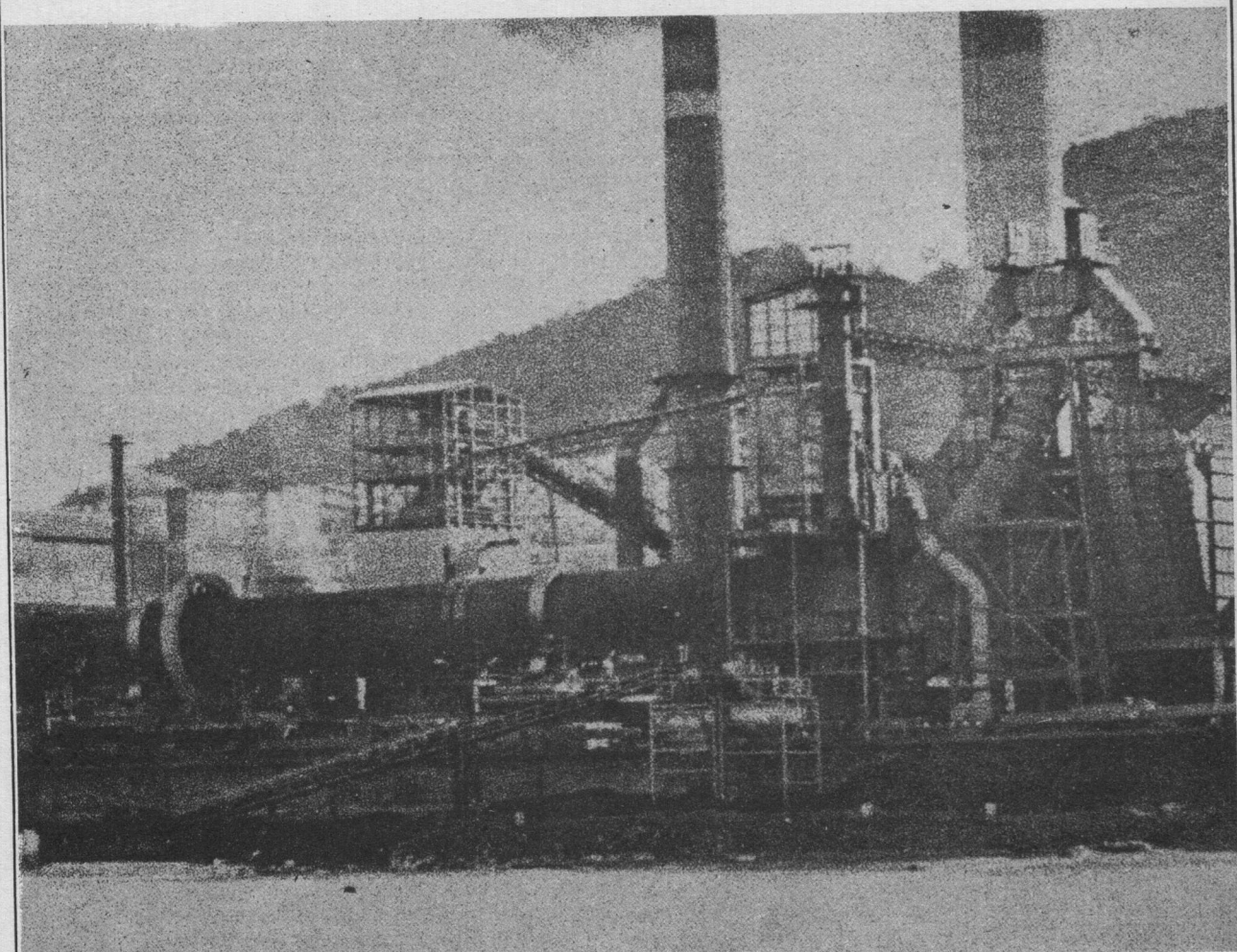
Γιώργος Καρράς

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΗΜΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΜΙΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '80*

– Μετά τήν κρίση τί; –

των Γιάννη Καλογήρου
Λευτέρη Παπαγιαννάκη
Γιάννη Σαχαρίδη

* Εισήγηση της ΔΑΣΠ – Χημικών Μηχανικών στο Β' συνέδριο Χημικών Μηχανικών που πραγματοποιήθηκε από 9 έως 14 Ιουνίου στο Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών.

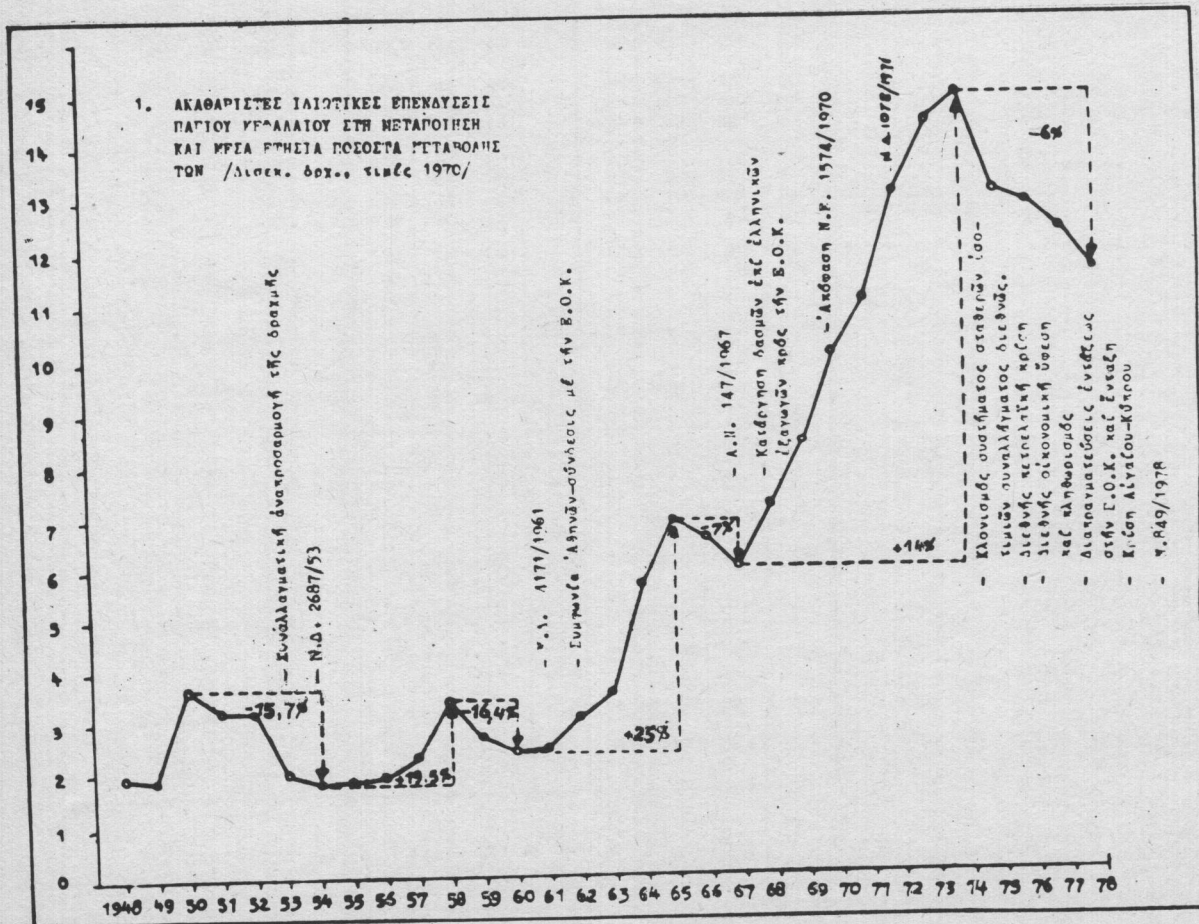
ΓΕΝΙΚΑ

Η κάμψη των επενδύσεων μετά το 1973 (- 6% τó χρόνο μεταξύ 1974-78, σέ σταθερές τιμές) άποτελεί μιά πολύ σημαντική πτυχή τής συνολικής κρίσης πού μαστίζει τή χώρα μας και τó διεθνές τής περιβάλλον. Είναι ίσως τή σημαντικότερη μιά και συνεπάγεται στασιμότητα στήν παραγωγή και συσσώρευση πλούτου μέ δυσμενείς επιπτώσεις τόσο στό παραγωγικό υπόβαθρο τής χώρας όσο και στους δρους λειτουργίας τών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μηχανισμών.

Βέβαια ή προβληματική μας σήμερα στρέφεται έντονα και δικαιολογημένα στά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα πού προκύπτουν άπό μιά άπρογραμματίστη και άναρχούμενη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης. Παιδεία, υγεία, κατοικία, ασφάλιση, φυσικό και άνθρωπινο περιβάλλον, συνθηκές εργασίας, έλευθερία και άξιοσπέπεια τού πολίτη... ή ποιότητα τής ζωής μέ λίγα λόγια είναι προβλήματα πού ζητούν νέες άπαντήσεις. Ποιός και γιά ποιόν παράγει, τί, πού και πώς παράγεται, παίρνουν νέες διαστάσεις και προοπτικές στή στρατηγική τών οργανωμένων κοινωνικά ή/και πολιτικά ομάδων τού πληθυσμού. Όστόσο, στά πλαίσια μιάς τέτοιας προβληματικής είναι ρεαλιστικό νά ίσχυριστούμε πώς μιά άλλη ποιότητα ζωής δέν θά προκύψει άπ' τή στασιμότητα στήν παραγωγή ύλικού πλούτου, αλλά, αντίθετα, άπ' τήν πολιτικά προσδιορισμένη, οικονομικά

προγραμματισμένη και κοινωνικά έλεγχόμενη ανάπτυξη τής.

Άπ' τά τέλη τής δεκαετίας τού 50 μέχρι και τίς άρχές τής δεκαετίας τού 70 ή ελληνική οικονομία άναπτύσσεται ταχύτατα (ΑΕΠ: 7,5% τó χρόνο, 4,5% γιά τήν ΕΟΚ). Κύριο γνώρισμα ή ανάπτυξη τής βιομηχανικής παραγωγής (10-13% τó χρόνο, 6,5% γιά τίς άναπτυγμένες και 8% γιά τίς υπανάπτυκτες χώρες) και ή αναδιάρθρωσή τής. Τó βαθμιαίο «άνοιγμα» τής χώρας στή διεθνή άγορά επιβάλλει νέα παραγωγικά πρότυπα. Έτσι, ό ρυθμός αύξησης τών μικρών (βιοτεχνικών) μονάδων επιβραδύνεται, ό άριθμός τους σταθεροποιείται γιά πρώτη φορά στή δεκαετία τού 60 και άρχίζει νά μειώνεται άπ' τίς άρχές τής δεκαετίας τού 70. Άντίθετα επιταχύνεται ή αύξηση τών μετοχικών εταιρειών (ΑΕ & ΕΠΕ) πού γρήγορα γίνονται ό κυρίαρχος χώρος παραγωγής και συσσώρευσης κεφαλαίου. Ταυτόχρονα τó κέντρο βάρους τής παραγωγής και συσσώρευσης μετατοπίζεται άπ' τά παραδοσιακά καταναλωτικά άγαθά (τρόφιμα, ύφαντουργία, κ.λπ.) πρός τά διαρκή καταναλωτικά άγαθά (πρόϊοντα μετάλλου, ήλεκτρικές και μη οικιακές συσκευές...), πού ανταποκρίνονται στή βελτίωση τού βιοτικού επιπέδου, κυρίως όμως πρός νέα γιά τή χώρα βασικά βιομηχανικά άγαθά (καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, πετρέλαιο, μεταλλουργία...). Ό έκσυγχρονισμός τής παραγωγικής μονά-

Διάγραμμα εξέλιξης άκαθάριστων ιδιωτικών επενδύσεων στή μεταποίηση 1948-1978. Πηγή: Γεώργιος Πατίκης, «Οικονομικός Ταχυδρόμος».

δας, ή διαφοροποίηση της παραγωγής, ή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ή κρατική πολύμορφη επίδότηση της ελληνικής βιομηχανίας θά της επιτρέψουν, να γίνει γρήγορα το κύριο στήριγμα των αυξανόμενων εξαγωγών της χώρας (12% του συνόλου τό 1963, 53% τό 1972).

Η δομητική εμφάνιση της σύγχρονης ελληνικής χημικής βιομηχανίας αποτελεί την κινητήρια δύναμη της αναπτυξιακής διαδικασίας στη περίοδο αυτή. Οι κύριοι κλάδοι της (καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, πετρέλαιο, μεταλλουργία - βλέπε πίνακα 1) απορροφούν τό 40% των βιομηχανικών επενδύσεων, αυξάνουν τή παραγωγή τους ταχύτερα από τό μέσο όρο (κατέχουν τίς 4 πρώτες θέσεις από άποψη ταχύτητας), τριπλασιάζουν τό μερίδιό τους στο συνολικό βιομηχανικό προϊόν μεταξύ 1958-70,

στηρίζουν τό 1969 κιάλας τό 47% των βιομηχανικών εξαγωγών.

Μέ τό ξέσπασμα όμως της κρίσης, ή στασιμότητα των επενδύσεων είναι αναλογικά περισσότερο άποφασιστική στους κλάδους που εξετάζουμε. Σε τρέχουσες τιμές ή αύξηση, μεταξύ 1973-77, των μικτών και καθαρών επενδύσεων στους 4 κλάδους είναι πολύ χαμηλότερη άπ' τό μέσο όρο της βιομηχανίας ενώ είναι σχεδόν διπλάσια τό μέσο όρο στην ύφαντουργία, στις εφαρμογές ηλεκτρισμού και στα ύλικά μεταφορών. Σε σταθερές τιμές ή ΕΧΒ δέν χαρακτηρίζεται στην περίοδο αυτή από στασιμότητα επενδύσεων αλλά από καθαρή άποεπένδυση! Έτσι οι κύριοι κλάδοι της μεταξύ 1973-77 απορροφούν μόνο τό 21% των βιομηχανικών επενδύσεων, ή παραγωγή τους επιβραδύνεται (3,5,7,15 θέση από άποψη ταχύτητας), ή συμμετοχή τους στο βιομηχανικό προϊόν και τίς εξαγω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΣΥΝΘΕΣΗ - ΕΞΕΛΙΞΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ ¹ 1958-1978		ΠΛΑΣΤΙΚΑ-ΕΛΑΣΤΙΚΟ	ΧΗΜΕΙΑ	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ	Α Ύψοσόολο	ΤΡ ΦΟΙΜΑ	ΠΟΤΑ	ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΟΡΥΚΤΑ (ΤΣΙΜΕΝΤΟ...)	Β Ύψοσόολο	ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ	ΕΝΔΥΣΗ-ΥΠΟΔΗΞΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ
1 ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΕΠ(%) (Άκαθ. Έγχ. Προϊόν) ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ(%) (Σταθ. τιμές 1970)	1958 1970 1977		5,4% 11,2 12,8		1,1 7,4 5,1	6,5 18,6 17,9	24,6 18,9 18,3		6,2 7,6 8,4	30,8 26,5 26,7	31,9 23,5 27,4		100 (16,6 δισ. δρχ.) 100 (49,3 δισ. δρχ.) 100 (79,2 δισ. δρχ.)
2 ΔΕΙΚΤΗΣ 1970/1959 (Σταθ. τιμές 1959)		765	449	305	1075		161	229	270		229	195	254
3 ΔΕΙΚΤΗΣ 1977/1970 (Σταθ. τιμές 1970)		193	185	208	140		129	183	190		142	225	169
4 ΤΑΞΗ ΔΕΙΚΤΟΥ 1970		2ος	3ος	4ος	1ος		14ος	12ος	9ος		11ος	16ος	
5 ΤΑΞΗ ΔΕΙΚΤΟΥ 1977		5ος	7ος	3ος	15ος		16ος	8ος	6ος		4ος	2ος	
6 ΣΥΝΘΕΣΗ ΠΑΓΙΩΝ 1958 (%)		0,3	21,2	0,5	4,4		13,9	7,3	12,1		19,8	0,1	100
7 ΣΥΝΘΕΣΗ ΠΑΓΙΩΝ 1977 (%)		3,1	10,4	4,6	9,9		9,9	3,6	13,3		16,6	1,3	100
8 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ 1958-73 (%)		3,1	12,9	7,1	16,8	40	8,9	3,3	11,8	24	13,0		100
9 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ 1973-77 (%)		3,2	8,9	2,7	6,7	21,5	10,1	3,6	13,9	27,5	20,5		100
10 ΑΠΟΛΥΤΗ ΑΥΞΗΣΗ ΑΚΑΘ. ΠΑΓΙΩΝ ΚΑΘ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ (σε τρέχ. τιμές) 1973-77 (%)		155 142	100 68	54 3	65 25		151 152	141 157	161 138		201 209	303% 291%	142% 127%
11 ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΑΓΩΓΩΝ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ (%)	1969 1978	1,7% 1,6%	10,8% 10,2%	1,9% 11,0%	32,7 10,6	47,1% 33,4%	8,1% 7,0%	7,2% 3,8%	10,5% 11,6%	25,8% 22,4%		13,1% 29,0%	100 100
12 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	1953-70 1971-79		50,8% 30,8%		25,2% 20,1%	76% 51%	3,2% 4,4%		3,3% 3,8%	6,5% 8,2%		2,4% 5,3%	100 100
13 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ 1961-71 (%)		20%	40,5%	100%	17,4	27%	1,6%	2,0%	10,6		3,5%	6,0%	17,2%
14 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΟ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ	1970 1975	44,2 30,4	60,5 45,7	83,9 97,0	58,6 47,0		13,2 16,3	11,8 13,9	8,5 6,8		5,1 5,3	9,0% 13,5	31,5% 28,6%
15 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦ. (ΕΦΟΠΛΙΣΤΙΚΟ) ΣΤΙΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ (ΧΩΡΙΣ ΕΦΟΠΛΙΣΤΙΚΟ)	1971 1977	44,2 15,5	68,0 55,2	97,2 27,4	91,1 71,6		5,9 3,3	0,2 17,3	8,3 5,7		17,9 14,8	78,4 29,1	40,1% 27,4

1. Πηγές και παρατηρήσεις στον πίνακα (1): Ύπ. Συντονισμού, Έθνικοί Λογαριασμοί 1958-75 και 1973-77. (2-5): ΕΣΥΕ. (6-10): ΣΕΒ: Έτήσιοι άπολογισμοί. (8-9): Η κατανομή των επενδύσεων έχει ύπολογισθεί σε σταθερές τιμές για τήν περίοδο 1958-73 και τρέχουσες για τήν περίοδο 1973-77. Η σύγκριση παρ' όλα αυτά είναι θεμιτή. Η κατανομή π.χ. αυτή για τό 1973 είναι ή ίδια και στις δύο περιπτώσεις. (11): Τράπεζα της Ελλάδος: Δελτίο έξωτερικών συναλλαγών. (12): Ύπουργείο Συντονισμού. (13): Π. Ρουμελιώτης: Οι πολυεθνικές εταιρείες στην Ελλάδα, Άθήνα, 1978. (14): Τ. Γιαννί-

της: Βλ. Οικονομικό Ταχυτόδρομο 24.4.1975 και ΕΟΚ - Ελλάδα - Μεσόγειος, Άθήνα 1978, 6156. (15): Τ. Γιαννίτης: Μελέτη υπό δημοσίευση (Οί Πολυεθνικές επιχ/σεις και ή διαμόρφωση των έξωτερικών σχέσεων της Έλληνικής Οικονομίας). (14-15): Στην πρώτη περίπτωση (14) σαν «ξένο-κεφάλαιο» θεωρούνται οι εταιρείες που έλέγχονται σε ποσοστό πάνω από 51% του μετοχικού τους κεφαλαίου από Κεφάλαια του νόμου 2687/53. Στη δεύτερη περίπτωση (15) δέν λαμβάνονται ύπόψη οι εταιρείες που έλέγχονται από τό έφοπλιστικό κεφάλαιο.

γές του τομέα μειώνεται.

Στή πραγματικότητα η εικόνα είναι ακόμα χειρότερη. Η επενδυτική κρίση στην ΕΧΒ (τουλάχιστο στους τέσσερις κύριους κλάδους της που εξετάζονται πιο κάτω) υποθώσκει απ' τ'ά τέλη της δεκαετίας του 60 μιά και καμιά σημαντική επένδυση δεν έγινε, τόν καιρό της δικτατορίας, στους κλάδους: καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, μεταλλουργία, ενώ οι σχετικά καλές ακόμα επιδόσεις του κλάδου των προϊόντων πετρελαίου όφειλονται στην ταχύτερη αύξηση των τιμών και την άξιοποίηση των επενδύσεων του 1973-74 (Petrola, Motor Oil) που όμως δεν είχαν καμιά συνέχεια.

Η κρίση στο επίπεδο των βιομηχανικών επενδύσεων είναι ιδιαίτερα μεγάλη στο χώρο της ΕΧΒ (δπου υποθώσκει απ' τ'ά τέλη της δεκαετίας του 60 και εκδηλώνεται ανοικτά στις αρχές της επόμενης). Και τό φαινόμενο αυτό δεν είναι άσχετο μέ τή συμπεριφορά των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου και της πολιτικής του κράτους. Τό Διεθνές Κεφάλαιο (ΔΚ) που στήριξε τήν εκβιομηχάνιση της πρώτης περιόδου βρίσκεται σέ συνεχή υποχώρηση (17% των βιομηχανικών επενδύσεων μεταξύ 1961-71, λιγότερο από 10% στή συνέχεια) ενώ φαίνεται νά αναπροσανατολίζει τή δραστηριότητά του. Απ' τό συσσωρευόμενο στή βιομηχανία ΔΚ οι κλάδοι που εξετάζουμε άπορρόφησαν τό 76% μεταξύ 1953-70 αλλά μόνο τό 51% μεταξύ 1971-79 (πολύ λιγότερες μετά τό 1974). Έτσι ή φθίνουσα συμμετοχή του ΔΚ στήν παραγωγή και τής εξαγωγής της ελληνικής βιομηχανίας είναι ιδιαίτερα έντονη στήν ΕΧΒ ενώ αυξάνεται ή παρουσία του σέ παραδοσιακούς κλάδους μέ κύριο στόχο όμως τώρα τήν έσωτερική αγορά. Ακόμα παραπέρα ή μειωμένη δραστηριότητα του ΔΚ στήν ΕΧΒ όφείλεται κυρίως στή κάθετη (ποσοτικά) πτώση της δραστηριότητας του Ξένου ΔΚ που δεν αντίσταθμίζεται απ' τήν αυξανόμενη αντίθετα δραστηριότητα του ελληνικού (έφοπλιστικού) ΔΚ. Τό τελευταίο διαφοροποιώντας τόν άποκλειστικό κάποτε ναυτιλιακό προσανατολισμό του επενδύει σέ διυλιστήρια, προσανατολίζονται όμως περισσότερο στή ναυπηγική βιομηχανία και πολύ περισσότερο στίς τουριστικές-τραπεζικές-άσφαλιστικές δραστηριότητες.

Από τήν άλλη μεριά τό τοπικό ελληνικό κεφάλαιο κατατηγμένο (μέ ελάχιστα εξαιρέσεις) σέ μεγάλο αριθμό μικρο-μεσαίων (συχνά οικογενειακών) επιχειρήσεων περιορίζει τήν αυξανόμενη δραστηριότητά του στούς παραδοσιακούς κλάδους ή στή κλασική τεχνολογία διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Η κρίση των αντίστοιχων κλάδων στήν ΕΟΚ (περίπτωση ύφαντουργίας) και ή άνοδος της άραβικής αγοράς (περίπτωση τσιμέντου, προϊόντων μετάλλου) επιτρέπουν μεσοπρόθεσμα σημαντική ώθηση των κλάδων αυτών. Ύφαντουργία και Τσιμέντα στηρίζουν τή χαμηλόρρυθμη ανάπτυξη της δεύτερης περιόδου αυξάνοντας τή συμμετοχή τους στίς επενδύσεις (από 25% σέ 34%), στήν παραγωγή (από 31% σέ 36%), στίς εξαγωγές (από 24% σέ 41%) της βιομηχανίας.

Η άλλαγή του σκηνικού δεν εμπνέει αισιοδοξία. Η στροφή προς τούς ανανεωμένους και περισσότερο έξωστρεφείς τώρα παραδοσιακούς κλάδους (έντάσεως έργασίας) άσκησε ίσως ευνόικη επίδραση στο επίπεδο της άπασχολήσεως και των έξωτερικών συναλλαγών της χώρας. Μακροπρόθεσμα όμως, στο πλαίσιο μιάς διαγραφόμενης Νέας Διεθνούς Κατανομής της Έργασίας (ΝΔΚΕ) και της ένταξης μας στήν ΕΟΚ, άποτελεί μιά άμυντική, συντηρητική και κοντόφθαλμη άπάντηση στήν κρίση. Τό κράτος επιδοτώντας έμμεσα (μέσω του μηχανισμού του κέρδους) τής επιχειρήσεις περιόρισε ουσιαστικά τό ρόλο του στήν παθητική επικύρωση προκαθορισμένων επιλογών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, προσπαθώντας νά συμπληρώσει τόν αναπαραγόμενο συντηρητισμό της τελευταίας μέ τήν παροχή διευκολύνσεων (συχνά προκλητικών) προς τό ΔΚ. Παρά τής κάποιες επιτυχίες της πολιτικής αυτής, σέ περίοδο ευνόικης διεθνούς συγκυρίας, τό ξέπασμα της κρίσης άποκαλύπτει σήμερα τά όρια και τ'ά άδιέξοδά της, ιδιαίτερα σέ ό,τι άφορά τήν περιφερειακή άνισορροπία, τήν τεχνολογική έξάρτηση και τή μόνιμη εύαισθησία των έξωτερικών συναλλαγών της χώρας.

Όστόσο παρά τής όποιες αντίρρησης στο τρόπο ανάπτυξης της σύγχρονης ΕΧΒ, έχουμε τή πεποίθηση πώς υπάρχουν οι προϋποθέσεις μιάς πιο θαρραλέας και διορατικής προοπτικής, ή υλοποίηση της όποις υπογραμμίζει τήν άναγκαιότητα νά ενεργοποιηθεί μιά διαφορετική βιομηχανική στρατηγική πέρα απ' τ'ά μεταπολιτευτικά «σχεδιάσματα επί χάρτου».

Η λογική μιάς τέτοιας προοπτικής πιστεύουμε ότι μπορεί νά θεμελιωθεί καλύτερα μέσα από τήν άνάλυση της πρόσφατης εξέλιξης και των δυνατοτήτων χαρακτηριστικών παραγωγικών κυκλωμάτων και κλάδων που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα μέ τή Χ.Β. ((Chemical Process Industries).

Στήν άνάλυση που άκολουθεί επιλέχθηκαν ένδεικτικά: - Πετροχημικά και Λιπάσματα, Άλουμίνιο, Τσιμέντο, Κλωστοϋφαντουργία.

1. Τομείς Λιπασμάτων και Πετροχημικών

Τά Λιπάσματα και τά Πετροχημικά άποτελούν τό βασικό τμήμα της Χημικής Βιομηχανίας κάθε χώρας. Έπηρεάζουν τήν ανάπτυξη μιάς σειράς κλάδων της Χ.Β., όπως επίσης και άλλους τομείς της παραγωγής όπως τή γεωργία. Για τό λόγο αυτό θά δούμε τήν εξέλιξη τους μέχρι τό 1980, τής άνάγκες που υπάρχουν στα προϊόντα αυτά και τής προοπτικές ανάπτυξης στή δεκαετία του 80.

Στούς πίνακες 2 μέχρι 4 δίνονται για τούς δύο αυτούς τομείς:

α) Η έγκατεστημένη σήμερα δυναμικότητα παραγωγής κατά εταιρεία και για τό σύνολο της Ελλάδας, κατά προϊόν τελικό (π.χ. λιπάσματα, πολυαιθυλένιο, PVC) ή και ένδιάμεσο (π.χ. άνόργανα όξεία, άμμωνία, αϊθυλένιο, χλώριο).

β) Οι εγχώριες άνάγκες (κατανάλωση) σημερινές και προεκτεινόμενες για τό 1983 και τό 1986 (ή έπιλογή του 1983, δηλαδή τρία χρόνια από σήμερα, έγινε επειδή είναι ό χρόνος που θά έμπαινε σέ λειτουργία μιά επένδυση, έφόσον μέ σωστό προγραμματισμό και σύμφωνα μέ τής άνάγκες τήν άποφασίζαμε ΣΗΜΕΡΑ!).

γ) Τά έλλείμματα της δυναμικότητας παραγωγής (που εισάγονται) σημερινά και μελλοντικά (1983, 1986). Στόν πίνακα 5 δίνεται τό συναλλαγματικό όφελος από τήν άπαλειφή των παραπάνω έλλειμμάτων σέ τρέχουσες τιμές (άρχές 1980) παίρνοντας υπόψη τής εισαγωγές των τελικών μόνο προϊόντων και αφαιρώντας τής άπαιτούμενες εισαγόμενες πρώτες ύλες (π.χ. νάφθα, μαζούτ, κ.λπ.) για τήν παραγωγή τους.

Οι παρατηρήσεις και τά συμπεράσματα από τήν εξέταση των δύο αυτών τομέων της χημικής βιομηχανίας είναι:

1) Οι επενδύσεις στούς τομείς αυτούς εκτός από τά Λιπάσματα της ΑΕΕΧΠΛ έγιναν μεταξύ 1962-1968. Άς σημειωθεί ότι στόν τομέα των πετροχημικών τά ξένα κεφάλαια είναι 100%.

2) Άποτελούν στρατηγικούς τομείς για τήν ανάπτυξη κλάδων της Χημικής Βιομηχανίας και δημιουργούν ένα εύρύτατο τεχνολογικό υπόβαθρο.

3) Η άπαλειφή των έλλειμμάτων στήν παραγωγή (όπως φαίνεται στόν πίνακα 5) για τούς δύο τομείς που εξετάζονται θά οδηγήσει σέ σημαντική έξοικονόμηση συναλλάγματος και θά βελτιώσει σημαντικά τήν έλλειμματικότητα του ίσοζυγίου πληρωμών (πχ. στό 1983 κατά 266 εκατ.\$ ή σέ πλήρη παραγωγή των προτεινομένων μονάδων κατά 330 εκατ. \$ τόν χρόνο σέ σημερινές τιμές) που θεωρείται ένα από τά χρόνια και βασικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας.

Σημειώνεται ότι ή οικονομικότητα των παραπάνω επενδύσεων (πετροχημικά και άμμωνία) - και που δεν τήν εξετάζουμε στή μελέτη - έχει άποδειχθεί από μιά σειρά μελετών ξένων οίκων και ελληνικών οργανισμών ίκανοποιητική, αλλά παρ' όλα αυτά για τήν λήψη μιάς άπόφασης, ή μιά άναβολή (σαμπωτάρισμα από έξω και από μέσα) άκολουθεί τήν άλλη.

Άς σημειωθεί ότι οι προοπτικές για τήν εξέλιξη των τομέων αυτών θεωρούνται μόνον για τήν ύποκατά-

σταση των εισαγωγών.

4) Οι επενδύσεις στους τομείς λιπασμάτων και πετροχημικών είναι μεγάλες και ιδιαίτερα σημαντικές για την εθνική οικονομία. Είναι διεθνής πρακτική ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες να ελέγχονται από κρατικές εταιρείες.

*Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αναγκαίος ο κρατικός όρθολογισμός και προγραμματισμός που θέβαια μέχρι σήμερα δεν υπήρξε. Έτσι σήμερα το έλλειμμα άμμωνίας ανεβαίνει στους 200 χιλ. τόνους το χρόνο και το έλλειμμα

σε πλαστικά στους 150 χιλ. τόνους και δεν γίνεται καμιά συγκεκριμένη ενέργεια ή αρχικές εξαγγελίες τορπιλίζονται (πετροχημικά ΕΛΕΒΜΕ, άμμωνία ΕΒΙΑΜ κ.λπ.). Έδώ σημειώνεται και η άμεση αλληλοεξάρτηση και ανάπτυξη του βασικού για τη χώρα γεωργικού τομέα, που βρίσκεται σε υποανάπτυξη, από τον τομέα των λιπασμάτων και της άμμωνίας.

5) Στόν τομέα των λιπασμάτων η εγχώρια παραγωγή / κατανάλωση χαρακτηρίζεται από άραιούς τύπους λιπασμάτων με την παρακάτω διαχρονική σύνθεση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΤΟΝΟΙ

Α) ΕΓΧΩΡΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ (ΑΝΑΓΚΕΣ)	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ				ΠΡΟΒΛΕΨΗ (1)	
	1975	1976	1977	1978	1983	1986 ^ο
α) Λιπάσματα	151	202	202	258	415	550
Θειική άμμωνία						
Ίσοδυν. νιτρική άμμωνία	336	354	366	413	665	885
Φωσφορική άμμωνία	591	620	658	738	1190	1580
Σύνθετα μικτά κ.λπ.	306	350	354	410	660	880
Σύνολο	1384	1526	1580	1819	2930	3895
β) Λιπαντικές μονάδες						
N	255	282	294	341	550	730
P ₂ O ₅	157	168	175	196	315	420
K ₂ O	26	32	36	46	75	100
Σύνολο	438	482	505	583	940	1250
γ) Άπαιτούμενες ενδιάμεσες ύλες						
Άμμωνία (100%)	325	360	375	435	700	930
Φωσφορικό όξύ (100%)	227	243	253	284	455	610
Θειικό όξύ (100%) (2) (ΠΡΟΣΕΓΓ.)	880	970	1000	1150	1840	2460
Νιτρικό όξύ (100%) (3)	262	276	285	322	520	690
Β) ΕΓΧΩΡΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ						
α) Λιπάσματα	1561	1509	1500	1729		
β) Λιπαντικές μονάδες						
N	288	281	282	319		
P ₂ O ₅	191	173	180	207		
K ₂ O	24	26	32	41		
Σύνολο	503	480	494	567		
Γ) ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ						
Άμμωνία (100%)				300		
Φωσφορικό όξύ (100%)				300		
Θειικό όξύ (100%)				1400		
Νιτρικό όξύ (100%)				330	520 (4)	
Λιπάσματα (προσεγγ. ανάλογα με τον τύπο)				1800	2150 (5)	
Δ) ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΗΣ + ΑΠΟΦΑΣΙΣΜ. ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑΣ						
Άμμωνία (100%)				135	400	630
Φωσφορικό όξύ (100%)				-	155	310
Θειικό όξύ (100%)				-	440	1060
Νιτρικό όξύ (100%)				-	-	170
Λιπάσματα (προσεγγιστικά)				-	780	1745

Σημειώσεις:

1) Μέ γενικό ετήσιο ρυθμό αύξησης 10%

2) 0,77 T/H₂SO₄/T θεικ. άμμων. - 0,35 T H₂SO₄/T φωσφορικ. άμμων. - 0,20 T H₂SO₄/T σύνθ. λιπασμ. - 2,15 T H₂SO₄/T H₃PO₄.

3) 0,78 T HNO₃/T νιτρικής άμμωνίας.

4) Μετά την άποφασισμένη επέκταση της ΒΦΛ κατά 190 χιλ. τόνους HNO₃.

5) Μετά την άποφασισμένη επέκταση της ΒΦΛ κατά 200 χιλ. τόνους νιτρικής άμμωνίας και 150 χιλ. τόνους σύνθετα λιπάσματα.

	1975	76	77	78
N (άζωτο)	18	18	19	19
P ₂ O ₅ (φωσφόρος)	11	11	12	11
K ₂ O (κάλλιο)	2	2	2	2
Σύνολο	31	31	33	32

Θά πρέπει νά γίνει αντικατάστασή τους μέ πλουσιότερους τύπους λιπασμάτων μέ σημαντικά οικονομικά όφελή στό κόστος διακίνησης καί αποθήκευσης (π.χ. ούρια, πυκνά σύνθετα λιπάσματα).

6) Μέ βάση τήν κάλυψη τών αναγκών τού 1983 (καί μέ ένα περιθώριο γιά 1-2 χρόνια μετά) θά έπρεπε νά γίνουν οι παρακάτω μονάδες:

- α) Μονάδα άμμωνίας 400.000 τόνων / χρόνο.
- β) Μονάδα πυρόλυσης (αίθυλενίου) 200.000 τόνων / χρόνο (μέ παραγωγή 40.000 τόνων προπυλενίου σάν παραπροϊόν).
- γ) Μονάδες πολυαιθυλενίου (ύψηλής καί χαμηλής πυκνότητας) συνολικής δυναμικότητας 150.000 τόνων / χρόνο.
- δ) Μονάδα πολυπροπυλενίου 40.000 τόνων / χρόνο.
- ε) Μονάδα VCM (μονομερούς βυνιλοχλωριδίου) δυναμικότητας 100.000 τόνων / χρόνο.
- στ) Μονάδα PVC δυναμικότητας 100.000 τόνων / χρόνο. Έδώ σημειώνεται ότι οι δυναμικότητες παραγωγής αίθυλενίου τής Έεσο 15.000 τόνοι / χρόνο καί VCM τής Έθύλ 20.000 τόνοι / χρόνο εί-

ναι πολύ μικρές καί άντιοικονομικές καί θεωρούνται Pilot Plants καί έτσι στις προτεινόμενες μονάδες υπάρχει πρόνοια γιά τελική παύση τής λειτουργίας τους.

ζ) Μονάδα ηλεκτρολυτικής παραγωγής χλωρίου δυναμικότητας 60.000 τόν. / χρόνο (καί 68.000 τόν. σόδας σάν παραπροϊόν).

η) Μονάδα H₃PO₄ 150 χιλ. / χρόνο.

θ) Μονάδα πυκνών λιπασμάτων (ούρια, 15. 15. 15 κλπ.) πού μέ μέση περιεκτικότητα σέ λιπαντικές μονάδες 45% άντιστοιχεί στήν άπαιτούμενη αύξηση τών άραιών λιπασμάτων.

780 X 32 / 45 = 550 χιλ. τόνων / χρόνο.

ι) Τό έλλειμμα τού H₂SO₄ (440 χιλ. τόνοι / χρόνο) γιά τό έγγύς μέλλον καί μέ τήν υπόθεση ότι οι καινούριες μονάδες λιπασμάτων θά είναι 250 χιλ. τόν. ούριας (πού δέν χρειάζεται H₂SO₄) καί 300 χιλ. τόν. πυκνών λιπασμάτων (μέ μειωμένη άπαιτήση σέ H₂SO₄) μπορεί νά καλυφθεί από τίς υπάρχουσες μονάδες.

2. Πηγές: 'Ανατομία τών συνθηκών αγοράς τής 'Ελληνικής Βιομηχανίας, ΕΤΒΑ, 1978. 'Επίσης Χημικά Βιομηχανία, ΚΕΠΕ 1976 καί τεύχη ECN.

2. Παραγωγικό κύκλωμα άλουμινίου

Οί πρόσφατες εξελίξεις στό παραγωγικό κύκλωμα τού άλουμινίου συνιστούν ίσως τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα τών δυνατοτήτων καί τών άδυναμιών τής ελληνικής διαδικασίας εκβιομηχάνισης γενικότερα καί τής EXB ειδικότερα.

(α) Παρά τό σχετικά σύντομο διάστημα τής δωδεκαετίας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ (ΕΚΤΟΣ ΑΜΜΩΝΙΑΣ)

ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΤΟΝΟΙ	ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ (1)			
	ΔΥΝΑΜΙΚ. ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1979	1979	1983	1986
PVC	45	70	95	120
VCM (γιά PVC)	20	70	95	120
ΠΟΛΥΑΙΘΥΛΕΝΙΟ	-	100	135	170
ΑΙΘΥΛΕΝΙΟ (γιά προλυαιθυλ.)	15	135	185	230
ΠΟΛΥΣΤΥΡΕΝΙΟ	15	20	25	35
ΧΛΩΡΙΟ (γιά VCM μέ σχέση Cl/VCM=0.65)	35	45	61	78
ΚΑΥΣΤ. ΣΟΔΑ	40	90	125(2)	155(3)

(1) Γιά τήν προέκταση τών ελληνικών αναγκών χρησιμοποιήθηκε 8% έτήσιος ρυθμός αύξησης.

(2) Παραγόμενη καυστική σόδα σάν παραπροϊόν χλωρίου 68 χιλ. τόνοι.

(3) Παραγόμενη καυστική σόδα σάν παραπροϊόν χλωρίου 88 χιλ. τόνοι.

ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤ. ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

	1979	1983	1986
PVC	25	50	75
VCM	50	75	100
Πολυαιθυλένιο	100	135	170
Αίθυλένιο	120	170	215
Χλώριο	10	26	43
Πολυστυρένιο	5	10	20
Καυστ. Σόδα	50	85	115

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ & ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

ΠΡΟΪΟΝ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΔΥΝΑΜΙΚ. ΤΟΝΟΙ/ΧΡΟΝΟ
PVC	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	45.000
VCM (γιά PVC)	ΕΘΥΛ	20.000
ΑΙΘΥΛΕΝΙΟ (γιά VCM)	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	15.000
ΠΟΛΥΣΤΥΡΕΝΙΟ	DOW	15.000
ΠΟΛΥΑΙΘΥΛΕΝΙΟ	-	-
ΧΛΩΡΙΟ (γιά VCM)	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	35.000
ΚΑΥΣΤΙΚΗ ΣΟΔΑ (παραπρ. Cl ₂)	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	40.000
ΑΜΜΩΝΙΑ	ΑΕΒΑΛ	130.000
	ΒΦΛ	60.000
	ΕΣΣΟ	110.000
		300.000
ΝΙΤΡΙΚΟ ΟΞΥ (100%)	ΑΕΒΑΛ	130.000
	ΧΒΒΕ	200.000
		330.000
ΘΕΙΙΚΟ ΟΞΥ (100%)	ΑΕΒΑΛ	150.000
	ΒΦΛ	350.000
	ΧΒΒΕ	550.000
	ΑΕΕΧΠΛ	350.000
	ΒΦΛ	1.400.000
ΦΩΣΦΟΡΙΚΟ ΟΞΥ (100%)	ΒΦΛ	100.000
	ΧΒΒΕ	100.000
	ΑΕΕΧΠΛ	100.000
		300.000
ΛΙΠΑΣΜΑΤΑ	ΧΒΒΕ	600.000
	ΑΕΕΧΠΛ	450.000
	ΑΕΒΑΛ	400.000
	ΒΦΛ	350.000
		1.800.000

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΤΟΜΕΑΣ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ - ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΙΚΟ ΟΦΕΛΟΣ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ ΤΕΛΙΚΩΝ ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ

α) Έλλειμμα - χιλ. τόνοι	1979	1983	1986
Άμμωνία (κάλυψη δυναμικ.			
λιπασμ. και άλλες χρήσεις)	160	200	200
Λιπάσματα (άραιά)	-	780	1750
PVC	25	50	75
VCM (κάλυψη δυναμικότη. PVC)	25	25	25
Πολυαιθυλένιο	100	135	170
Καυστική σόδα	50	85	115
β) Απαιτούμενες εισαγόμενες			
α' ύλες - χιλ. τόνοι.			
Νάφθα (γιά παραγ.	312	431	550
αιθυλενίου) (1)			
Μαζούτ γιά άμμωνία και	175	223	252
αιθυλένιο) (2)			
Θειάφι γιά λιπάσματα	-	171	385
(θειικό δξύ) (3)			
Φωσφορίτες γιά λιπάσματα	-	312	700
(φωσφορικό δξύ) (4)			

Σημειώσεις:

- (1) 3 T νάφθα μείον 0,5 T παραγομένης SCN=2,5 T/T αιθυλενίου.
 (2) 0,8 T μαζούτ/T NH₃ πού μετά τή χρησιμοποίηση του φυσικού άερου γίνεται 0,6 T/T NH₃ και 0,6 T μαζούτ/T αιθυλενίου.
 (3) 0,35 T θείο/T H₂SO₄ (βλέπε και σημειώσεις πίνακα 3) ή 0,222 T θείο/T λιπάσματος.
 (4) 2,5 T φωσφορίτης / τόνοι φωσφορικού δξέος και 0,16 T φωσφορικού δξέος/T λιπάσματος (μέσες απαιτήσεις 1978 - βλέπε και πίνακα 3) Ισοδυναμεί με 0,4 φωσφορίτη/τόνο λιπάσματος.

γ) Τρέχουσες τιμές - άρχές 1980

	\$/T
Άμμωνία	250
Λιπάσματα	200
Πλαστικά	1200
Καυστική σόδα (100%)	300
Νάφθα	350
Μαζούτ	150
Θειάφι	120
Φωσφορίτης	40

δ) Έτήσιο συναλλαγματικό όφελος σε τρέχουσες τιμές- άρχές 1980

Έκατομ. \$/χρόνο	1983	1986
Εισαγωγή έτοιμων προϊόντων	483	759
μείον εισαγωγή α' ύλών	217	304
Καθαρό συναλλαγμ. όφελος	266	455

1967-78 όφειλουμε να διαπιστώσουμε τήν αξιόλογη δυναμική πού έδειξε τό ελληνικό βιομηχανικό σύστημα.

- Όπως φαίνεται κι από τόν πίνακα 7 από καθαρός παραγωγός-εξαγωγέας άκατέργαστου θωξίτη και εισαγωγέας ΑΙ και τών προϊόντων του ή χώρα με τήν έναρξη λειτουργίας τής Πεσινέ τό 1966, μετατρέπεται σε καθαρό εξαγωγέα ΑΙ με ταυτόχρονο έκμηδενισμό τών εισαγωγών ΑΙ. Μέ τήν ανάπτυξη στή συνέχεια τής βιομηχανίας προϊόντων ΑΙ έλαχιστοποιούνται οι αντίστοιχες εισαγωγές ενώ ή χώρα μετατρέπεται σε καθαρό εξαγωγέα τελικών προϊόντων ΑΙ.

- Βέβαια ή καθετοποίηση τής παραγωγής και ή όλοένα μεγαλύτερη άξιοποίηση τής άρχικής πρώτης ύλης συνεπάγεται σχετική μείωση τής έξωστρέφειας τών προηγούμενων παραγωγικών φάσεων. Έτσι τό μέρος τής παραγωγής πού έξάγεται μειώνεται από 76% σε 60-65% γιά τό θωξίτη, από 85% σε 54% γιά τό ΑΙ ενώ αύξάνεται από 13% σε 41% γιά προϊόντα ΑΙ. Όστόσο ή ώφέλεια πού προκύπτει γιά τήν έθνική οικονομία από μιά τέτοια εξέλιξη είναι και σημαντική και άναμφισβήτητη. Σε σχέση με τό θωξίτη ή προστιθέμενη άξια είναι 20 φορές μεγαλύτερη γιά τό ΑΙ και πολύ περισσότερο γιά τά προϊόντα του ενώ ή συναλλαγματική ώφέλεια είναι μεγαλύτερη 5 και 20 φορές αντίστοιχα. Άλλά και ή ένεργειακή ώφέλεια είναι σημαντική μιά και ή έπεξεργασία του ΑΙ είναι πολύ λιγότερο ένεργοβόρα από τήν παραγωγή του έτσι πού ή ανάπτυξη τής πρώτης νά έξουδετερώνει τήν ένεργειακή επιβάρυνση τής έθνικής οικονομίας άπ' τό μονόπλευρο προσανατολισμός τής στή δεύτερη.

- Χωρίς νά θεμελιώνεται κάποια μηχανιστική σχέση αίτιου-αίτιατου, τό ελληνικό βιομηχανικό σύστημα μπόρεσε σε πολύ σύντομο διάστημα νά ένωματώσει όργανικά μιά μονάδα του μεγέθους τής Πεσινέ διαψεύδοντας κάποιους άρχικούς διαταγμούς γιά τίς δυσμενείς συνέπειες πού θά μπορούσαν νά προκύψουν άπ' τόν άποκλειστικά έξωστρεφή προσανατολισμό τής και τήν άπομόνωση τής άπ' τό ύπόλοιπο βιομηχανικό σύστημα. Πράγματι τό 46% τής σημερινής τής δυναμικότητας (144.000 T) ή τό 93% τής άρχικής (72.000 T) έπεξεργάζεται μέσα στή χώρα ενώ ή έγκατεστημένη δυναμικότητα τής αντίστοιχης βιομηχανίας φτάνει τούς 125.000 T (ή τό 87% τής δυναμικότητας τής Πεσινέ).

(8) Φυσικά ή εξέλιξη αυτή είχε όπως όλοι γνωρίζουμε ύψηλό κόστος.

Η έγκατάσταση τής Πεσινέ συνοδεύτηκε με διευκολύνσεις πέρα από αυτές του νόμου 2687/53 και κυρίως με τήν παροχή ήλεκτρικού ρεύματος σε τιμή πού κυμαίνεται στο 1/3 του μέσου κόστους παραγωγής του από τό σύστημα τής ΔΕΗ. Και ενώ δύο ύδροηλεκτρικά έργοστάσια έγιναν ειδικά γιά τήν τροφοδότηση του έργοστασίου Άλουμινίου οι επενδύσεις δέν συνυπολογίσθηκαν στα μετοχικά κεφάλαια τής εταιρείας καθώς και στα κέρδη τής.

Ταυτόχρονα ή δέσμευση τής Πεσινέ νά έφοδιάζει τήν έσωτερική άγορά με προνομιακές τιμές μέχρι τό 15% τής παραγωγής τής ενώ υπερκάλυπτε τό 1967 τίς έσωτερικές άνάγκες, τό 1977 τό ποσοστό αυτό αντίστοιχεί μόνο στο 1/3 τών άναγκών τής βιομηχανίας έπεξεργασίας ΑΙ.

Άλλά και ή ανάπτυξη τής τελευταίας φέρνει τό στιγμή τής έλλειψης κάθε βιομηχανικής στρατηγικής. Μικρές μονάδες (με έλάχιστες έξαιρέσεις), ύποαπασχόληση τής επένδυσης (λειτουργία στα 50% τής έγκατεστημένης δυναμικότητας), χαμηλή τεχνολογική στάθμη (μονόπλευρος προσανατολισμός σε προφίλε, φόιλς και καλώδια).

(γ) Παρ' όλα αυτά οι προοπτικές ανάπτυξης του κλάδου είναι εύνοϊκές. Η έσωτερική κατανάλωση άν και αύξηθηκε γρήγορα από 1,1 τό 1965 σε 3,8 Kg/κάτοικο τό 1977 παραμένει ακόμα χαμηλή (13 Kg/κάτ. στήν ΕΟΚ, 6,5-7 Kg/κάτ. στήν Γιουγκοσλαβία και τήν Ισπανία). Και ή άνάλυση τής διάρθρωσης τής κατανάλωσης δείχνει πώς ενώ δέν ύστερούμε στή χρήση του άλουμινίου στήν οικονομία ή κατανάλωσή μας σε άλλους τομείς αντιπροσωπεύει σε σχέση π.χ. με τήν ΕΟΚ μόλις τό 1/3 στον οικιακό έξοπλισμό, τό 1/4 στή συσκευασία, τό 1/10 στις μηχανοκτασκευές και τό 1/25 στα ύλικά μεταφορών. Η ταχύτατη έξομείωση τών καταναλωτικών προτύπων (οικια-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΩΝ
ΒΩΞΙΤΗ, ΑΛΟΥΜΙΝΑΣ, ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΥ

		ΠΑΡΑΓΩΓΗ (X 1000 T)			ΕΞΑΓΩΓΗ (X 1000 T)			ΕΞΑΓΩΓΗ/ΠΑΡΑΓΩΓΗ (%)		
		ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9	ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9	ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9
1964	1063	-	-	9	1063	-	-	100	-	-
1965	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-
1966	-	73	37	12	-	32	1,5	-	-	13
1967	1661	181	72	13	1263	37	61	76	20	85
1968	1836	223	77	15	1345	69	64	73	31	83
1969	1948	288	83	18	1314	122	67	67	42	80
1970	2292	313	87	26	1603	139	60	70	44	69
1971	2861	464	113	19	1840	238	87	64	51	77
1972	2408	466	131	25	1383	204	101	57	44	77
1973	2748	470	141	37	1914	188	105	62	40	74
1974	2783	498	147	41	1687	204	102	61	41	69
1975	3006	475	136	39	1961	203	98	6	43	72
1976	2551	462	134	52	1535	194	87	60	42	65
1977	2900	474	146	62	1857	182	86	64	38	59
1978	-	483	145	68	-	193	78	-	40	54

κός εξοπλισμός, συσκευασία), ή διαγραφόμενη ανάπτυξη τοπικής αυτοκινητοβιομηχανίας... επιτρέπουν την πρόβλεψη μίας γρήγορης αύξησης της εσωτερικής κατανάλωσης. Άλλα και οι εξαγωγές μας έχουν αύξητικές δυνατότητες. Τό 67% απορροφούν οι πάντα ελπιδοφόρες άραβικές αγορές, ενώ η παραγωγή τελικών ή ενσωματωμένων προϊόντων ΑΙ υψηλότερης τεχνολογίας μπορεί νά αύξησει και τίς εξαγωγές μας πρὸς τήν ΕΟΚ τὸ ἀπορροφάει σήμερα μόνο τὸ 27% τοῦ συνόλου.

Ἡ δυνατότητα πλήρους ἀξιοποίησης τοῦ ὑπάρχοντος δυναμικοῦ καί ἡ ἀναδιάρθρωσή του σέ πολὺ ὀργανωμένες μονάδες προσανατολισμένες σέ προϊόντα ὑψηλότερου τεχνολογικοῦ περιεχομένου θά ἀπορροφήσει σύντομα ὄλο τὸ δυναμικὸ τῆς Πεσινέ καί ἐπιβάλλει τῆ δημιουργία νέας μονάδας. Ἄλλωστε ἡ ὑπαρξη σημαντικῶν ἀποθεμάτων βωξίτη πού ἐξάγεται ἀνεπεξέργαστος καί ἡ στρατηγικὴ διεθνῶς σημασία τοῦ ΑΙ καί τῶν προϊόντων του ὁδηγοῦν στό ἴδιο συμπέρασμα. Βέβαια τὸ κρίσιμο πρόβλημα μιάς τέτοιας προοπτικῆς εἶναι καί θά παραμένει τὸ κόστος τοῦ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος. Ἡ στήριξη τῆς ἠλεκτροπαραγωγῆς στό πετρέλαιο καθιστᾷ πιθανότατα ἀπαγορευτικὸ τὸ κόστος τῆς καί ἀσύμφορη συναλλαγματικὰ τήν ἐπένδυση σέ ἀλουμίνιο. Ἡ εὐρύτατη ὁμως χρήση τοῦ λιγνιτικοῦ καί ὕδρου δυναμικοῦ τῆς χώρας, πρὸς τήν ὁποία ἄλλωστε προσανατολίζεται ὀριστικά τὸ κράτος, δημιουργεῖ εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις.

3. Πηγές: 1) Πρασίνη, Τσερεγκούνη, Τζαβάρα, *Τὸ Ἀλουμίνιο σάν πρώτη ἔλη στήν Ἑλλάδα*, ΤΕΕ, συνέδριο γιά τόν Ὀρυκτὸ Πλοῦτο, 1978.

2) ΕΙΒΑ, *Ἀνατομία τῶν συνθηκῶν ἀγορᾶς τῆς Ἑλλ. Βιομηχανίας* 1978.

3) Σύνδεσμος Μεταλλουργικῶν Ἐπιχειρήσεων, *Ὁ Ἑλλ. Ὀρυκτὸς Πλοῦτος, Β'*, 1979.

4) *Ὀικονομικὸς Ταχυδρόμος*, 17.8.1978.

3. Παραγωγικό κύκλωμα τσιμέντου

Τήν Ἑλληνική Τσιμεντοβιομηχανία (βλ. Πίν. 7) συνιστοῦν 4 ἐπιχειρηματικοὶ φορεῖς (οἱ 3 καλύπτουν τὸ 95% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς). Χωρὶς ἀμεση συμμετοχὴ κρατικῶν ἢ ξένων κεφαλαίων στό διάστημα 1960-1980 ἐπενδύ-

σεις καί παραγωγή παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὰ σταθερὴ ἄνοδο.

Ὡστόσο σέ ἀντίθεση μέ τήν περίπτωση τοῦ ἀλουμινίου ἡ Ἑλληνική Τσιμεντοβιομηχανία ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα κλάδου τοῦ ὁποῖου ὁ παραδοσιακὸς προσανατολισμὸς στήν εσωτερικὴ ἀγορὰ χάνει τήν ἀρχικὴ του σημασία ἐνῶ ἡ σημερινή του δυναμικὴ ἀνάπτυξη στηρίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στή διεθνή ἀγορὰ.

Πράγματι μέχρι τὸ ξέσπασμα τῆς ἐνεργειακῆς κρίσης ἡ Ἑλληνικὴ παραγωγή ἀπορροφᾶται σέ ποσοστὸ πάνω ἀπὸ 90% ἀπὸ τήν εσωτερικὴ κατανάλωση. Μετά ὁμως τὸ 1973 ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς εσωτερικῆς ἀγορᾶς ὑποχωρεῖ (βλ. Πίν. 9) παρουσιάζεται ἐντονη ζήτηση στίς ἀραβικὲς ἀγορές. Ἡ ταχύτατη προσαρμογὴ τοῦ κλάδου στίς νέες συνθήκες εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐντυπωσιακὴ ἄνοδο τῶν εξαγωγῶν. Τὸ 1979 κιάλας ἡ Ἑλλάδα κατα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΗ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΣΙΜΕΝΤΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

(τόνοι/χρόνο)

ΑΓΕΤ	Δραπετσώνα	1.000.000
	Βόλος	3.500.000
ΤΙΤΑΝ	Ἐλευσίνα	1.150.000
	Πάτρα (Δρέπανο)	1.000.000
	Θεσσαλονίκη	1.050.000
	Καμάρι Ι (Εύβοια)	1.000.000
	Καμάρι ΙΙ (Εύβοια)	1.000.000
ΧΑΛΚΙΔΟΣ	Χαλκίδα	3.000.000
ΧΑΛΥΨ	Ἀσπρόπυργος	350.000
ΧΑΛΥΨ	ΥΠΟ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	
	Ἀσπρόπυργος	700.000
ΑΓΕΤ	ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ	
	Μηλάκι (Ἀλιβέρι)	1.500.000 (θά ἀντικαταστήσει τὴ Δραπετσώνα)
ΤΣΙΜ. ΚΡΗΤΗΣ	-	1.500.000

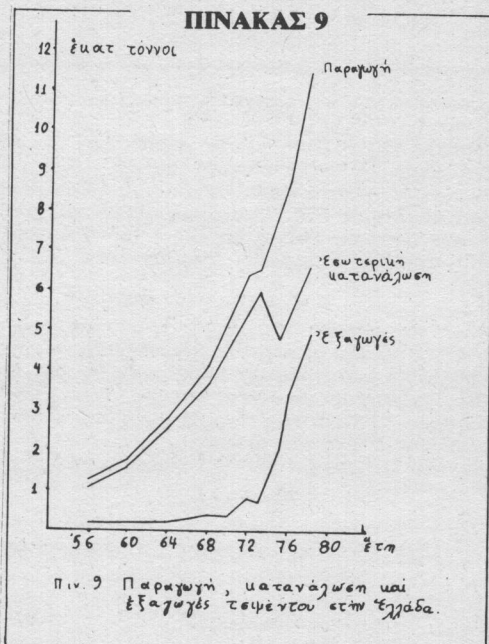
ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΣΙΜΕΝΤΩΝ
χιλιάδες τόνοι

ΧΩΡΕΣ	Σύνολο Εισαγωγών 1977	Έλλ. Έξαγωγές			Σύνολο Έγκατεστημένης Δυναμικότητας 1979	Α
		1976	1977	1978		
1. Σ. Άραβία	6.100	781	1251	1946	3750	2450
2. Άραβ. Κόλπος	3.136	358	575	968	2630	1973
3. Έρ. Θάλασσα	-	102	205	403	-	-
4. Νιγηρία	5.300	76	877	493	5225	3845
5. Άλγερία	2.060	375	495	402	7450	6130
6. Λιβύη	2.400	1298	802	394	4443	3769
7. Αίγυπτος	700	-	55	24	5900	2500
8. Άλλοι	-	414	610	244	-	-

Α: Αύξηση τής έγκατεστημένης δυναμικότητας μεταξύ 1977-1979

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ
ΧΩΡΩΝ

Χώρα	Παρα- γωγή Kg/ κά- τοικο	Έσωτ. Καταν. Kg/ κά- τοικο	Έξαγω- γές Kg/ κά- τοικο	Έξαγ./ Παραγω- γή %
Άγγλία	298	267	33	11
Αύστρια	751	748	3	0,4
Βέλγιο	819	588	158	19,3
Γαλλία	569	504	61	10,7
Δανία	498	416	54	10,8
Δ. Γερμανία	556	519	34	6,1
Έλβετία	605	600	5	0,8
Έλλάς	1237	707	532	43
Ίρλανδία	578	564	29	4,9
Ίσλανδία	583	570	-	-
Ίσπανία	859	590	261	30,4
Ίταλία	679	657	14	2
Νορβηγία	580	405	164	28,2
Όλλανδία	480	447	32	6,7
Πορτογαλία	516	513	16	3,1
Σουηδία	293	292	3	1
Τουρκία	357	329	29	8,7
Φιλανδία	359	328	13	3,6

λαμβάνει τήν 3η θέση στις παγκόσμιες εξαγωγές τσιμέντου (μετά τήν Ίαπωνία και τήν Ίσπανία). Η έντονη στροφή στις εξαγωγές προσδιορίστηκε φυσικά κι απ' τό γεγονός ότι οι έσωτερικές τιμές διατηρήθηκαν σταθερά σέ πολύ χαμηλότερα επίπεδα («ουσιώδες προϊόν σέ επάρκεια») από τις διεθνείς, πράγμα πού έξηγει άλλωστε και τις κάποιες παροδικές «έλλειψεις» στήν έσωτερική αγορά.

Η εξέλιξη αυτή είχε εϋνοϊκές επιπτώσεις στό εμπορικό και συναλλαγματικό ισοζύγιο τής χώρας. Τό 1978 η εισαγωγή συναλλάγματος υπολογίζεται σέ 185 εκ. \$ άν και θά πρέπει νά συνυπολογισθούν και οι αντίστοιχες δαπάνες: άμεσες (άπαιτούνται 90 λίτρα μαζούτ 3.500 ανά τόνο παραγομένου τσιμέντου πού αντίστοιχούν στό 35% περίπου του βιομηχανικού κόστους) ή έμμεσες (κρατική επίδοτηση του ηλεκτρικού ρεύματος μέρος του οποίου έχει πετρελαϊκή προέλευση). Εϋνοϊκές ήταν και οι επιπτώσεις στό επίπεδο τής οργάνωσης τών εταιρειών και τής διαμόρφωσης τής παραγωγικής τους δραστηριότητας. Δραστηριότητα πού επεκτείνεται γρήγορα, εκτός

άπό τήν άμεση παραγωγή τσιμέντου: στήν παραγωγή προϊόντων τσιμέντου (μπετόν, προκάτ...), στις μεταφορές (θαλάσσιες ή οδικές) πρώτων ύλών - τσιμέντου και προϊόντων, στις μηχανοκατασκευές (συντήρηση και βελτίωση εργοστασίων, μετατροπές πλοίων...) στις σχετικές υπηρεσίες (ασφάλειες, οργάνωση, έρευνα...).

Όστόσο η έντονη στροφή πρός τις εξαγωγές οδήγησε τήν έλληνική τσιμεντοβιομηχανία σέ κατάσταση σχετικής «υπερανάπτυξης». Πράγματι στό σύνολο τών Ευρωπαϊκών Χωρών και σέ μεγέθη έκφρασμένα κατά κάτοικο, η Ελλάδα καταλαμβάνει μέ μεγάλη διαφορά τήν πρώτη θέση στήν παραγωγή (βλ. Πίν. 10: Ελλάδα 1.237 Kg, Ίσπανία 859, Άγγλία 298), στις εξαγωγές (Έλλάδα: 532 Kg, Ίσπανία 261, Άγγλία 33) και στό βαθμό έξωστρέφειας τής παραγωγής (Έλλάδα 43% Ίσπανία 30%, Άγγλία 11%). Και η «υπερανάπτυξη» αυτή σέ προϊόντα τής πρώτης βιομηχανικής επανάστασης δέν μπορεί νά είναι μακροπρόθεσμος στόχος γιά χώρες πού διεκδικούν τό τίτλο του «ανάπτυγμένου». Αντίθετα τά ίδια προϊόντα αποτελούν τό πρώτο στόχο τής αναπτυξιακής προσπά-

θειας τών λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Είναι γνωστό άλλωστε (βλ. Πίν. 8) πώς και οι κύριοι εισαγωγείς ελληνικού τσιμέντου αναπτύσσουν γρήγορα τό δικό τους παραγωγικό δυναμικό. Έτσι κι αν ακόμα τό δυναμικό αυτό δέν λειτουργήσει αποδοτικά άμέσως, κι αν οι πιθανότητες νέων αγορών (Άφρική) δέν είναι άμελητές, ή διεθνής αγορά τσιμέντου μακροπρόθεσμα μοιάζει ιδιαίτερα εύαισθητη. Ταυτόχρονα ή έσωτερική αγορά πλησιάζει στόν κορεσμό (βλ. Πίν. 10) και ή μελλοντική της ανάπτυξη θά προσδιορίζεται άπ' τς νέες πιθανές εφαρμογές τού τσιμέντου (άμιαντοτσιμέντο, ύποκατάσταση τής ασφάλτου...).

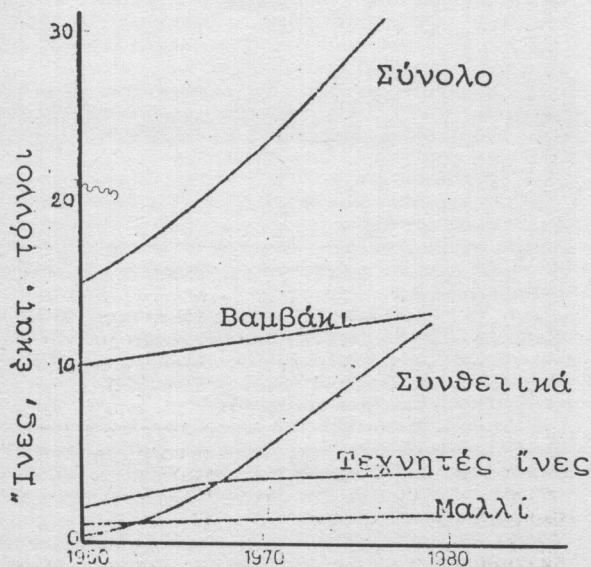
Η «υπερανάπτυξη» τής ελληνικής τσιμεντοβιομηχανίας όχι μόνο προσανατολίζει δυσμενώς τά διαθέσιμα κεφάλαια σέ βάρος άλλων επενδύσεων περισσότερο αναγκαίων γιά τήν αύξηση τής συνοχής τής ελληνικής βιομηχανίας αλλά και αύξάνει τήν εύαισθησία τής τελευταίας στή διεθνή συγκυρία. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι δέν υπάρχει πεδίο νέων επενδύσεων στο κύκλωμα τού τσιμέντου. Πράγματι οι προοπτικές στίς όποιες αναφερθήκαμε αν άμφισβητούν τή σκοπιμότητα τής υπερβολικής ανάπτυξης τής κλασικής παραγωγής τσιμέντου άφήνουν άνοιχτές προοπτικές γιά: ειδικές ποιότητες, προϊόντα τσιμέντου ύψηλότερης τεχνολογίας και τέλος γιά παραγωγή και έξαγωγή τεχνολογίας τσιμέντου. Παρ' όλες τς δυσκολίες τής ή τελευταία προοπτική είναι ή μόνη πού εύνοείται άπ' τήν αναπτυξιακή προσπάθεια τών λιγότερο αναπτυγμένων χωρών και θά εύνοήσει στό σύνολό τής τήν Έλληνική Βιομηχανία.

4. Πηγές: «Δελτίο Τσιμεντοβιομηχανίας ΑΙΓΕΤ - Άπολογισμός χρήσεως 1978», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 47/79.

4. Κλωστούφαντουργία

1. Έξαρτάται άμεσα από τή χημική βιομηχανία. Σήμερα σέ παγκόσμια κλίμακα ή κλωστούφαντουργία είναι άμεσα έξαρτημένη από τή χημική βιομηχανία σέ ό,τι

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Έξέλιξη τής παραγωγής κλωστούφαντουργικών ίνων σέ εκατ. τόνους. Η παραγωγή τού 1980 είναι προβλεπόμενη.
Πηγή: Courtesy Textile Business Press Ltd, Manchester.

άφορα τς πρώτες ύλες και τς βασικές βοηθητικές έπεξεργασίες τού κλάδου.

Πρώτες ύλες

Τά τελευταία είκοσι χρόνια, ένα σημαντικό μέρος τών πρώτων ύλών τής κλωστούφαντουργίας προέρχεται από τήν χημική βιομηχανία.

Συνθετικές Ίνες από πολυμερισμό πετροχημικών ύλών (πολυαμιδία, πολυεστέρες, πολυακρυλικά, κ.λπ.) και τεχνητές Ίνες από τήν έπεξεργασία τής κυτταρίνης.

Η εξέλιξη αυτή μπορεί νά αποδοθεί παραστατικά από τό ακόλουθο διάγραμμα πού άπεικονίζει τήν κατανομή τής παγκόσμιας παραγωγής κλωστούφαντουργικών ίνων σέ εκατομμύρια τόνους γιά τά διάφορα είδη πρώτων ύλών.

Είναι φανερή ή αύξανόμενη συμμετοχή τών συνθετικών (κύρια) αλλά και τών τεχνητών ίνων στήν παγκόσμια παραγωγή.

Ειδικότερα στή Δυτική Εύρώπη ή συνολική καταγωγή συνθετικών ίνων από 500 χιλιάδες τόνους πού ήταν τό 1965, έφτασε τά 2 εκατομμύρια τόνους τό 1976 (τετραπλασιασμός). Χαρακτηριστικό είναι, τέλος, πώς ή κλωστούφαντουργία άπορροφάει σέ παγκόσμια κλίμακα τό 25% τής συνολικής παραγωγής τής πετροχημικής βιομηχανίας.

Βοηθητικές έπεξεργασίες τού κλάδου

Διαδικασίες όπως ή βαφή, τό φινίρισμα και ή τυποβαφική άφορούν τή χημική βιομηχανία και είναι ιδιαίτερα σημαντικές, γιατί δίνουν στά ύφαντουργικά προϊόντα διαφορετικά ποιοτικά στοιχεία και καθορίζουν έτσι τή χρήση και τήν τιμή τους.

Η εισαγωγή και ή ραγδαία ανάπτυξη τών συνθετικών και τεχνητών ίνων είχε σοβαρές συνέπειες στή δομή, τή διάρθρωση, τήν εξέλιξη και τόν έλεγχο τού κλάδου. Καλύτερη αξιοποίηση τών φυσικών ίνων μέ τή μορφή συμμεικτων προϊόντων, αλλά και σχετική άναστολή τής ανάπτυξης τους. Διείσδυση στόν κλάδο τών πολυεθνικών χημικών εταιρειών (BAYER, HÖCHST, CIBA - GEIGY, SADOZ, MITSUBISHI, DUPON, ICI) πού παίζουν πιά καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τών τιμών τών πρώτων ύλών, ακόμα και στήν ίδια τή ζήτηση τών κλωστούφαντουργικών προϊόντων, και συγκροτούν έτσι ένα αυτότελες δυναμικό τμήμα τής σύγχρονης κλωστούφαντουργίας.

2. Βασικές διεθνείς εξελίξεις και τάσεις στήν κλωστούφαντουργία

Οι σημαντικότερες εξελίξεις στήν κλωστούφαντουργία από τά τέλη τής δεκαετίας τού 50, μέχρι σήμερα είναι:

- Χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο οι συνθετικές και τεχνητές Ίνες τού κλάδου, είτε μόνες τους, είτε σέ άνάμειξη μέ φυσικές Ίνες.
- Αναπτύσσεται ραγδαία ό κλάδος τών έτοιμων ένδυμάτων, πού είναι στενά δεμένος και άποτελεί προέκταση τής κλωστούφαντουργίας. Σήμερα διεθνώς έπιχειρείται μία ενιαία θεώρηση τών προβλημάτων τών δύο κλάδων.
- Οι χώρες μέ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης όπως: Ίνδία, Πακιστάν, Ν. Κορέα, Χόγκ-Κόγκ, Βραζιλία κ.λπ., γίνονται βασικοί προμηθευτές πολλών ύφαντουργικών προϊόντων.

Είναι γνωστό πώς ή κλωστούφαντουργία χαρακτηρίζεται από μία μεγάλη ποικιλία πρώτων ύλών, σταδίων (κυρίων και βοηθητικών), μεθόδων έπεξεργασίας και παραγομένων προϊόντων.

Έτσι, όρισμένοι ύποκλάδοι τής μπορούν ν' αναπτυχθούν και όρισμένα προϊόντα τής νά παραχθούν, αν στηριχθούν κύρια στήν ύπαρξη εργατικού δυναμικού μέ χαμηλές άποδοχές, χωρίς νά χρειάζονται μεγάλα κεφά-

λαία, ύψηλη τεχνολογία, εξαιρετικά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, αναπτυγμένη κρατική ύποδομή και αναπτυγμένη χημική βιομηχανία, που αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη άλλων υποκλάδων και την παραγωγή άλλων κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, που είναι τεχνολογικά αναβαθμισμένα.

Τό χαμηλό λοιπόν κόστος εργασίας στις χώρες αυτές βαραίνει καθοριστικά στη διαμόρφωση του τελικού κόστους των προϊόντων τους, και τούς δίνει ένα «συγκριτικό πλεονέκτημα» σε σχέση με τα αντίστοιχα των αναπτυγμένων χωρών.

Πράγματι τό 1977 τό ώρομισθίο κόστος στην κλωστοϋφαντουργία με βάση 100 τό Βέλγιο, ήταν στις ΗΠΑ 53,2, στην Ελλάδα 32,5, στην Πορτογαλία 17,5 ενώ για χώρες όπως η Ν. Κορέα, ή Αίγυπτος, τό Πακιστάν κ.λπ. κυμαίνονταν από 3 έως 5 (Europe Parliament Working Documents, 438/77).

Η ραγδαία ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας στις «αναπτυσσόμενες χώρες» οδηγεί σε τάσεις για αναδιάρθρωση του κλάδου στις χώρες της ΕΟΚ και γενικότερα στις αναπτυγμένες χώρες. Έπιχειρείται ό περιορισμός του κλάδου σε προϊόντα με μεγάλη ανταγωνιστικότητα, κάτι που απαιτεί ύψηλη τεχνολογία, αύξημένη παραγωγικότητα, μεγάλη εξειδίκευση, και έπομένως έντατική «έρευνα και ανάπτυξη».

Έτσι από τις αρχές της δεκαετίας του 70 σημειώνονται στην τεχνολογία της κλωστοϋφαντουργίας σημαντικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές δέν έκδηλώνονται μόνο στην παραγωγή και χρήση των συνθετικών ινών αλλά και στην παραδοσιακή κλωστοϋφαντουργία.

Αφορούν όλα τα στάδια της παραγωγής και τις βοηθητικές έπεξεργασίες. Οι βασικότερες είναι:

- α) ή εισαγωγή αυτόματων ηλεκτρονικών συστημάτων στην έπεξεργασία και στον ποιοτικό έλεγχο.
- β) ή βελτίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού.
- γ) ή αξιοποίηση των χημικών διεργασιών για την παραγωγή αναβαθμισμένων ποιοτικά ένδιαμέσων και τελικών προϊόντων.

Ένδεικτικό των τάσεων αναδιάρθρωσης του κλάδου, είναι ότι οι χώρες της ΕΟΚ παρουσίασαν τό 1975 στό σύνολο των εισαγωγών-έξαγωγών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων (χωρίς τά έτοιμα ένδύματα), πλεόνασμα σε αξία ύψους 1.814 έκατομμυρίων δολαρίων και έλλειμμα σε τόρους ύψους 158.755 τόνων (U.N. TRADE STATISTICS AND OECD, TRADE BY COMMODITIES), πράγμα που δείχνει προσανατολισμό της παραγωγής και άρα και των έξαγωγών σε προϊόντα ύψηλης ποιότητας και άκριβτερα.

Τό έλλειμμα αυτό, που φαίνεται νά διευρύνεται, όφείλεται άποκλειστικά στις ανταλλαγές της ΕΟΚ με τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Έλος θά πρέπει νά έπισημανθεί πώς ή αναδιάρθρωση έχει ύψηλό οικονομικό (ύψηλό κόστος έρευνας, άνάληψη μεγάλων επενδύσεων κ.λπ.) και προπαντός σοβαρό κοινωνικό κόστος, με τή μείωση της άπασχόλησης και τή δημιουργία χιλιάδων άνέργων. Οι άνεργοι στην περίοδο 1972-75 στην ΕΟΚ που προέρχονται από κλωστοϋφαντουργία, έφτασαν τις 430 χιλιάδες.

Όμως τό πρόβλημα δέν είναι νά ανασταλεί ή διαδικασία αναδιάρθρωσης. Τά κρίσιμα έρωτήματα είναι: πώς αυτή θά οργανωθεί, ποιος θά πληρώσει τό κόστος της και ποιά μέτρα θά παρθούν για νά έξουδετερωθούν οι άρνητικές κοινωνικές έπιπτώσεις της.

3. Έξελιξη και τά προβλήματα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας

3.1 Ιστορική εξέλιξη του κλάδου

Η κλωστοϋφαντουργία είναι ένας από τούς παλιότερους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Ήδη τό 1874 λειτουργούν οι πρώτες άτμοκίνητες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες. Στο μεσοπόλεμο ό κλάδος αναπτύχθηκε

πολύ γρήγορα. Από τό 1953 και μπρός, ή ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας γίνεται με έλαφρά χαμηλότερους ρυθμούς, άπ' ό,τι ή μεταποίηση στό σύνολό της. Κι αυτό γιατί έξακολουθούν και ύπάρχουν πολλές μικρές χειροτεχνίες με παλαιωμένο εξοπλισμό. Στη δεκαετία του 70 άλλα και νωρίτερα παρατηρείται μία ίσχυρή τάση για έκσυγχρονισμό και για άπορρόφηση ή συγχώνευση των μικρών έπιχειρήσεων του κλάδου, που οδηγεί σε ένα αύξημένο αριθμό μεγάλων έπιχειρήσεων με καλύτερη όργάνωση της παραγωγής και έξοπλισμένων με πιο σύγχρονα μηχανήματα.

3.2 Έξελιξη βασικών μεγεθών της κλωστοϋφαντουργίας στην περίοδο 1966-75

Στην περίοδο αυτή, ή άπασχόληση αύξάνεται κατά 34%. Σε πρόσθετες τιμές, ή άκαθάριστη αξία παραγωγής και ή προστιθέμενη αξία τριπλασιάζονται, οι άκαθάριστες επενδύσεις ύπεροκταπλασιάζονται, οι έξαγωγές ύπερδεκαπλασιάζονται (όταν οι συνολικές ελληνικές έξαγωγές στην ίδια περίοδο τριπλασιάζονται) μετατρέποντας έτσι τό έμπορικό ίσοζύγιο του κλάδου από έλλειμματικό σε πλεονασματικό σε ποσότητες (σε τόρους) και σε αξίες (σε δραχμές) και αύξάνοντας τή συμμετοχή των έξαγωγών του κλάδου στό σύνολο των έξαγωγών της μεταποίησης από 9% τό 1968 σε 17,5% τό 1976.

Έτσι ή ελληνική κλωστοϋφαντουργία, ένας κλασικός παραδοσιακός κλάδος έντάσεως εργασίας που στό δεκαετία του 60 ύστερεί σε σύγκριση με τό μέσο όρο της μεταποίησης, στις αρχές του 70 παρουσιάζει μεγάλους ρυθμούς άνάπτυξης, τάσεις έκσυγχρονισμού και αναδιοργάνωση με άποτέλεσμα ν' αύξηθεί ή παραγωγικότητά της, άν και παραμένει ακόμα χαμηλά σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΟΚ, και νά μεγαλώσει τό ειδικό της βάρος στό σύνολο της μεταποίησης, γεγονός όμως που όφείλεται και στην σχετική «καθίζηση» άλλων κλάδων.

3.3 Βασικές αδυναμίες και διαρθρωτικά προβλήματα του κλάδου

Παρά τή μεγάλη άνάπτυξη και τόν έκσυγχρονισμό που γνώρισε ό κλάδος στις αρχές της δεκαετίας του 70, ή ελληνική κλωστοϋφαντουργία παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες και διαρθρωτικά προβλήματα που δέν είναι άσχετα με τόν τρόπο που έγινε ό έκσυγχρονισμός της. Ό κλάδος ύστερεί στην παραγωγή και έμπορία τελικών προϊόντων με ένσωματωμένη ύψηλη τεχνολογία, που νά μπορούν νά διεισδύσουν στις ξένες άγορές έχοντας σαν άπότέλεσμα «σήμα προέλευσης».

Τό κύριο βάρος των νέων επενδύσεων, στις αρχές της δεκαετίας του 70, έγινε στην νηματοποίηση του βαμβακιού. Ένδεικτικά αναφέρουμε πώς τό 1974 από ένα σύνολο νέων επενδύσεων στην κλωστοϋφαντουργία ύψους 2 δισ. δρχ., πάνω από τό 50% έγινε στον ύποκλάδο αυτό.

Η ύπαρξη καλής ποιότητας εγχώριας πρώτης ύλης, ή συρρίκνωση του αντίστοιχου ύποκλάδου στην ΕΟΚ και ή έλλειψη μακροπρόθεσμης κρατικής πολιτικής, όδήγησαν σε μονόπλευρο και έπικίνδυνο για τό μέλλον του κλάδου προσανατολισμό.

Έτσι, τό 1975, οι έξαγωγές βαμβακερών νημάτων άποτελούν τό 60% του συνόλου των έξαγωγών του κλάδου, ενώ οι έξαγωγές βαμβακερών ύφασμάτων καλύπτουν μόνο τό 3% και φτάνουν μόλις τό ένα τέταρτο των εισαγωγών βαμβακερών ύφασμάτων.

Επενδύσεις έγιναν και στα συνθετικά. Τελικά όμως οι έξαγωγές ύφασμάτων από συνθετικές ίνες άν και έπταπλασιάστηκαν στην περίοδο 1967-75, συμβάλλουν μόνο σε ποσοστό 4,1% στό σύνολο των έξαγωγών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων.

Άλλά και γεωγραφικά, οι ελληνικές έξαγωγές κλωστοϋφαντουργικών είναι μονόπλευρα προσανατολισμένες. Τό 82,15% έξάγεται στις χώρες της ΕΟΚ (142,7 έκατ. δολάρια τό 1975), από τό όποιο τό 54% στην Δ. Γερμανία και τό 19% στην Γαλλία.

Άλλες σοβαρές αδυναμίες του κλάδου είναι:

- α) Η ελληνική χημική βιομηχανία μπορεί νά αντι-

μετωπίσει μόνο μερικές από τις ανάγκες της κλωστοϋφαντουργίας και έτσι ένα μεγάλο ποσοστό χημικών πρώτων υλών, απαραίτητων για την κλωστοϋφαντουργία, εισάγονται από το εξωτερικό.

β) Δεν υπάρχει ελληνική βιομηχανία κατασκευής μηχανημάτων κλωστοϋφαντουργίας με άμεση συνέπεια την εισαγωγή τους και την αντίστοιχη συναλλαγματική επιβάρυνση. Έτσι, τό 1974 για παράδειγμα, δαπανήθηκαν πάνω από 2 δισ. δρχ. για την εισαγωγή κλωστοϋφαντουργικών μηχανημάτων, χωρίς να περιλαμβάνονται τα μηχανήματα φινιρίσματος και τα πλυντήρια.

γ) Δεν υπάρχουν οργανωμένες σπουδές ούτε σε πανεπιστημιακό επίπεδο (για μηχανικούς κλωστοϋφαντουργίας), ούτε στις άλλες τεχνικές σχολές για την εκπαίδευση εξειδικευμένου τεχνικού προσωπικού. (Η ΣΚΥΠ αποτελεί εξαίρεση και σε καμία περίπτωση δεν καλύπτει τό πρόβλημα).

δ) Δεν υπάρχουν ερευνητικά κέντρα κλωστοϋφαντουργίας, πράγμα που δυσκολεύει τή συστηματική «έρευνα και ανάπτυξη» στον κλάδο.

3.4 Μερικές προτάσεις

Μέσα στο διεθνές πλαίσιο που αρχικά περιγράψαμε, και μέ δεδομένο τόν τρόπο που αναπτύχθηκε ή ελληνική κλωστοϋφαντουργία στις αρχές της δεκαετίας του 70, είναι αναγκαίος σήμερα ένας αναπροσανατολισμός της.

Θά πρέπει να επιδιωχθεί ή παραγωγή μίας μεγαλύτερης ποικιλίας προϊόντων, κυρίως τελικών προϊόντων, τεχνολογικά αναβαθμισμένων και εξειδικευμένων. Σε μία τέτοια πορεία, θά συνδέονται όλο και στενότερα οι κλάδοι τής κλωστοϋφαντουργίας και τών έτοιμων ένδυμάτων, μέ στόχο τήν παραγωγή τελικών προϊόντων μέ «σήμα προέλευσης» που θά έχει διεθνή ζήτηση.

Γιά ένα τέτοιο προσανατολισμό, είναι άκόμα αναγκαίο να προχωρήσουν οι διαδικασίες καθετοποίησης, έκσυγχρονισμού, μεγέθυνσης αλλά και οριζόντιας ολοκλήρωσης τών ελληνικών μονάδων. Παράλληλα, χρειάζονται να δημιουργηθούν μικρές εύελικτες μονάδες, εξειδικευμένες σε προϊόντα που απαιτούν μία όρισμένη επιδεξιότητα, αισθητική κ.λπ. (χειροποίητα, ειδικές κατηγορίες έτοιμων ένδυμάτων κ.λπ.). Η γειτονική Ιταλία έχει πολλά να μάς διδάξει στον τομέα αυτό.

Θέλουμε να τονίσουμε πώς οι διαδικασίες καθετοποίησης και μεγέθυνσης δεν θά πρέπει να γίνουν μέ τήν έξαφάνιση και τήν απορρόφηση τών μικρών μονάδων του κλάδου, που δεν είναι λίγες. Άλλά μέ τή συνένωσή τους σε συνεταιριστική βάση, αξιοποιώντας και απαραίτητες κρατικές ενισχύσεις. Είναι επίσης αναγκαία ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας χημικών υλών για κλωστοϋφαντουργία, και στό μέτρο του δυνατού βιομηχανίας κατασκευής μηχανημάτων κλωστοϋφαντουργίας.

Θά πρέπει επίσης να ίδρυθούν κρατικές σχολές για τήν ειδίκευση τεχνικών στελεχών τής κλωστοϋφαντουργίας, σε όλα τά επίπεδα, μαζί μέ μέτρα για τήν επιμόρφωση αυτών που ήδη απασχολούνται στον κλάδο.

Τέλος, θά πρέπει να δημιουργηθούν ερευνητικά κέντρα για τήν ανάπτυξη νέων τεχνικών και μεθόδων και ιδιαίτερα για τήν καλύτερη αξιοποίηση και βελτίωση του βαθμιαίου ελληνικής πρώτης ύλης.

Τά μέτρα αυτά γίνονται άκόμη πιο επιτακτικά, μετά τήν κυβερνητική ήττα στις διαπραγματεύσεις για τήν ένταξη τής Ελλάδας στην ΕΟΚ, μέ τή θέσπιση μεταβατικής περιόδου και «ρήτρας διασφάλισης» που είναι ιδιαίτερα άρνητικές για τήν ελληνική κλωστοϋφαντουργία.

5. Πηγές: 1) «Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος - Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας», Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο Έξωτερικού Έμπορίου - Τά στοιχεία αναφέρονται στη μέζονα βιομηχανία (πάνω από 10 απασχολούμενοι), άφορούν τούς κλάδους 20-39 και εκφράζονται σε τρέχουσες τιμές.

2) Various issues of UN Trade Statistics of OECD. Trade by commodities, Series B.

3) The Standard Book of Textiles by A.G. HALL, CHAPEL RIVER PRESS ANDOVER 8th Edition, Printed 1977.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύντομη άνασκόπηση κάποιων βιομηχανικών κυκλωμάτων δεν έξαντλεί φυσικά τό θέμα, είναι όμως ένδεικτική τής διάρθρωσης και αναδιάρθρωσης τής ΕΧΒ (CPI) και τών πρότυπων συμπεριφοράς τών φορέων που επιρεάζουν τις επενδυτικές άποφάσεις. Οι ένδείξεις αυτές μάς επιτρέπουν να προχωρήσουμε στη διατύπωση όρισμένων πρώτων συμπερασματικών παρατηρήσεων.

1) Η επενδυτική ύφεση δεν είναι ένα όμοιογενές φαινόμενο. Άντίθετα άποδεικνύεται πώς μετά τό 70 συμβαρίζει μέ μία αναδιάρθρωση τών επενδύσεων σε όφελος παραδοσιακών και σε βάρος άλλων κλάδων οι όποιοι θεωρήθηκαν «στρατηγικής» σημασίας κατά τή δεκαετία του 60.

2) Όστόσο τό πραγματικό δίλημμα δεν είναι μεταξύ παραδοσιακών και μη κλάδων. Οι κλασικές διακρίσεις που στηρίχθηκαν στην κυριαρχία όρισμένης κατηγορίας προϊόντων στην παραγωγή μίας χώρας (βιομηχανικά ή άγροτικά, καταναλωτικά ή κεφαλαιουχικά, παραδοσιακά ή όχι) χάνουν σημαντικό μέρος άπ' τήν αρχική τους αύστηρότητα. Ο νέος διεθνής καταμερισμός τής εργασίας, που διαμορφώνεται σταδιακά, προσδιορίζεται όχι μόνο από ποιο προϊόν αλλά και από ποιο τμήμα τής διαδικασίας παραγωγής του έλέγχει (ή συμμετέχει στον έλεγχο του) μία χώρα. Πράγματι: για τεχνολογικούς, γεωπολιτικούς ή και άλλους λόγους όρισμένα τμήματα τής παραγωγικής διαδικασίας άποκτούν στρατηγική σημασία και άσκούν σημαντική επίδραση στον τύπο και τούς όρους τής ανάπτυξης σε ένθικό ή/και διεθνές επίπεδο.

3) Στο πλαίσιο τών εξελίξεων αυτών έφικτοι στρατηγικοί στόχοι για τή βιομηχανική ανάπτυξη τής χώρας ύπηρεσαν και ύπάρχουν. Στο επίπεδο τής ύποκατάστασης τών εισαγωγών (π.χ. πετροχημικά) αλλά και στο επίπεδο ανάπτυξης τών εξαγωγών (π.χ. άλουμίνιο) όσο και σε εκείνο τής τεχνολογικής αναβάθμισης τού παραγωγικού δυναμικού τής (π.χ. προϊόντα άλουμινίου και ύφαντουργίας, τεχνολογία τσιμέντου...) οι δυνατότητες μίας επιβεβλημένης βιομηχανικής στρατηγικής δεν έλειψαν. Άντίθετα οι άπαιτήσεις τού εύρωμεσογειακού διαλόγου και ή επικείμενη ένταξη μας στην ΕΟΚ όχι μόνο επιτρέπουν αλλά και επιβάλλουν μία τέτοια στρατηγική.

4) Οι πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο τής ΕΧΒ μαρτυρούν τις άδυναμίες και τά άδιέξοδα μίας αναπτυξιακής προσπάθειας που στηρίχθηκε άποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στην ανεξέλεγκτη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου. Η βραχυπρόθεσμη κερδοσκοπική λογική τής τελευταίας και ή άπουσία κρατικής βιομηχανικής στρατηγικής μέ διορατικότητα και συνέπεια συνθέτουν μία συντηρητική άπάντηση στην κρίση που μακροπρόθεσμα τείνει να άποδυναμώσει τό παραγωγικό δυναμικό τής χώρας. Άκόμα και οι διάφοροι επενδυτικοί νόμοι μη έξαιρούμενου του τελευταίου 849/78 καθιερώνουν ένα δαιδαλώδες πλέγμα διατάξεων και θεοπίζουν κίνητρα άποκλειστικά μέσω του μηχανισμού του κέρδους. Δεν έξασφαλίζουν όμως ούτε τήν πραγματοποίηση επενδύσεων και πολύ περισσότερο τήν κατεύθυνσή τους σε κλάδους ή τμήματα κλάδων που επιλέγονται σαν κρίσιμοι για τή στρατηγική ανάπτυξη τής βιομηχανίας και τήν περιφερειακή ανάπτυξη τής χώρας.

5) Ο πολιτικός προσδιορισμός, ό οικονομικός προγραμματισμός, ό κοινωνικός έλεγχος νέων βιομηχανικών στόχων που να άποβλέπουν στην ένίσχυση τού παραγωγικού δυναμικού τής χώρας και τής θέσης τής στη διεθνή κατανομή τής εργασίας αλλά και στη βελτίωση τής ποιότητας τής ζωής τών πολιτών τής προϋποθέτουν δραστικό, συνεχή και ριζικό μετασχηματισμό στην όργάνωση τής δημόσιας και ιδιωτικής δραστηριότητας. Μέ πρώτο βήμα φυσικά τήν εκδημοκρατισμό τής λειτουργίας τους μέ τήν άποφασιστική συμμετοχή τών εργαζομένων σε όλα τά επίπεδα πληροφόρησης και άπόφασης.

Άπριλης 1980

Ἡ επέκταση τοῦ μὴ ἐργάσιμου χρόνου στὴν ἐποχὴ μας συνιστᾶ τεράστια ἱστορικῆς σημασίας κατάκτηση τῆς ἐργαζόμενης ἀνθρωπότητας· ταυτόχρονα, ἡ παρατηρούμενη προϊούσα ὑπαγωγή του στὴ σφαῖρα ἐλέγχου τῶν κυρίαρχων οἰκονομικῶν συμφερόντων αἶρει τὴ θετικότητα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς στὸ μέτρο πού φέρνει ἀντιμέτωπη τὴν ἀνθρώπινη ἀνάγκη τῆς αὐτοπραγμάτωσης μὲ τίς δυνάμεις μιᾶς καθολικῆς ἀλλοτρίωσης. Στὸ ἀκόλουθο κείμενο θὰ ἐξεταστῆ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο αὐτὸ στίς προχωρημένες καπιταλιστικὲς κοινωνίες, ἰδιαίτερα στίς ΗΠΑ. Πιὸ συγκεκριμένα, θὰ γίνῃ ἀπόπειρα νὰ προσδιοριστῆ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ χρήση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ χρόνου μέσα στὴν περιοχὴ τῆς μὴ ἐργασιακῆς ζωῆς καὶ στὴ ρύθμιση τοῦ χρόνου ὅπως τὴν ἐπιβάλλουν οἱ σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

Τὸ νόημα τῆς σύγχρονης «οἰκονομικῆς τοῦ χρόνου»

τοῦ Βασίλη Καραποστόλη

Σέ στοιχειακὸ ἐπίπεδο, ὁ χρόνος ὡς ἔννοια οἰκονομικῆ ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας, τῆς καταβολῆς, δηλαδή, τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς οἰκονομικοῦ ἀποτελέσματος. Ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ ἀπαραίτητου χρόνου γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς ὀρισμένου παραγωγικοῦ στόχου ἀποτελεῖ βασικὴ ὄψη τῆς λεγόμενης «ἀριστοποίησης» τῆς κατανομῆς τῶν πόρων. Πρόκειται, ἐδῶ, γιὰ ἕνα ἀξίωμα πού στὴν ἀνιστορικὴ ἀφαιρετικότητά του τείνει νὰ ἐξομοιώσει τὴν οἰκονομία μὲ τὴν τεχνική, μὴ ἀντιδιαστέλλοντας τὸν τεχνικὰ ἀπαραίτητο χρόνο μὲ τὸ συνολικὸ ἐργάσιμο. Στὴν πραγματικότητα, τὸ ὅλο ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία: συναρτᾶται στενά μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων παραγωγῆς στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις αὐτές θὰ καθοριστῆ τὸ ἐκάστοτε μέγεθος τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ συγκεκριμένη διαίρεσή του σέ χρόνο ἀναγκαῖο καὶ χρόνο ὑπερεργασίας. Ὅλες οἱ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ χρόνου μεταγραφόμενες ὡς κα-

τηγορίες τοῦ οἰκονομικοῦ λογιμοῦ, ἀπὸ τὴ φυσικὴ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μέχρι τὴ διαχρονικὴ ἀπόδοση τοῦ ἐπενδυσμένου κεφαλίου – γιὰ νὰ ἀναφέρουμε δύο ἔννοιες πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἕνα παρωχημένο καὶ ἕνα προηγμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς οργάνωσης – ἀνάγονται τελικὰ στὴν πρωταρχικὴ αὐτὴ διαίρεση.

Ποῖο εἶναι, ὅμως, τὸ βάρος τοῦ χρόνου στίς νομοτέλειες πού διέπουν τίς σύγχρονες παραγωγικὲς διαδικασίες, πὼς ὀρίζονται μέσα στὸ χρόνο τὰ βασικά τους μεγέθη; Ἐνα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικά τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ εἶναι ἡ μείωση τοῦ χρόνου ἀνακύκλησης τοῦ παγίου κεφαλαίου, δηλαδή, τοῦ διαστήματος τὸ ὁποῖο μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ κεφάλαιο προκαταβάλλεται μὲ ὀρισμένη μορφή ὡς τὴ στιγμή πού ἡ ἀπόδοσή του ὑπεραναπληρώνει τὴν ἀρχικὴ του ἀξία κατὰ τὸ ποσό τοῦ κέρδους. Πρωταρχικὴ αἰτία γιὰ τὴν ἐπιτάχυνση αὐτῆ τοῦ κύκλου κυκλοφορίας τοῦ παγίου κεφαλαίου εἶναι ἡ ραγδαία τεχνολογικὴ ἐξέλιξη τῶν μεταπολεμικῶν ἐτών.

Καθώς, οι τεχνολογικές καινοτομίες πολλαπλασιάζονται σε όλους σχεδόν τους βιομηχανικούς κλάδους, αναστατώνοντας τις τεχνικοοικονομικές ισορροπίες της παραγωγικής διαδικασίας, ή απαρχαίωση του παγίου κεφαλαίου γίνεται πió γρήγορη. Η αντικατάσταση μηχανών και εγκαταστάσεων παίρνει ταχύτερους ρυθμούς, ενώ παράλληλα ή περιοδική μερική συντήρηση παραχωρεί τή θέση της σε γενικευμένες συντηρήσεις πού από μόνες τους είναι ικανές να δημιουργήσουν δευτερεύοντα κύματα τεχνολογικής ανανέωσης.¹ Όσο, όμως, ό θηματισμός της τεχνολογίας υποχρεώνει σε έσπευσμένες άποσδέσεις του ύπαρχοντος κεφαλαίου έξοπλισμού και ταυτόχρονα σε νέες, πió δαπανηρές - άφου τό κόστος των πρώτων ύλών και της ενέργειας διαρκώς αυξάνεται - επενδύσεις, τόσο γίνεται επιτακτικότερη ή ανάγκη να διασφαλιστούν οι όροι για τήν άποκόμιση του άναμενόμενου κέρδους. Τό ποσό και τό ποσοστό του κέρδους αυτού θά πρέπει να είναι έπαρκή ώστε να άποζημιώσουν για τις καινούριες - και κατά κανόνα πió ρηξικέλυθες - επενδύσεις.

Έτσι, λοιπόν, τό έναυσμα της τεχνολογίας, ή άρχική εγρήγορηση πού επιφέρει στους ρυθμούς ζήτησης επενδύσεων, επιταχύνει τις έπόμενες διαδικασίες μέχρι τήν πώληση του τελικού προϊόντος: τήν όργάνωση της εργασίας, τήν κυκλοφορία του προϊόντος, τήν άφιξη του στους τόπους κατανάλωσης, τέλος, τήν ίδια τήν κατανάλωσή του και τό συνεπαγόμενο σχηματισμό της μάζας των έσόδων πού θά επιστρέψουν στην επιχείρηση. Θά πρέπει να προσθέσουμε έδώ ότι σπινθήρας επιτάχυνσης εμφανίζεται όχι μόνο στα στάδια πού έπονται της τοποθέτησης του κεφαλαίου σε ένα κλάδο παραγωγής, αλλά και σε εκείνα πού προηγούνται, όπως είναι τό στάδιο της χρη-

ματοδότησης της επένδυσης. Κάτι πού προκύπτει όλο και σαφέστερα από μελέτες² για τις πηγές χρηματοδότησης των μεγάλων επιχειρήσεων τις τελευταίες δυό δεκαετίες; είναι ότι οι επιχειρήσεις αυτές στηρίζονται σε αυξανόμενο βαθμό στην τραπεζική χρηματοδότηση παρά στην αυτο-χρηματοδότησή τους μέσω κατακρατημένων κερδών. Η στροφή αυτή προς τήν πίστη δέν δείχνει τίποτα άλλο από τήν ανάγκη της γρήγορης εξεύρεσης ρευστών για πραγματοποίηση επενδύσεων πού αν περιμεναν τήν έσωτερική συσσώρευση κεφαλαίων της επιχείρησης θά καθυστερούσαν μοιραία.

Όλόκληρη ή παραγωγική ζωή άποκτά ένα ρυθμό ταχύτερο, από τήν άναζήτηση του κεφαλαίου ως τήν πράξη της κατανάλωσης και τήν άποκόμιση του κέρδους. Ό χρόνος για τήν επιχείρηση βαθμολογείται με διαρκώς ψηλότερους συντελεστές, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι ή σημερινή επιχείρηση μεγάλου μεγέθους είναι άναγκασμένη για να λειτουργήσει άποτελεσματικά, να επιδιώκει τήν αύξηση του έργασιμου χρόνου. Ακριβώς, ή τεχνολογική πρόοδος και οι πió εκλεπτυσμένες μέθοδοι του Management της επιτρέπουν να βασίζεται όχι στην έκταση του χρόνου, ή άκόμη και στο συνολικό άριθμό των άπασχολουμένων, όσο στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τά προβλήματα διευθέτησης του χρόνου πού καλύπτει τήν παραγωγή αντιμετωπίζονται περισσότερο άποτελεσματικά από τους ιθύνοντες της επιχείρησης, άπ' ό,τι εκείνα πού αναφέρονται στο χρόνο εκτός της σφαίρας παραγωγής, τό χρόνο, δηλαδή, πού περιέχεται στή δικαιοδοσία του «ιδιώτη» και πού γίνεται νοητός ως χρόνος εκδίπλωσης των καταναλωτικών επιθυμιών.

Στις συνθήκες αυξημένης ταχύτητας της τεχνολογικής εξέλιξης, της απαρχαίωσης και της άποκατάστασης της άξίας του επενδυμένου κεφαλαίου, τό ένδεχόμενο να παραμένει άνεξέλεγκτη ή χρονική διάσταση της κατανάλωσης όρθώνεται ως πρόκληση και άπειλή. Πραγματικά, αν στή σφαίρα της ζήτησης κυριαρχήσει, για όποιοδήποτε λόγο, μιά τάση επιβράδυνσης των άγορών, τότε όλη ή κινητοποίηση από μέρος των επιχειρήσεων, όλη ή πιεστική επιτάχυνση των συντελεστών της, άποβαίνει μάταιη. Αυτό όφείλεται στο ότι ή γενικότερη όργανική άλληλεξάρτηση παραγωγής και κατανάλωσης εξειδικεύεται στην άλληλεξάρτηση των ταχυτήτων πού κυριαρχούν στις λειτουργίες των δύο τομέων. Στο σημείο αυτό θά πρέπει να είμαστε προσεκτικοί: σε όρους φυσικών μεγεθών και άξίας, ή παραγωγή συνάπτεται όργανικά με τήν κατανάλωση. Η σχέση άναμεσά τους, θεωρητικά, είναι σχέση άμοιβαίας και ισοδύναμης εξάρτησης: οι άνάγκες ύπαγορεύουν ένα όρισμένο όγκο και μιά όρισμένη σύνθεση παραγωγής, ενώ από τήν άλλη πλευρά, ή παραγωγή διαπλάθει τις άνάγκες, προμηθεύοντας τά μέσα για τήν ικανοποίησή τους. Στην πραγματικότητα, ώστόσο, ή σχέση αυτή διήλθε διάφορες ιστορικές φάσεις καθώς ό καπιταλισμός περνούσε από τήν ανταγωνιστική στή μονοπωλιακή του περίοδο. Στή διαδρομή αυτή διαφοροποιούνταν και τό σχετικό βάρος της παραγωγής και της κατανάλωσης, με ένα τέτοιο τρόπο ώστε ή δεύτερη να περνά σε σαφώς μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τήν πρώτη: ή άυτονομία των άναγκών περιορίστηκε σημαντικά, καθώς οι μηχανισμοί

1. Βλ. E. Mandel, *Late Capitalism*, NLB, London 1975, σ. 224.

2. *Ibid*, κεφ. 13.

κοινωνικού ελέγχου, τελειοποιημένοι στο έπακρο, τείνουν όλο και περισσότερο να εξασφαλίσουν εκείνη την ομοιογένεια και προβλεψιμότητα της αγοράς που θά επιτρέψει τόν χωρίς απρόοπτα – από μέρους της ζήτησης τουλάχιστον – προγραμματισμό δράσης των επιχειρήσεων. Η εξέλιξη, όσο τό δυνατό, των απρόοπτων της ζήτησης και συνεπώς η εξομάλυνση του κύκλου παραγωγή-κατανάλωση-παραγωγή, σύμφωνα με μία χρονική ροή που θά συμβιδιάζεται με τούς ρυθμούς της τεχνολογικής εξέλιξης, αποτελεί σήμερα τή στρατηγική επιδίωξη των γιγαντιαίων επιχειρήσεων.

Μέσα από τό πρίσμα της διαπίστωσης αυτής είναι δυνατό να διακριθεί τό πλήρες νόημα των κατευθύνσεων που παίρνουν πρόσφατα οί έρευνες της αγοράς (Marketing) από μέρους των επιχειρήσεων, συνδυασμένες με τίς διαρκώς εξελισσόμενες, – αν και διαδοχικά αναιρούμενες – τεχνικές της πρόγνωσης της συμπεριφοράς. Στίς ΗΠΑ ιδιαίτερα, οί εμπειρικές ανιχνεύσεις της συμπεριφοράς των καταναλωτών έχουν παραλάβει τίς περισσότερες πρακτικά αξιοποιήσιμες προτάσεις του μηχειρίδιορισμού (behaviourism) και τίς έχουν επεκτείνει σε πολλαπλές κατευθύνσεις.³ Κύρια κατεύθυνση αποτελεί ό έλεγχος του ελεύθερου χρόνου, ή προσπάθεια να υπαχθεί αυτή ή κατ' έξοχήν και έξ όρισμού περιοχί

της αϋτενέργειας και της αϋτορύθμισης του ατόμου, στο ολοκληρωτικό επιχειρησιακό σχέδιο των πολυεθνικών μονάδων παραγωγής. Άν, όπως είχαν επισημάνει τόσο ό Galbraith⁴ όσο και ό Marcuse,⁵ υπήρξε αποτελεσματικός ό χειρισμός των αναγκών και επιθυμιών με αποτέλεσμα τή διαμόρφωση μιάς σε μεγάλο βαθμό ελέγξιμης καταναλωτικής συμπεριφοράς, ό έλεγχος πάνω στή χρήση του μη εργάσιμου χρόνου συνάντησε μεγαλύτερες δυσχέρειες. Ό πρώτος χειρισμός άποσκοπούσε στο να προανατολίσει τήν κατανάλωση σε συγκεκριμένες επιλογές, λ.χ. να άπορροφηθούν συγκεκριμένα προϊόντα άφου πρώτα ή διαφήμιση τά είχε έγχαράξει βαθιά στο «χάρτη προτιμήσεων» των καταναλωτών. Ό δεύτερος χειρισμός, συμπληρωματικός του πρώτου, είχε σαν στόχο τήν επιβολή ενός χρονικού προτύπου τέλεσης της καταναλωτικής πράξης. Έκτός από τό ποιά και πόσα προϊόντα θά αγοράστούν, τώρα ενδιαφέρει άμεσα τό πότε, πόσο γρήγορα και με ποιά συχνότητα θά αγοράστούν. Γιατί, τήν επιχείρηση, όπως σημειώσαμε, δέν τήν άπασχολεί πλέον άπλώς τό αν τελικά διαθέσει τά προϊόντα της, αν τελικά ή δημιουργημένη στή σφαίρα παραγωγής υπεραξία πραγματοποιηθεί στήν αγορά, αλλά και ή συγκεκριμένη στιγμή της πραγματοποίησης. Η χρηματοποίηση του προϊόντος, όφείλει να είναι εγκαιρη αν ή επιχείρηση θέλει να προλάβει μιά ένδεχόμενη επιτάχυνση της άπόσβεσης του κεφαλαίου της.

Τό έγχείρημα, όμως, αυτό είναι άσύγχριτα πιο περίπλοκο από τό πρώτο· άφενός γιατί οί μεταβλητές που πρόκειται να μελετηθούν και ελεγχθούν έντοπίζονται σε πεδία όπου οί μετρήσεις είναι έξαιρετικά δύσκολες, αν όχι άδύνατες (έπίπεδα προσδοκιών, παρορμήσεις, κοινωνικές επιρροές) και άφετέρου γιατί ό συγκυριακός παράγοντας άποβαίνει σε πολλές περιπτώσεις άπόλυτα καθοριστικός. Παρά τίς σύμφυτες δυσκολίες, οί τεχνολόγοι της αγοράς επανέρχονται τόσο συχνά και έγκύπτουν με τέτοια σχολαστική έμμονή στο ζήτημα «χρόνος και κατανάλωση», ώστε να επιβεβαιώνεται όλο και περισσότερο ό τι ή καθυπόταξη του χρόνου αποτελεί για τίς επιχειρήσεις υπέρτατη επιταγή των καιρών. Τό ένδιαφέρον είναι κυρίως στραμμένο προς τήν εξακριβωση του ρό-

λου που παίζει ή χρονική περίοδος πρόσληψης της πληροφορησης στή λήψη των άποφάσεων που άφορούν στήν πραγματοποίηση διαφόρων καταναλωτικών δαπανών. Πολλές από αυτές τίς έρευνες διεξήχθησαν στίς ΗΠΑ και κατέληξαν σε ποικίλα συμπεράσματα. Λ.χ. οί έρευνες των Kuehn (1962) και Bucklin (1965)⁶ έδειχναν πως όσο μεγαλύτερο είναι τό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα σε δυό άγορές του ίδιου προϊόντος, τόσο μεγαλύτερη είναι και ή πιθανότητα ό άγοραστής να άποδυθεί σε μιά άναζήτηση πληροφοριών και τόσο μικρότερη ή πιθανότητα να επαναλαμβάνει τίς άγορές του. Άλλες συναφείς διαπιστώσεις, άποφασιστικής σημασίας για τήν τεχνική χειραγώγηση των καταναλωτών, ήταν οί έξης: α) ότι οί καταναλωτές που βρίσκονται κάτω από σοβαρή πίεση χρόνου τείνουν να δίνουν μεγαλύτερο βάρος στίς άποφατικές πληροφορίες (τό προϊόν Χ «δέν καταστρέφει...») από ό,τι εκείνοι που είχαν περισσότερο χρόνο στή διάθεσή τους.⁷ β) ότι τό περιβάλλον μέσα στο όποιο συντελείται ή παροχή της πληροφορησης (διαφήμισης) καθορίζει σε μεγάλη έκταση τό βαθμό και τήν ταχύτητα άπορρόφησης της από τόν άγοραστή. Τό περιβάλλον (π.χ. ένα Supermarket) άντιπροσωπεύει μιά προοπτική χρήσης του διαθέσιμου χρόνου των άγοραστών, θελκτική ή άπωθητική ανάλογα με τή συγκεκριμένη του ποιότητα (διαρρύθμιση χώρων, είδος και ένταση μουσικής επένδυσης κ.λπ.)⁸

Έντούτοις, ή έμφαση στή διεκπεραίωση των εμπειρικών αυτών έρευνών καθόλου δέ σημαίνει ότι είχε προηγηθεί μιά άποσαφήνιση των έννοιών-εργαλείων και γενικά της μεθοδολογίας που θά εφαρμοζόταν σ' αυτές. Έτσι, συχνά, τήν ίδια στιγμή που συνάγονταν τά πορίσματα, τίθενταν με όλη τους τήν όξύτητα και έρωτήματα σχετικά με τήν έγκυρότητα των όρισμών και των υποθέσεων από τά όποια αυτά είχαν προκύψει. Έννοιες όπως «χρόνος άπόφασης» (decision time), «χρόνος άναζήτησης» (searching time), «χρόνος κατανάλωσης» (consumption time) δέν ήταν εξακριβώς προσδιορισμένες, χωρίς όμως αυτό να αναστείλει τό πρώτο μεγάλο κύμα έρευνών γύρω στα 1965-70. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τήν έλικρατούσα σύγχυση προσφέρει ό «χρόνος άπόφα-

3. Βλ. D. Katz, «Psychology and Economic Behaviour» στο B. Strumpel, J. N. Morgan and E. Zahn (ed). *Human behaviour in economic affairs*, Elsevier, Amsterdam, 1972.

4. J. Galbraith *The affluent society*, Penguin Books, 1979.

5. Μ. Μαρκοϋζε, *Ό μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1971.

6. Βλ. L. Bucklin, «The informative role of advertising», *Journal et Advertising Research*, 5, September 1965, p. 11-15. Έπίσης A. A. Kuehn, «Consumer brand choice as a learning process», *Journal et Advertising Research*, 2, December 1962, p. 10-17.

7. P. Wright, «The harassed decision maker: time pressures, distractions and the use of evidence», *Journal et Applied Psychology*, 59, October 1974, p. 555-61.

8. J. Jacoby, G. Szybillo, C. K. Berning, «Time and consumer behavior: an interdisciplinary overview» στο *Journal of Consumer Research*, No 4, 1976, p. 331.

σης⁹ με τον οποίο νοείται άλλοτε «ο χρόνος που μεσολαβεί ανάμεσα στην τελευταία πληροφορία και την επιλογή της λύσης του προβλήματος», άλλοτε πάλι ο χρόνος ανάμεσα στην πρώτη σκέψη της αγοράς και την τελική πραγματοποίησή της. Πάντως, η διάσταση ανάμεσα στην προαγωγή της εμπειρικής έρευνας και την καθυστέρηση της θεωρίας, αποτελεί ένα παράδοξο που γίνεται καταληπτό μόνο αν ιδωθεί κάτω από το φως της επιτακτικότητας της ανάγκης να μελετηθούν και ελεγχθούν οι χρονικές συντεταγμένες της ζήτησης. Οι υπεύθυνοι της διαφήμισης και της οργάνωσης των πωλήσεων αναμένουν έναγωνία τα πορίσματα των διερευνήσεων αυτών όχι για να καθοδηγηθούν από τις επιθυμίες και τις συνήθειες των αγοραστών, όσο για να επιστημονούν τους μηχανισμούς, κυρίως ψυχολογικούς και πληροφοριακούς, με τους οποίους θα τις αλλοιώσουν σύμφωνα με επιχειρηματικές προδιαγραφές (με την κατασκευή π.χ. ενός τέτοιου διαφημιστικού μηνύματος που να ελαχιστοποιεί το χρόνο ανάμεσα στη λήψη του και την πραγματοποίηση της δαπάνης ή να εξασφαλίζει το μέγιστο αριθμό επαναλήψεων της δαπάνης σε δεδομένο χρόνο). Ο εμπειρισμός, όμως, της απόπειρας αυτής δεν μπορεί να είναι χωρίς αρνητικές συνέπειες: η ασάφεια, η αντιφατικότητα και συχνά η άγνοια κοινότητας είναι κάποτε οι καρποί του, αρκετά στερημένοι από περιεχόμενο ώστε να προκαλούν εύρυτατες αναθεωρήσεις της μεθοδολογίας και της θεωρίας που τους εξέθερεψε.

Ο χρόνος της κατανάλωσης δεν είναι μόνο ο συμβατικός και υποκείμενος στις ισχύουσες θεσμοποιήσεις (λ.χ. ωράριο καταστημάτων, ρυθμός έφοδιασμού της αγοράς κ.λπ.). Δυνητικά, μπορεί να καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου, του χρόνου άργίας ή ανάπαυσης. Ο εργαζόμενος μέσα στο διάστημα αυτό είναι θεωρητικά σε θέση να αποφασίσει για το αν θα διαθέσει το χρόνο του με ένα τρόπο που συνεπάγεται πραγματοποίηση δαπάνης ή όχι. Με άλλα λόγια, αν ο ελεύθερος χρόνος του θα αποτελέσει «νεκρή ζώνη» στην περιοχή των σχέσεων ανταλλαγής ή, αντίθετα, θα ανοίξει νέες διόδους στα κυκλώματα παραγωγής-κατανάλωσης. Είδαμε πώς η ταχύτητα της θεσμοποιημένης, τα-

κτικής κατανάλωσης συνιστά αντικείμενο μελέτης και σοβαρότατο πρόβλημα επίλυσης πρόβλημα για τις σύγχρονες επιχειρήσεις. Ωστόσο, όσο η ζήτηση ανατατάσσεται συνεχότερα από τους γενικούς οικονομικούς κλυδωνισμούς και τις καινοτομίες της τεχνολογίας, τόσο η παραδοσιακή αγορά, ο παραδοσιακός χωροχρόνος της κατανάλωσης αποβαίνει αδέβαιο έρεισμα για τον ύπολογοισμό της παραγωγικής δραστηριότητας και της απόδοσης που πρόκειται να έχει. Η παρώθηση για επέκταση του έλεγχου, για χαλιναγώγηση των αστάθμητων συντελεστών, καθίσταται κυρίαρχη. Στις προχωρημένες βιομηχανικές κοινωνίες, ο χρόνος όφειλει, λοιπόν, να πυκνώσει, όχι από εμπειρίες και νοήματα, αλλά από συναλλαγές και αγοραπωλησίες.

Πρίν αναφερθούμε στο διάβημα αυτό της μεταμόρφωσης του μη εργάσιμου χρόνου σε κερδογόνο οικονομική ύλη, είναι χρήσιμο να εξετάσουμε τη θέση και την αξιολόγηση του χρόνου από την πλευρά του υποκείμενου της κατανάλωσης. Ποιά, λοιπόν, είναι κατ' αρχήν η οικονομική αξία του χρόνου για τους καταναλωτές; Θεωρητικά, αυτό που προσδίνει σε μία μονάδα χρόνου, γενικά, αξία, είναι η ύπαρξη του «κόστους ευκαιρίας» (opportunity cost of the time) τό οποίο ισοδυναμεί με τό εισόδημα ή την αξία των εμπορευμάτων που θά μπορούσαν να αποκτηθούν στη διάρκεια της. Αν ισχύει αυτό, τότε ο χρόνος είναι δυνατό να θεωρηθεί ως υποκατάστατο του χρήματος. Η έννοια της αξίας (κόστους) γίνεται πίο ανάγλυφη μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο της «οικονομικής της πληροφορίας». Σύμφωνα με τις βασικές της παραδοχές, αν σε μία αγορά υπάρχει διασπορά των τιμών ενός προϊόντος και αυτό οφείλεται στην έλλειψη πληροφοριών που εμποδίζει τους καταναλωτές να κατακυρώσουν μία ενιαία τιμή στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, τότε οι πληροφορίες αυτές αποκτούν αυτόματα μίαν ορισμένη αξία. Κατ' επέκταση και ο χρόνος που διατίθεται για την απόκτησή τους αποκτά και αυτός μίαν αντίστοιχη αξία. Από τη στιγμή δέ που συμβαίνει αυτό, ο καταναλωτής θά συγκρίνει θεωρητικά τό κόστος του χρόνου αναζήτησης των πληροφοριών με τό άναμενόμενο όφελος που είναι η επίτευξη της χαμηλότερης τιμής για τό επιθυμητό αγαθό ή υπηρεσία. Τό όφελος αυτό είναι,

βέβαια, συνάρτηση της διασποράς των τιμών, της ποσότητας και του κόστους του αγαθού ή της υπηρεσίας. Αν δέ στη διαδικασία αυτή εισαχθεί ή εναλλακτική λύση της αγοράς πληροφορίας με σκοπό την εξοικονόμηση χρόνου, τότε ο καταναλωτής θά μπορούσε να αγοράζει πληροφορίες αντί να τις αναζητεί μόνος του, όσο ή τιμή κάθε πρόσθετης πληροφορίας είναι μικρότερη από τό κόστος του χρόνου και από τό όφελος που προσφέρει (μειωμένη τιμή απόκτησης του προϊόντος).

Η θεωρητική αυτή παρένθεση, πεμπουσία της οικονομικής του χρόνου και της πληροφορησης, πέρα από τις σχηματοποιήσεις της που εξειδικεύουν στην ουσία τις θεμελιακές προτάσεις του οριακού λογισμού (Marginalism), αφήνει, παρ' όλα αυτά, να διαφανεί τό εξέχον ουσιαστικό: ότι τό κόστος του χρόνου και συνεπώς ή αξία του συνδέεται στενά με τό κόστος παραγωγής των εμπορευμάτων. Στο μέτρο που ή παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται και τό κόστος των προϊόντων τείνει να μειωθεί, αυξάνεται και ή αξία του χρόνου, αντανακλώμενη ως ένα σημείο στο ύψος των μισθών, στο κόστος (ώριαίο π.χ.) των προσωπικών υπηρεσιών, στο διαφυγόν εισόδημα και τελικά στή μάζα και αξία των εμπορευμάτων που αντιστοιχούν σε μία μονάδα αφηρημένου χρόνου, δηλαδή χρόνου που δεν καθορίζεται σαν εργάσιμος ή μή. Ο χρόνος, λοιπόν, ακριβαίνει όταν τά εμπορεύματα φτηναιούν. Εξάλλου, καθώς ή εργάσιμη έβδομάδα τείνει να περιοριστεί, ειδικά ό ελεύθερος χρόνος διευρύνεται αντίστοιχα ή, άλλως, ή σπανιότητά του περιορίζεται. Επομένως, σε αντίθεση με άλλα «εμπορεύματα» ή συσχέτιση τιμής-προσφόμενης ποσότητας για τόν ελεύθερο χρόνο είναι θετική τιμή και ποσότητα αυξάνονται παράλληλα χάρη στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Αυτή ή τελευταία παραμένει ό συνδετικός κρίκος που συνδέει τις αποτιμήσεις του έργασιμου και του μη έργασιμου χρόνου. Η αξία μίας μονάδας ελεύθερου χρόνου ισοδυναμεί με την αξία των εμπορευμάτων ή τό ύψος του διαφυγόντος εισοδήματος που θά κερδιζόταν σε περιπτωση που ή μονάδα αυτή δεν ήταν «άδρανής». Μέσα από την έ-

9. Βλ. Ibid, p. 332.

Ξίσωση αυτή, αναδεικνύεται τό πνεύμα της εμπορευματοποίησης με όλη του την ολοκληρωτική όρμη, άφου τείνει νά οικονομολογήσει καί εκχρηματίσει κάθε έκφανση της ανθρώπινης δραστηριότητας, νά μεταμορφώσει τό άυλο σε ύλικό, τό χρόνο σε καταναλωτικά έμπορεύματα. 'Ακόμη, ή Ξίσωση αυτή δέν αντιπροσωπεύει άπλώς μιá θεωρητική ύπόθεση ή ένα λογικό εύρημα, αλλά, πρωταρχικά, μιá στρατηγική επιδίωξη: τήν πλήρωση του ελεύθερου χρόνου με ένεργειες καί καταστάσεις πού συνεπάγονται τήν πραγματοποίηση δαπανών. Στο σχέδιο επιχειρηματικής διαχείρισης του χρόνου, ή επιδίωξη αυτή άποτελεί ούσιώδες μέρος, ενώ ταυτόχρονα αντιπροσωπεύει τήν άπειλή της Ξοχατης άλλοτρίωσης του σημερινού ανθρώπου. Στην ούσία δέν είναι παρά ή προέκταση της άπόπειρας νά συντομευτεί ο χρόνος κατανάλωσης καί νά κλείσει γρηγορότερα ο κύκλος της παραγωγής: άν ή θεσμολογημένη κατανάλωση εμφανίζει ορισμένες ανεπάρκειες ή καθυστερεί, τότε ή κατανάλωση στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου καλείται νά αντισταθμίσει τίς άπώλειες.

'Η άνύψωση του επιπέδου επιθυμιών στη διάρκεια της άργίας επιτελείται μέσα άπό τή μεθοδευμένη διαφημιστική παρότρυνση για μετατροπή του «άνεργου» χρόνου σε ένεργό ζήτηση καί κυρίως με τήν ύπολογισμένη εισβολή στον όρίζοντα του χρόνου άνάπαυσης ενός φάσματος έμπορευμάτων πού άποσκοπούν στο νά τόν «κάνουν πιά εύχάριστο». 'Ενδεικτική, άπό τήν άποψη αυτή, είναι ή αύξημένη, τά τελευταία χρόνια, παραγωγή ύπολογιστών-παιγνιδιών, τά συστήματα video, οι μηχανές προβολής κ.λπ. ιδίως στις ΗΠΑ, αλλά καί στην 'Ιαπωνία, Δ. Γερμανία, Γαλλία καί 'Αγγλία.¹⁰ 'Εξάλλου, ή σχεδιαζόμενη για μαζική κατανάλωση τηλεφωνική-όπτική συσκευή (viewphone) θά επενεργήσει καταλυτικά στη διαμόρφωση της διαπροσωπικής επικοινωνίας: επιτρέποντας στους δύο συνδιαλεγόμε-

νους νά βλέπονται σε μικρές όθόνες, θά τείνει νά άμβλύνει τή διάθεση για προσωπική έπαφή ή όποία τελικά θά άνασπληρώνεται άπό τή μηχανοποιημένη επικοινωνία.

Είναι αρκετά δύσκολο νά προσδιοριστεί ένα ένιαίο είδωλο του άναπαυόμενου ανθρώπου (relaxing man) στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, έξαιτίας των διαφορετικών συμφερόντων τά όποία τοποθετούνται επάνω του καί άλληλοσυγκρούονται στην προσπάθεια νά τόν διαπλάσουν. 'Ο άθλούμενος άνθρωπος, ο καταναλωτής της τυποποιημένης, μαζικής κουλτούρας, ο έρασιτέχνης πού επί ώρες άπορροφάται στις μικροκατασκευές καί επιδιορθώσεις (do-it-yourself) άποτελούν διαφορετικούς τύπους του προτεινόμενου άργούντος άτομου: ιδιοσυγκρασία, μόρφωση, κοινωνικό status, όλα συνδυάζονται ως εισροές στην παραγωγή προσωποποιημένων συμβόλων ώστε ο καθένας νά βρísκει όπωσδήποτε τόν έαυτό του σε κάποιον. Παρ' όλα αυτά, δέν είναι δυσδιάκριτο αυτό πού τούς συνενώνει καί πού επιτρέπει νά συναχθεί κάποιον γενικό συμπέρασμα για τό νόημα της ύποβολής: είναι ή κοινή ροπή προς δαπάνη, τό άσυμδίβαστο της άπόλαυσης του χρόνου με τήν άνυπαρξία κατανάλωσης διαρκών αγαθών ή ύπηρεσιών.

Πώς, όμως, τελικά, άντιδρά τό άναπαυόμενο άτομο στις πιέσεις πού άσκει πάνω του ή κοινωνία της κατευθυνόμενης κατανάλωσης; πώς, μέσα άπό τήν εμπορευματική σύλληψη του ελεύθερου χρόνου, σχηματίζεται τό τελικό πρότυπο χρήσης του; Τά άποτελέσματα αναλυτικών εκθέσεων για τή χρήση του χρόνου, ή, όπως λέγονται, για τούς χρονικούς προϋπολογισμούς (time budgets) οικογενειών στις ΗΠΑ καί τίς δυτικοευρωπαϊκές χώρες είναι άποκαλυπτικά. Στις ΗΠΑ, οι άνώτερες εισοδηματικά τάξεις διώνουν τήν κατάσταση της «βιαστικής άργίας» (hurried leisure).¹¹ Για τά μέλη της τάξης αυτής, με τά ύψηλά ώριαία εισοδήματα, ο χρόνος είναι τόσο ακριβός ώστε νά μή μπορούν νά τόν «πληρώσουν» κερδίζοντας τήν άνάπαυση. Τό μόνο πάθος πού τούς άπομένει είναι τό κνηνητό του χρήματος, ενώ ή άργια γίνεται χίμαιρα. 'Ο μέσος άνθρωπος, ο ήμερομίσθιος καί μισθωτός άκολουθεί παρόμοιο δρόμο. Στοιχεία άπό χρονι-

κούς προϋπολογισμούς πού κάλυπταν τήν περίοδο 1934 έως 1964,¹² δείχνουν ότι στα 30 αυτά χρόνια μείωσε δραστικά τό χρόνο σε γεύματα (άπό 107 σε 70 λεπτά τή μέρα), σε βάδισμα για εύχαρίστηση (άπό 22 σε 1), σε κινηματογράφο (άπό 22 σε 3), σε άκρόαση ραδιοφώνου (άπό 26 σε 4), σε παίξιμο χαρτών (άπό 9 σε 4), σε άθλητικά θεάματα (άπό 7 σε 2), σε διάβασμα βιβλίων (άπό 22 σε 9), σε ταξίδια για συγκεκριμένους λόγους (άπό 126 σε 76). 'Από τίς τρεις περίπου ώρες πού έξοικονόμησε, οι μισές άπορροφήθηκαν άπό τήν παρακολούθηση τηλεόρασης (περίπου 90 λεπτά), ενώ τό ύπόλοιπο άπό τόν περισσότερο χρόνο πού διέθετε για ψώνια (34 λεπτά έναντι 16), για έπισκέψεις (46 έναντι 26), για οικιακή εργασία (140 έναντι 95) καί για άλληλογραφία (6 έναντι 3).

'Η παρακολούθηση τηλεόρασης άποβαίνει, λοιπόν, κύρια ένασχόληση στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου: μιá ένασχόληση, όμως, πού όπως δείχνουν άλλες έρευνες, άπωθεί καί ένοχλεί μεγάλο μέρος θεατών. 'Υπολογίστηκε¹³ ότι τά δύο πέμπτα περίπου των 'Αμερικανών θεατών μπορούσαν άνετα νά χαρακτηριστούν «κατ' ανάγκη θεατές». 'Επίσης, έντυπωσιάζει ή αύξηση του χρόνου ο όποιος διατίθεται για οικιακές εργασίες, άν ληφθεί μάλιστα ύπόψη ή διαθεσιμότητα οικιακών συσκευών πού έξοικονομούν μεγάλο χρόνο για τήν παρασκευή των γευμάτων, για καθαρισμό κ.λπ. 'Η άμηχανία, ή σπατάλη του χρόνου συνοδεύει τήν άπελευθέρωση καί υπερτίμησή του, καί έδώ έντοπίζεται μιá άπό τίς πιά καιρίες ίσως άντιφάσεις του καιρού μας: οι άνθρωποι πασχίζουν νά έξοικονομήσουν χρόνο, ή τεχνολογία καί ή αύξηση της παραγωγικότητας τούς τό επιτρέπει καί όμως στο τέλος ο πολύτιμος χρόνος διασπαθίζεται χωρίς νά προσφέρει τήν άναμενόμενη ίκανοποίηση. 'Η περιδιάβαση στα έμπορικά καταστήματα, στους χώρους των Supermarkets, ή άπραξία μέσα στην κατανάλωση, γίνονται τρόποι άργίας, μέσα άνακούφισης άπό τό βάρος ενός χρόνου πού πιέζει γιατί είναι κενός άπό τήν ανθρώπινη επινόηση.

Διεθνείς συγκρίσεις χρονικών προϋπολογισμών τόν 1967¹⁴ δείχνουν πως ο χρόνος των διακοπών βρísκεται σε θετική γενικά σχέση με τό επίπεδο του κατά κεφαλή εισοδήματος: ώστόσο άνάμεσα σε

10. Βλ. *The Economist*, June 9, 1979.

11. Βλ. S.B. Linder, *The Harried Leisure Class*, Columbia University Press, New York, 1970.

12. T. Scitovsky, *The joyless economy*, Oxford University Press, 1976, σ. 163.

13. *Ibid.*, σ. 164.

14. *Ibid.*, σ. 193.

18 χώρες, ή πλουσιότερη, οι ΗΠΑ διαθέτουν το χαμηλότερο ποσοστό ἐνηλίκων που ἔκαναν διακοπές 6 μερών και πάνω (27,7%). Ἐπίσης ή Δ. Γερμανία είχε ποσοστό 38%, πολύ κατώτερο π.χ. από τή Μ. Βρετανία (64%), τήν Ὀλλανδία (59%) ή τή Νορβηγία (51%). Οἱ Ἀμερικανοί ἀπεχθάνονται τίς ταλαιπωρίες τοῦ μεγάλου ταξιδιού, ἀναζητοῦν και πληρώνουν τήν ἀνεση. Τό 1972 ή μέση διάρκεια τῶν διακοπῶν στίς ΗΠΑ ἦταν 8,95 νύχτες ἐνώ στή Γαλλία τό 1969 ἔφτανε τίς 20,24 μέρες χωρίς ή διαφορά αὐτή νά μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τίς διαφορές τῶν θεσμῶν πού περιβάλλουν τίς ἐργασιακές σχέσεις στίς δύο χώρες.¹⁵ Μιά παλιότερη ἐξάλλου ἐρευνα τῆς UNESCO,¹⁶ τό 1966, διαπίστωνε πῶς ὁ Ἀμερικανός ἀφιέρωνε κατά μέσο ὄρο λιγότερο ἀπό 8 λεπτά τήν ἡμέρα γιά φυσική ἀσκηση, ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι, ἀνατολικῶν και δυτικῶν χωρῶν, εἶχαν μέσο ὄρο 11 λεπτά.

Ἔτσι, ὁ χρόνος ἀναψυχῆς γίνεται διάρκεια ἐγκλωβισμοῦ και ἀτονίας μέσα στήν ὁποία ή οργανωμένη οἰκιακή κατανάλωση προβάλλει σάν μοναδικό διέξοδο. Ἡ ἀμερικανική κοινωνία προσφέρει ὄλες τίς ἀνέσεις και τά προϊόντα τά ὁποία καθηλώνουν τό ἀναπαύμενο ἄτομο στήν κατάσταση τοῦ ἐνεργοῦ καταναλωτή. ἀδυνατεῖ ὄμως νά τοῦ προσφέρει τή διέγερση, τήν αἴσθηση τῆς ἐλεύθερης δράσης και αὐτό τελικά καταγράφεται ἀμείλικτα στούς χρονικούς προϋπολογισμούς. Στήν Εὐρώπη, στοιχεῖα γιά τήν ἐργατική τάξη δείχνουν¹⁷ πῶς οἱ κατηγορίες στήν κορυφή τῆς μισθολογικῆς κλίμακας, ἔχουν τήν εὐκαιρία και τήν οἰκονομική, φυσικά, δυνατότητα νά ἀσχολοῦνται μέ περισσότερες δραστηριότητες ἀναψυχῆς τίς ὥρες τῆς σχολῆς, ἀπό ὅ,τι οἱ κατηγορίες τῆς βάσης (ἀνεπίκεντοι χειρῶνακτες). Ἀντίθετα, στίς ΗΠΑ δέν ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στίς δύο κατηγορίες· οἱ ἀπελευθερωμένοι χρόνος χάνεται εἴτε ἀπορροφᾶται ἀπό μία ή δύο ἐνασχολήσεις παθητικοῦ, κατά κανόνα, χαρακτήρα.

Ἡ ἀναφορά στίς ἀντιπαραβολές τῆς χρήσης τοῦ χρόνου στίς ΗΠΑ και στήν Εὐρώπη δέ θά ἔπρεπε νά ἐρμηνευτεῖ σάν ἀπόπειρα νά τονιστοῦν κάποιες οὐσιώδεις διαφορές στήν κοινωνική ζωή και στό χαρακτήρα τῆς δευτερογενούς μαζικῆς ψυχολογίας. Ὑποδηλώνουν, μάλλον, μία πρόθεση προβολικῆς ἀντι-

μετώπισης τοῦ φαινομένου τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τοῦ ἐλεύθερου χρόνου: ή ἀμερικανική πραγματικότητα ἀποτελεῖ τό προχωρημένο στάδιο μάς πορείας πού ἤδη διανύουν οἱ εὐρωπαϊκές κοινωνίες παρά τίς ἱστορικές-πολιτισμικές τους ἰδιαιτερότητες. Στήν πορεία αὐτή κάθε πτυχή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, κάθε κόγχη τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς παραβιάζεται ἀπό τίς δυνάμεις ἐκείνες γιά τίς ὁποῖες ή ἀέναη κατανάλωση ἐξασφαλίζει τήν κυριαρχία τους στό οἰκονομικό και τελικά στό πολιτικό πεδίο. Ἡ καθημερινότητα δέν μπορεῖ πιά νά ἐγκαταλείπεται στήν ἀτομική ἐλευθερία ἐνῶσω ὁ χρόνος τῆς ἀποκτᾶ κρίσιμη ἐπιχειρηματική σημασία. Ἡ ἰδεολογία τῆς ἐπιτάχυνσης, τῆς ὑποστασιοποίησης τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου μέσα ἀπό τά καταναλωτικά σύμβολα γοήτρου και κοινωνικοῦ κύρους πού προτείνει σήμερα ή διαφήμιση, διαχέεται και εἰσχωρεῖ στίς συνειδήσεις.

Και ὄμως, δέν εἶναι δυνατό νά μή προσέξει κανεῖς τή σχεδόν γενικευμένη δυσφορία, σήμερα ὄχι πιά ὑποδόσκουσα ἀλλά ἐξωτερικευμένη και ἐναρθη. Οἱ ἴδιες οἱ ἀντινομίες τῆς κοινωνίας πού διευθύνει τή χρήση τοῦ χρόνου και τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν, γονιμοποιοῦν τίς πιό ἔντονες ἀρνήσεις τῆς χειραγώγησης. Ἡ ἀπάλειψη τοῦ τυχαίου, τῆς περιπέτειας, τοῦ παιγνιώδους μέσα ἀπό τοῦς καταναγκασμούς τοῦ ὑπεροργανωμένου χρόνου συγκροτεῖται μέ τή φυσική ροπή και τήν ἀξίωση γιά αὐτοκαθορισμό και παρέμβαση στό καθέκαστα τῆς ζωῆς πού συντηρεῖ ἀκόμη και αὐτή ή ἐπίσημη ἀτομιστική ἰδεολογία, μέ τήν ἐπαγγελία τῆς «κυριαρχίας τοῦ καταναλωτή». Στή δυναστεία τοῦ ἐφήμερου, τοῦ φθαρτοῦ, τῆς πρόσκαιρης μέθεξης στήν ἀπόλαυση, ἀντιδρᾶ ή βαθύτατη ἀνάγκη τῆς βεβαιότητας και τῆς συνέχειας, στή φανταστική κατανάλωση «σημείων»¹⁸ και τή μεγαλορρημοσύνη τῆς διαφήμισης ἀντιτάσσεται ή ἀνάγκη γιά ἐνσυνείδητη ἰκανοποίηση, γιά κάρπωση τοῦ πραγματικοῦ.

Κάποιες συμπεριφορές, και ὄχι μόνο ἀνάμεσα στούς νέους, φανεράνουν τή ἀγωνία γιά τήν ἀπόσπαση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου ἀπό τήν παραφθαρμένη καθημερινότητα. Ἡ ἀναμονή τῆς ἀναχώρησης, ή φυγή, ή ἀρνηση τῆς ταχύτητας, τό «ἄλλογο», εἶναι στάσεις πού ὑπνομεύουν τό σχέδιο τῆς τιθάσευσης και ἐμπορευματοποίησης τῆς ἀν-

θρώπινης σχολῆς. Τήν ἴδια στιγμή πού ή ὑποταγή τῆς φύσης ἀπό τήν τεχνική εἶναι τόσο προχωρημένη, τό ἀνθρώπινο ὄν συνειδητοποιεῖ ἐπώδυνα τήν ἀδυναμία του νά οἰκειοποιηθεῖ τήν ἴδια του τή φύση: τό χρόνο του, πού σημαίνει τό σῶμα του.

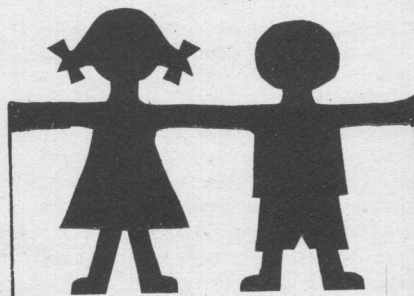
13/5/80

15. U.S. Census of Transportation, 1972, National Travel Survey — Travel During 1972, Πιν. 12, σ. 28. P. Le Roux, *Les vacances des Français en 1969*, Les Collections de l'INSEE, Série M., No 6 (1970) Πιν. 11, 15, σ. 122, 128.

16. Πιν. A. Szalai (ed), *The Use do Time*, The Hague: Mouton, 1972, πιν. 2-1.1, σ. 576-577.

17. Ibid, σ. 217-27.

18. Α. Λεφέβρ, *Ἡ καθημερινή ζωή στό σύγχρονο κόσμο*, ἐκ. Ράππα, Ἀθήνα 1970, σ. 137.

Παιδότοπος Νηπιαγωγείο Λυκαβηττοῦ Δασκαλογιάννη 9

● Γιά παιδιά ἀπό δύο ἔως πεντέμισι

● Λειτουργεῖ μέ συλλογική εὐθύνη και παρακολούθηση τῶν γονιῶν.

● Ἡ ἐπίβλεψη ἀπό εἰδικούς παιδαγωγούς

● Μιά προσφορά στό παιδί γιά μία ἐλεύθερη και δημιουργική πρωινή ἀπασχόληση

Ὁρες λειτουργίας 8 π.μ. μέ 3 μ.μ.
τηλ. 8213414, 8629832

Φοιτητές και διανοούμενοι στis σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες

του Νίκου Μαρτίνου

Μιά μελέτη του Έρνεστ Μαντέλ που κυκλοφόρησε πρόσφατα στα ελληνικά¹ έδωσε την αφορμή για τό κείμενο που ακολουθεί. Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό τό εκδοτικό γεγονός τά θέματα που υπαινίσσεται ό τίτλος τής παρούσας μελέτης έχουν τεράστια σημασία και, δυστυχώς, ενώ τό πρόβλημα εκπαίδευση τά τελευταία χρόνια στόν τόπο μας βρίσκεται στό επίκεντρο συζητήσεων, ζυμώσεων, προβληματισμών και πολιτικών αγώνων, κι ενώ από τήν άλλη τό φοιτητικό κίνημα αποτέλεσε μία βαρύνουσα συνιστώσα των πολιτικών εξελίξεων από τά χρόνια τής δικτατορίας (και παλαιότερα) μέχρι σήμερα, λίγες είναι οι μελέτες που έχουν αφιερωθεί τόσο στη σύγχρονη διαδικασία που δημιουργεί τήν κοινωνική κατηγορία των διανοομένων, όσο και των αντικειμενικών λειτουργιών που τό καπιταλιστικό σύστημα τούς επιφυλάσσει. Τό πρόβλημα, φυσικά, δέν έχει μόνο σημασία από πλευράς θεωρίας και επιστημονικής έρευνας ούτε εξαντλείται στις διακυμάνσεις τής τρέχουσας πολιτικής συγκυρίας. Συνδέεται μέ τό γενικότερο πρόβλημα τής συνολικής επαναστατικής διαδικασίας· τό πρόβλημα του κοινωνικού, σοσιαλιστικού, μετασχηματισμού.

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Γνωρίζουμε ότι στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες τής Δύσης μετά

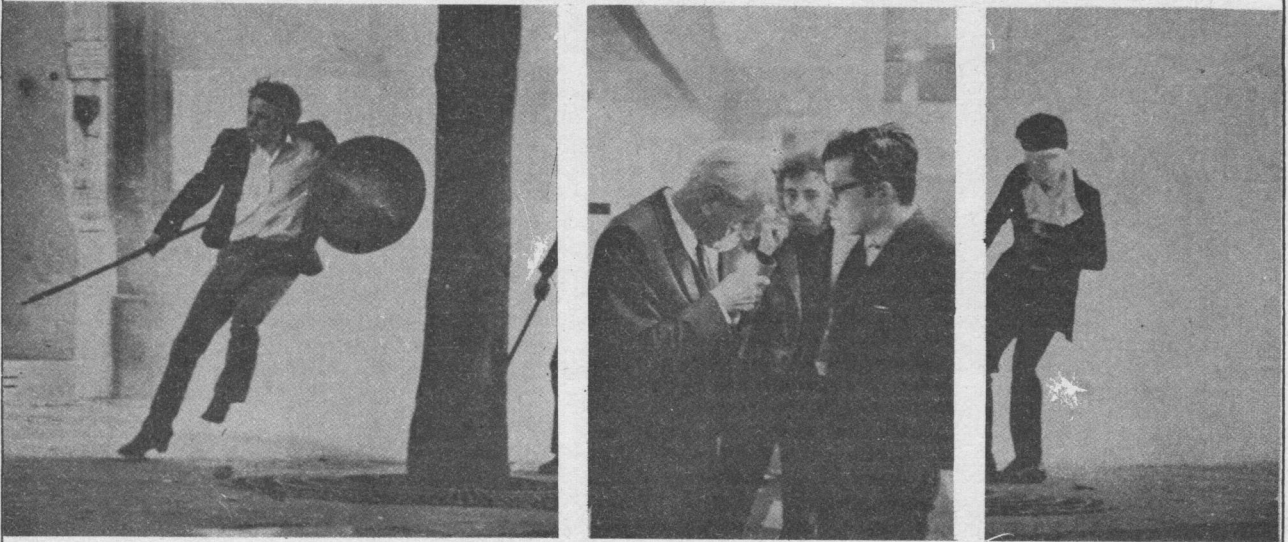
τόν πόλεμο παρουσιάζεται μία άνευ προηγουμένου συσσώρευση που συνοδεύεται μέ τήν επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' όλες τις σφαίρες τής οικονομικής ζωής. Η μεταφορά των παραγωγικών δραστηριοτήτων των πολυεθνικών γιγάντων και έξω από τις χώρες των καπιταλιστικών κέντρων που επιβάλλει ή διεθνοποίηση του κεφαλαίου διαμορφώνει μία έντελως νέα κατάσταση στη διάρθρωση τής παγκόσμιας οικονομίας.² Η νέα αυτή κατάσταση, όπως ήταν φυσικό, δημιούργησε ένα νέο όριζοντα προβλημάτων πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών που επηρέασαν βαθύτατα όλες τις πτυχές τής επαναστατικής διαδικασίας. Για τόν ιδεολόγο ή θεωρητική και ή επιστημονική διερεύνηση των σχετικών προβλημάτων βρέθηκε μέσα σε ένα έντελως διαφορετικό πεδίο. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι όρισμένοι άριστοί μελετητές (όπως π.χ. ό Μαρκούζε) άμφισβήτησαν τήν ικανότητα τής μαρξιστικής θεωρίας και επιστήμης να προχωρήσουν στην έρμηνεία των νέων δεδομένων του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στη μονοπωλιακή του φάση. Κατά τήν άποψη τους ό μονοπωλιακός καπιταλισμός παρουσιάζει μετά τόν πόλεμο μία νέα σταθερότητα, έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες να ενσωματώνει τήν εργατική τάξη και τά νέα στρώματα που τόν θέτουν σε άμφισβήτηση και, συνεπώς, έχει άποκτήσει τήν ικα-

νότητα να ξεπερνά τις άντιφάσεις του. Έξάλλου ή κριτική που γίνεται από τά δεξιά στις μαρξιστικές θέσεις και που μπορεί να θεωρηθεί ότι συγκλίνει μέ τήν προαναφερθείσα, ως προς τό ζήτημα τής σταθερότητας του καπιταλιστικού συστήματος, στηρίζεται στην υπόθεση τής «νέας τεχνολογίας» (π.χ. Τζ. Κ. Γκαλμπρέιθ) που διαμορφώνεται μέ τήν ανάπτυξη του όνομαζόμενου «έταιρικού καπιταλισμού στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες».

Αντίθετα άλλοι έρευνητές και στοχαστές, θέλοντας να προσεγγίσουν τά νέα φαινόμενα τής εποχής του μονοπωλιακού καπιταλισμού, όχι μόνο δέν άρνήθηκαν τήν σημασία τής μαρξιστικής μεθοδολογίας αλλά και, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, έδωσαν μία νέα ώθηση στις μαρξιστικές μελέτες, τόσο στα καθαυτό οικονομικά θέματα όσο και στα θέματα τής ιδεολογίας και τής πολιτικής. Η μελέτη του Έρνεστ

1. Έρνεστ Μαντέλ, *Φοιτητές, Διανοούμενοι και πάλη των τάξεων*, μεταφρ. Τάσος Άναστασιάδης, εκδ. Ουτοπία, 1980.

2. Μέ τά νέα φαινόμενα τής ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, εκτός από τόν Έρνεστ Μαντέλ (βλ. *Υστερος Καπιταλισμός*), άσχολήθηκαν πολλοί θεωρητικοί και έρευνητές μαρξιστές, όπως ό Christian Palloix, André Gúnder-Frank, P. Baran, P. Sweezy, H. Magdoff, S. Hymer, Άργύρης Έμμανουήλ, Ch. Bettelheim, M. Dobb, B. Rowthorn, κ.ά.

Μαντέλ που ανέφερα στην αρχή είναι μιά από τις πιο ενδιαφέρουσες συμβολές στα θέματα αυτά. Και πιστεύω ότι η μετάφραση του διβλίου του στα ελληνικά μπορεί να τροφοδοτήσει με γόνιμες σκέψεις τη γενική αναζήτηση.³

Θά προσπαθήσω να προσεγγίσω το ζήτημα των διανοουμένων και των φοιτητών στις σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες, κυρίως μέσα από το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας, εκθέτοντας συνάμα τις απόψεις του Μαντέλ εν συντομία. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως θέλω να παρακάμψω τα συστοιχα και κεφαλαιώδους σημασίας πολι-

τικά και ιδεολογικά ζητήματα γιατί είναι φανερό ότι αν δεν ληφθούν κι αυτά υπόψη ή οικονομική ανάλυση κινδυνεύει να άστοχρήσει. Ωστόσο αυτή η γενικότερη και πολύπλευρη θεώρηση του θέματος είναι πέρα από τις φιλοδοξίες του κειμένου αυτού.

Πάντως οφείλουμε να επισημά- νουμε, πως ο αγώνας των εργαζο- μένων στην οικονομική σφαίρα ενάντια στο κεφάλαιο έχει την αντίστοιχία του στις αντιθέσεις που δημιουργούνται στο εκπαιδευ- τικό σύστημα, τό όποιο ενώ πα- ρουσιάζεται σαν άξιοκρατικός και

κατανέμει τά άτομα στη σφαίρα της παραγωγής και διανομής των αγαθών, στην ουσία, χρησιμοποιεί- ται για να διαμορφώνει εκείνη την ιδεολογία και συμπεριφορά στους εργαζομένους που θά είναι σύμφω- νες με την άπρόσκοπη άναπαρα- γωγή του κεφαλαίου. Υπάρχει συνεπώς μιά όλόκληρη δέσμη προ- βλημάτων που δημιουργούνται στο επίπεδο της ιδεολογικής και πολι- τικής λειτουργίας. Καί έπομένως ή όποιαδήποτε μηχανιστική έρμηνεία του ρόλου των παραγωγικών δυ- νάμεων, όπως επίσης και ή υποτί- μηση των δεδομένων της οικονομι- κής διαδικασίας στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων, εκ των πρα- γμάτων, οδηγεί σε έρμηνευτικές μεθόδολογίες ξένες πρό τό διαλε- κτικό ύλισμό.

Τά χαρακτηριστικά της μονο- πωλιακής ανάπτυξης, ό κατα- μερισμός εργασίας και ό ρόλος της τεχνολογίας

Μέ βάση τις προηγούμενες μεθοδο- λογικές παρατηρήσεις που περι- γράφουν τό πλαίσιο της έρευνας, μπορούμε να προχωρήσουμε σε όρισμένες βασικές έπισημάνσεις που σχετίζονται με τη γενική δια- δικασία ανάπτυξης του μονοπω- λιακού καπιταλισμού μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, έποχή κατά την όποια άναπτύχθηκαν τά νέα φαι- νόμενα που ξεετάζουμε.

Ένα πρωταρχικής σημασίας δε-

3. Με την εύκαιρία αυτή θεωρούμε επιβεβλημένο να θέσουμε όρισμένα έρωτήματα που μās δημιουργήθηκαν από την άνάγνωση του *Υστερου Καπι- ταλισμού* του Ε. Μαντέλ σε μετάφραση - έπιμέλεια Κ. Χατζυαργύρη.

I. Γιατί ή ανάγκη ξεχωριστού προλό- γου για τόν Δ' τόμο του ίδιου έργου (*Οχτώβρης '77*) όταν ό πρώτος πρόλο- γος (*Οχτώβρης '75*) αναφέρεται στο συνολικό έργο του συγγραφέα; Άν οφείλεται στη σταδιακή μελέτη του έρ- γου, τότε θά 'πρεπε να τονίζεται κατηγορηματικά από την αρχή, ότι υίοθετεί- ται αυτή ή καινοτομία έξαιτίας ύποκει- μενικών ή αντικειμενικών δυσχερειών του μεταφραστή, πράγμα που δεν έγινε.

II. Που όφείλεται ή προοδευτική ύπο- βάθμιση της άξίας του έργου του τρο- τσικιστή Ε. Μαντέλ από τόν μεταφραστή που προκύπτει από τη σύγκριση των δύο προλόγων; Μήπως στην ύψημη ανακάλυψη πως «... οι οικονομολόγοι

του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος συλλάβανε πολύ πιο πλήρεια από τό Μαντέλ τό νόημα του συστήματος και τόν τρόπο λειτουργίας του...»; Καί άν αυτό πράγματι συμβαίνει κατά την άποψη του Κ.Χ. γιατί δεν παραπέμπει τούς άναγνώστες στις αντίστοιχες μελέ- τες για την πληρέστερη ένήμερωσή τους;

III. Γιατί χρησιμοποιείται τό προλο- γικό σημείωμα των Β & Γ τόμων για άπάντηση στην κριτική που έκαναν τροτσικιστές άναγνώστες στον πρόλογο του Κ.Χ. γενικά και άόριστα, χωρίς να παρουσιάζεται ή συγκεκριμένη και επώνυμη κριτική τους; Μήπως αυτό δοηθεί στην αντικειμενικότερη πληρο- φόρηση των άναγνωστών;

IV. Γιατί δεν πληροφοροούνται οι άνα- γνώστες άν ή μετάφραση στα ελληνικά έγινε από τό αρχικό κείμενο που πρω- τοδημοσιεύθηκε σε γερμανική έκδοση τό 1972 ή από τό άγγλικό;

δομένο αφορά την ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού των δυτικών καπιταλιστικών οικονομιών. Η ανάπτυξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αντίστοιχη αύξηση στην έκροση υλικών αγαθών και υπηρεσιών ανά απασχολούμενο εργαζόμενο. Ο παράγοντας αυτός με τη σειρά του διέυρνε την κατανάλωση και άλλαξε ριζικά το επίπεδο και τον τρόπο ζωής του πληθυσμού των χωρών αυτών. Παράλληλα παρατηρήθηκε ραγδαία μείωση των αυτοαπασχολούμενων⁴ (άγρότες, ιδιοκτήτες μικρών παραγωγικών μονάδων στη βιομηχανία και τό εμπόριο, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά.) και μιά έξισου ραγδαία διεύρυνση της αγοράς εργασίας, γεγονός με σημαντικές επιπτώσεις στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και διανομής. Επίσης στην περίοδο αυτή επεκτείνεται ο ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας και η αυξανόμενη σημασία του ρόλου της τεχνολογίας στην εμπέδωση και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τύπος της τεχνολογίας που αναπτύχθηκε όχι μόνο δέν είναι τό «ουδέτερο αποτέλεσμα» της ταξικά αμερόληπτης ανάπτυξης της επιστήμης αλλά αντανακλά τις παραγωγικές σχέσεις που επέβαλε ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας και ειδικότερα τό γεγονός ότι η αστική τάξη μονοπωλεί τά μέσα παραγωγής και την πληροφόρηση. Τό γεγονός αυτό συνετέλεσε στό νά αντικατασταθεί ή άπλή ιεραρχική σχέση αφεντικό-εργάτη με την περίπλοκη κάθετη διαστρωμάτωση του εργατικού δυναμικού που χαρακτηρίζει τή νέα γραφειοκρατική ιεραρχία.⁵

Έχοντας ύπόψη ότι ο ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας με κανένα τρόπο δέν άναιρεί τή βασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, ιδιαίτερη σημασία αποκτά ο τρόπος με τον οποίο διαπλέκονται τά οικονομικά με τά πολιτικά και ιδεολογικά δεδομένα μέσα στην ίδια τήν παραγωγική διαδικασία και, επομένως, στην συνολική αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Η βασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας που εκδηλώνεται στην σφαίρα της διανομής του κοινωνικού προϊόντος ως αντιθετική σχέση μισθών και κερδών, καθώς επίσης και στις αποφάσεις για τή διάρθρωση και κατεύθυνση του παραγωγικού μηχανισμού μιάς χώρας (αποφάσεις για τίς επενδύσεις: τί και πώς παράγεται, οργάνωση των

εργαζομένων κ.λπ.), συμπτυκνώνεται στην συνολική αντιθετική σχέση συσσώρευσης και διευρυνμένου καπιταλιστικού έλέγχου. Αυτή ή άπανταχού παρούσα αντίθεση διαπερνά τό σύνολο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Και είναι φανερό ότι οι συνεχείς ρυθμίσεις και μεταρρυθμίσεις, εκ μέρους του κράτους, ακόμη και ή καταστολή των κοινωνικών προβλημάτων που άναγκαστικά δημιουργούνται, όχι μόνο δέν τήν άναιρούν αλλά τήν επιβεβαιώνουν.

Η αντίθεση που σε γενικές γραμμές περιγράψαμε πιο πάνω είναι σύμφυτη με τον ίδιο τό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο για τήν περίοδο που εξετάζουμε, εκτός των άλλων, επήλθε μιά σημαντική μεταβολή: ή διεύρυνση της αγοράς της διανοητικής εργασίας, ή ένσωμάτωση της επιστήμης στις παραγωγικές δυνάμεις και συνεπώς ο νέος ρόλος των κοινωνικών κατηγοριών που αυτή ή ανάπτυξη δημιουργεί.

Μέσα σ' αυτό τό γενικό πλαίσιο της σύγχρονης ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τό παραδοσιακό Πανεπιστήμιο υφίσταται σοβαρές μεταλλαγές, γίνεται τό εργαστήριο μέσα στό όποίο «προπαρασκευάζεται» ή νέα κοινωνική κατηγορία των διανοουμένων, τεχνικών, επιστημόνων, δικηκτικών κ.λπ. που θά επανδρώσουν τίς νέες δραστηριότητες.

Ο νέος ρόλος του Πανεπιστημίου

Τά καινούρια δεδομένα της ανάπτυξης του αστικού Πανεπιστημίου που έν πολλοίς επηρεάζουν τό ρόλο και τή λειτουργία του είναι τά ακόλουθα:

1. Η άλματώδης αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού και ή άλλαγή της κοινωνικής του σύνθεσης (αύξηση του ειδικού βάρους φοιτητών που προέρχονται από μικροαστικά στρώματα, ειδικευμένων και άνειδίκευτων εργατών). Τό φαινόμενο αυτό όφείλεται: α) στην ανάπτυξη των άναγκών του καπιταλισμού για ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, τεχνικά καταρτισμένο για τήν επάνδρωση της βιομηχανίας και τή στελέχωση του κρατικού μηχανισμού· β) στην αύξημένη ζήτηση για άνώτατη εκπαίδευση που προέκυψε από τήν άνοδο του βιοτικού επιπέδου και από τήν ένίσχυση της πεποίθησης για κοινω-

4. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ τό 1860 τό 80% των έλευθέρων (μή σκλάβων) οικονομικώς ενεργών άρρένων εργαζομένων ήταν άνεξάρτητοι παραγωγοί-ιδιοκτήτες. Τό 1880 τό ποσοστό έπεσε στό 33% και τό 1970 κάτω από 10% (βλ. S. Bowles-H. Gintis: *Schooling in Capitalist America*, Basic Books, Inc., Publishers· New York 1977, σελ. 59).

5. S. Bowles: «What do Bosses do», the *Review of Radical Political Economics* Vol. 6, No. 2, 1974 and Vol. 7, No 1, 1975.

νική άνοδο μετά τήν άποπεράτωση τών πανεπιστημιακών σπουδών. Η πίεση γιά τό άνοιγμα τών πανεπιστημίων δημιουργεί τίς προϋποθέσεις γιά τήν αύξηση τής προσφοράς διανοητικής έργασίας και τή δημιουργία συνθηκών άγοράς.

2. Η πίεση πού ύφίσταται τό Πανεπιστήμιο νά προσαρμοστεί στίς άνάγκες τής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι πιά έντονη σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Η πίεση αυτή εκδηλώνεται μέ τήν άντανάκλαση τής ιεραρχικής δομής τής άστικής κοινωνίας στόν εκπαιδευτικό μηχανισμό και ειδικότερα μέ τή μεταφορά και εμπέδωση τών μηχανισμών πού ίσχύουν στήν παραγωγή. Δημιουργείται έτσι στενή εξειδίκευση, προσαρμόζεται τό περιεχόμενο τών σπουδών στίς παραγωγικές και επαγγελματικές άνάγκες, και επιβάλλονται ποσοτικά κριτήρια στήν εκπαιδευτική διαδικασία και τόν προγραμματισμό τών εκπαιδευτικών άναγκών γιά νά άποφευχθεί δημιουργία προλεταριάτου έπιστημόνων.

3. Τό γεγονός ότι καθυποτάσσεται τό Πανεπιστήμιο στίς άνάγκες τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής προσδιορίζει έν πολλοίς και τόν τρόπο λειτουργίας του. Όξύνεται έτσι ή αντίθεση πού δημιουργείται από τίς προσδοκίες τής φοιτητικής μάζας γιά μιά ολοκληρωμένη μόρφωση χρήσιμη γιά τήν κατανόηση του κόσμου στόν όποιο ζούν. Παράλληλα όξύνεται και ή άλλοτρίωσή τους μέ τήν πλήρη έλλειψη έλέγχου στή διαδικασία τής εκπαίδευσης.

4. Η τεχνοκρατική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου είναι άμεσα συνδεδεμένη μέ τήν όργάνωση τής ανάπτυξης τής έπιστήμης και τής τεχνολογίας από τό κεφάλαιο, (πού σέ συνδυασμό μέ τήν παρ. 1) δημιουργεί τίς προϋποθέσεις γιά τήν άλματώδη ανάπτυξη μιάς άγοράς διανοητικής έργασίας. Έξάλλου οί πανεπιστημιακοί θεσμοί και ή ύλική ύποδομή άδυνατούν νά προσαρμοστούν μέ τόν επιβαλλόμενο ρυθμό, πράγμα πού (σέ συνδυασμό μέ τήν παρ. 3) συντείνει στή δημιουργία κλίματος γενικής άμφισβήτησης από τήν πλευρά τών φοιτητών, πού φτάνει μερικές φορές μέχρι τά όρια τής γενικής εξέγερσης. Η τεχνοκρατική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου τό μετατρέπει σέ χειραγωγόμενο εκπαιδευτικό μηχανισμό πού παρουσιάζει αύξανόμενη άδυναμία ν' άποκτήσει μιά συνολική άποψη

γιά τίς κοινωνικές δραστηριότητες. Ειδικότερα ό καταμερισμός τής γνώσης πού συμβαδίζει μέ τήν επαγγελματική υπερείδίκευση, άναπόφευκτα όδηγεί σέ μιά γενικευμένη άναρμοδιότητα ή επαγγελματικό κρετινισμό (Fachidiotentum) κατά τόν Ρούντυ Ντούτσκε. Η όλοσχερής ύπαγωγή τών ανθρώπινων άναγκών στήν καπιταλιστική παραγωγή συνεπάγεται τή γενική πτώση τής ποιότητας τής ανώτατης εκπαίδευσης σέ μιά έποχή πού ή έπιστημονική γνώση αύξάνεται μέ γοργούς ρυθμούς. Γι' αυτό, τό άναρμόδιο διανοητικό έργατικό δυναμικό πού παράγεται είναι άνίκανο νά εκμεταλλευτεί τίς τεράστιες δυνατότητες πού παρουσιάζονται από τήν ανάπτυξη τής έπιστήμης και τής τεχνολογίας γιά τήν αντιμετώπιση τών κοινωνικών προβλημάτων.

Η ανάπτυξη τής άγοράς διανοητικής έργασίας

Ο καπιταλιστικός καταμερισμός έργασίας, ήδη από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης του, όξυνε τό διαχωρισμό τής χειρωνακτικής από τή διανοητική έργασία. Τό γεγονός αυτό συνέβαλε στό νά μετατεθούν σύνθετες τεχνικές διεργασίες πού ίσχυαν στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, έξω από τή σφαίρα τής παραγωγικής διαδικασίας. Αντίθετα στή σημερινή φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή παρατηρούμενη προοδευτική κατάργηση τής άνειδίκευτης έργασίας και ή είσαγωγή τής διανοητικής έργασίας στό χώρο τής παραγωγής άποτελούν νέα δεδομένα πού συντελούν στή διαμόρφωση μιάς έντελώς νέας κατάστασης. Ειδικότερα:

1. Έπανεπτάσσεται ή διανοητική έργασία στήν παραγωγική διαδικασία κι αυτό άποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του σημερινού μονοπωλιακού καπιταλισμού, ένώ στίς προηγούμενες φάσεις ανάπτυξης του ή διανοητική έργασία περιοριζόταν κυρίως στή σφαίρα του έποικοδομήματος. Συνακόλουθα ή αύξηση του ειδικού βάρους τής διανοητικής έργασίας στό χώρο παραγωγής και άναπαραγωγής του κεφαλαίου συνδέεται μέ τή μετατροπή ενός σημαντικού τμήματος πρώην άνεξάρτητων επαγγελματιών (π.χ. μηχανικών, γιατρών, φυσικών, οικονομολόγων κ.λπ.) σέ μισθωτούς. Τό

γεγονός αυτό άναμφίβολα έπηρεάζει και τή λειτουργία τών αυτοαπασχολούμενων επαγγελματιών πού άπομένουν άνεξάρτητοι.

2. Η γενικευμένη βιομηχανοποίηση - έμπορευματοποίηση τών ανθρώπινων δραστηριοτήτων και ή μετατροπή τους σέ άντικείμενα κατανάλωσης συμβαδίζει μέ τήν άλματώδη ανάπτυξη του τομέα τών ύπηρεσιών. Συνακόλουθα ή μισθωτή έργασία επικρατεί και έξω από τή σφαίρα παραγωγής ύλικών αγαθών, μέ άποτέλεσμα τά χαρακτηριστικά πού άφορούσαν κυρίως τήν προλεταριοποιημένη χειρωνακτική έργασία στά πρώτα στάδια του άνταγωνιστικού καπιταλισμού (κατατεμαχισμός, άπώλεια συνολικών ίκανοτήτων και έλέγχου στά άντικείμενα έργασίας τών άμεσων παραγωγών, μετατροπή τους σέ τελείως άνειδίκευτους κ.λπ.) νά εμφανίζονται και στή σφαίρα τής διανοητικής έργασίας.

3. Η διεύρυνση τής άγοράς διανοητικής έργατικής δύναμης δέν σημαίνει μείωση του βιοτικού επιπέδου. Όστόσο και γι' αυτές τίς κοινωνικές κατηγορίες σημαίνει άπώλεια έλέγχου τών συνθηκών έργασίας και ύποταγή τών εργαζομένων στίς άπαιτήσεις τής μονοπωλιακής ανάπτυξης πού ύποδοθηθεί και μέ τή σχετική άυτονόμηση τών τμημάτων παραγωγής τεχνολογίας και ιδιοποίησης τής τεχνολογικής προσόδου. Η έπιτάχυνση όρισμένων τεχνολογικών καινοτομιών και άνανέωσης έντάσσεται πλήρως στή λογική του κέρδους· συνδέεται άμεσα μέ τήν αύξανόμενη στατάλη τών φυσικών πόρων και τή διατήρηση άπαράδεκτων συνθηκών διαβίωσης γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού τής ύδρογειου. Έπομένως ή λογική αυτή βρίσκεται σέ πλήρη αντίφαση προς τή λογική σχεδιοποίησης μέ βάση όρισμένες κοινωνικές προτεραιότητες ύπαρκτών ανθρώπινων άναγκών.

4. Η ύποταγή του έργατικού δυναμικού δέν συνεπάγεται μόνο τήν άπώλεια έλέγχου τών συνθηκών έργασίας, τήν άποδοχή του από τό κεφάλαιο επιθυμητού επιπέδου τών ήμερομισθίων αλλά και τήν ύποταγή τών μέσων μαζικής επικοινωνίας, τήν παράλληλη διαμόρφωση μιάς συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας, μέ άποτέλεσμα νά κατευθύνονται από τίς έπιταγές του κεφαλαίου οί άνάγκες, οί έλλι-

δες και οι εκτός του χώρου και χρόνου εργασίας δραστηριότητες των εργαζομένων. Όμως, χαρακτηριστικά τονίζει ο Έρνεστ Μαντέλ, η «... "έξειδικευση", η προλεταριοποίηση και η μηχανοποίηση της διανοητικής εργασίας αποτελούν αντικειμενικές εκδηλώσεις της αυξανόμενης αλλοτρίωσης της εργασίας και οδηγούν αμετάκλητα σε μία αυξανόμενη υποκειμενική συνειδητοποίηση αυτής της αλλοτρίωσης...» (1 σελ. 44) με αποτέλεσμα να έντεινεται πολύ περισσότερο οι αντιφάσεις του συστήματος και να απειλείται όσο ποτέ η ύπαρξουσα κοινωνική ισορροπία. Συνακόλουθα η διαδικασία που μετατρέπει τους διανοούμενους σε μισθωτούς εργαζομένους υποσκάπτει τελικά τη λογική της ενσωμάτωσης. Δηλαδή η απώλεια έλεγχου στην απασχόλησή τους και οι συνέπειες του τρόπου με τον οποίο εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία, διαμορφώνουν τις αντικειμενικές συνθήκες που τους ώθουν να μην αποδέχονται αυτό το ρόλο. Η μαζική προλεταριοποίηση των διανοουμένων με την ανάπτυξη μιας τεράστιας αγοράς διανοητικής εργασίας προσφέρει το πλαίσιο μέσα από το οποίο πρέπει να επιχειρήσουμε την ανάλυση του φαινομένου του ριζοσπαστισμού των φοιτητών, των πανεπιστημιακών δασκάλων, έρευνητών, τεχνικών κ.λπ.

5. Η γενικότερη έμπρακτη άμφισβήτηση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού που παρουσιάζεται στις μέρες μας τόσο στις χώρες του τρίτου κόσμου, που ύπστησαν έντονότερα τις συνέπειες του ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας, όσο και μέσα στις ίδιες τις προηγμένες χώρες της Δύσης, καθιστά αδύνατη την επιδίωξη του συστήματος με τη χρησιμοποίηση μόνο των οικονομικών - παραγωγικών του μηχανισμών. Ο ρόλος του κράτους για την αναπαραγωγή των ύφισταμένων κοινωνικών σχέσεων αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Έτσι το σχήμα «ιδεολογία της άρχουσας τάξης» εξακολουθεί να έχει ισχύ αλλά μόνο μέσα από το πρίσμα της μεταβολής του ρόλου των διανοουμένων που επιβάλλει η καπιταλιστική ανάπτυξη.

6. Η αύξηση της ζήτησης για διανοητική εργατική δύναμη στη σφαίρα της παραγωγής συνοδεύεται με μία παράλληλη αύξηση της

ζήτησης για διανοητική εργατική δύναμη στη σφαίρα της αναπαραγωγής, που συνδέεται με τη συστηματική αύξηση του έλεγχου σ' όλα τα επίπεδα του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι λειτουργίες αυτών των επαγγελματιών που αγοράζονται από το κεφάλαιο είναι λειτουργίες έλεγχου και, εκ των πραγμάτων, συνδέονται με τα συμφέροντα της άστικής τάξης.

Αγορά διανοητικής εργασίας, κράτος - πάλη των τάξεων

Αναφέρθηκε και προηγουμένα ότι, στη σύγχρονη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο ρόλος του κράτους για τη διατήρηση και αναπαραγωγή των ύφισταμένων σχέσεων παραγωγής και κοινωνικών σχέσεων αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Το γεγονός αυτό, φυσικά, συνεπάγεται μία βαθιά μεταλλαγή στον παραδοσιακό ρόλο του κράτους. Κι ακόμα, δημιουργεί μία σειρά ερωτημάτων για τον αντικειμενικό ρόλο που διαδραματίζουν οι διανοούμενοι που ενσωματώνονται στις κρατικές λειτουργίες, τόσο τις ιδεολογικές-πολιτικές και διοικητικές, όσο και τις άμεσα ή έμμεσα παραγωγικές. Τα ερωτήματα αυτά θρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο των αναζητήσεων των σύγχρονων μαρξιστών. Από την άλλη μεριά η απάντηση έχει τεράστια σημασία για τη στρατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Κι αυτό γιατί συνδέονται με τις αντικειμενικές λειτουργίες μιας νέας, και εύρυθμης, κατηγορίας μισθωτών, άρα με τη στάση τους απέναντι στις άλλη εκμεταλλεόμενες και καταπιεζόμενες τάξεις. Η διαφορετικά, η κοινωνική δυναμική σπρώχνει τις νέες κοινωνικές κατηγορίες προς τη μεριά των δυνάμεων του σοσιαλισμού ή (και κάτω από ποιούς όρους) τις διατηρεί στο άστικό στρατόπεδο, όποτε μόνο άτομικές αποδράσεις («συνειδητοποιημένων») είναι δυνατό να υπάρχουν;

Επαναλαμβάνω ότι για μία σφαιρική θεώρηση των ζητημάτων αυτών πρέπει να πάρουμε υπόψη το σύνολο των πολιτικών, ιδεολογικών και οικονομικών παραμέτρων. Έδώ θα ήθελα να συζητήσω δρισμένα δεδομένα οικονομικής φύσης, και τα οποία ανακύπτουν από τις τοποθετήσεις του Έρνεστ

Μαντέλ στην μελέτη που προανέφερα:

1. Ο Ε.Μ. διακρίνει τις κύριες λειτουργίες του κράτους σε «κατασταλτικές» «ενοποιητικές» και «τεχνικές» διευκρινίζοντας πως «... στη σφαίρα της κρατικής δραστηριότητας δεν μπαίνουν όλες οι λειτουργίες του εποικοδομήματος...» και πως «... όλες οι κρατικές λειτουργίες δεν είναι και "καθαρές" λειτουργίες εποικοδομήματος...» (4, σελ. 455) έφ'οσον δε διασφαλίζεται η αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής με την αυτόματη λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

Όμως στην υπό θεώρηση μελέτη δεν αναλύεται ούτε διευκρινίζεται ο ρόλος των διανοουμένων που είναι ένταξιμοι στους διάφορους τομείς του κρατικού μηχανισμού (που ασκούν λειτουργίες «κατασταλτικές, ενοποιητικές και τεχνικές»), πέρα από τη διαπίστωση πως οι διοικητικοί υπάλληλοι «... για να ασκήσουν το λειτουργήμα τους με κοινωνική (όχι τεχνική) αποτελεσματικότητα είναι υποχρεωμένοι να έμμεινουν στην άστική ιδεολογία...» (1, σελ. 464). Επίσης δεν αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο έμποδίζουν, οι ενσωματωμένοι στις κρατικές λειτουργίες (ιδιαίτερα στις «τεχνικές») διανοούμενοι, να γίνει γενικότερα αντίληπτη ή διαρθρωτική ένότητα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και διανομής. Έντούτοις η μετάθεση των κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργεί η αντίθεση συσώρευσης και αναπαραγωγής στη σφαίρα των κρατικών έργοδοτήτων, καθιστά τελείως αναγκαία την ανάλυση της ένταξης διανοητικής εργασίας τόσο στις «ενοποιητικές» όσο και στις «τεχνικές» λειτουργίες του κράτους. Γιατί η διεύρυνση της αγοράς που προκύπτει από την «προλεταριοποίηση» της διανοητικής εργασίας, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την παρέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή που άποσκοπεί στη διασφάλιση των κοινωνικών προϋποθέσεων της παραγωγικής διαδικασίας.

Είναι προφανές πως η ανάπτυξη των «τεχνικών» λειτουργιών του κράτους δεν αφήνει άνεπηρέαστες τις άλλες λειτουργίες του, ιδιαίτερα δε τις «ενοποιητικές». Μερικές φορές μάλιστα, η δυναμική ανάπτυξη αυτών των λειτουργιών μπορεί να συνυπάρχει στους ίδιους μηχανι-

σμούς (όπως συμβαίνει π.χ. με τό εκπαιδευτικό σύστημα ή με τους άμεσα παραγωγικούς κρατικούς τομείς), με αποτέλεσμα ο τρόπος ένταξης της διανοητικής εργασίας ν' αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Τό ζήτημα πού προέχει στην προκειμένη περίπτωση άφορᾶ τόν κυριαρχικό ρόλο τών ιδεολογικοπολιτικών στοιχείων σέ σχέση με τό φαινόμενο της άλλοτριώσης και τό ένδεχόμενο νά συγκαλύπτεται ή αντίθεση συσσώρευσης και άναπαγωγής.

Ένα άλλο στοιχείο σχετικό με τήν ένταξη της διανοητικής εργασίας στόν κρατικό και στόν καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας, πού έχει καθοριστική σημασία γιά τόν προσδιορισμό τών κοινωνικών σχέσεων και έπομένως γιά τή θέση της στην πάλη τών τάξεων, άφορᾶ τή διάκριση της σέ παραγωγική και μή.⁶ Τό στοιχείο αυτό άποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα με τήν άλματώδη ανάπτυξη τού τομέα τών υπηρεσιών. Ο Ε.Μ. θεωρεί τήν εργασία πού έντάσσεται στόν καπιταλιστικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών ως μή παραγωγική. Η τεράστια αύξηση τού όγκου τών υπηρεσιών έκλαμβάνεται σά σπατάλη πού όφείλεται στή μή παραγωγική διάθεση τού κοινωνικού κεφαλαίου, και όχι σά σπατάλη ενός σημαντικού μέρους από τήν τρέχουσα ύπεραξία. Κατά τόν Μαντέλ, ή ανάπτυξη τού καπιταλιστικού τομέα παραγωγής υπηρεσιών συντελεί έμμεσα στήν αύξηση τού συνολικού όγκου ύπεραξίας, όχι γιατί γίνεται με παραγωγική εργασία, αλλά γιατί συντομεύει τό χρόνο περιστροφής τού κυκλοφορούντος κεφαλαίου.⁷ Η λογική τού συστήματος έξυπακούει τήν είσαγωγή τού άνεκμετάλλετου κεφαλαίου στόν χώρο παραγωγής υπηρεσιών και τή μετατροπή τού κεφαλαίου υπηρεσιών σέ παραγωγικό κεφάλαιο, και τελικά τήν άντικατάσταση τών υπηρεσιών με έμπορεύματα. Βέβαια όλα αυτά άφορούν τόν καπιταλιστικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών. Όμως στην ύπό θεώρηση μελέτη άποκτά ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος ένταξης της διανοητικής εργασίας στόν κρατικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών πέρα από εκείνη πού συντελεί στην αύξηση της παραγωγικότητας.⁸

Αν υιοθετήσουμε τήν άποψη τού Ε.Μ. πώς ο νέος ρόλος τών διανοομένων πού έντάσσονται στούς μηχανισμούς τού κράτους, συνίσταται κυρίως στην έπεξεργασία

και προώθηση εκείνων τών μεταρρυθμίσεων πού διασφαλίζουν τή σταθερότητα τού κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, και περιορίσουμε τό φαινόμενο της άλλοτριώσης μόνο στή σφαίρα τών διανοομένων πού είναι ένταγμένοι κατά τρόπο άμεσο στην καπιταλιστική παραγωγή, φτάνουμε άναγκαστικά στό συμπέρασμα ότι περιορίζονται στό έλάχιστο, αν δέν άποκλείονται τελείως, οι δυνατότητες νά έμφανισθεί με τρόπο άμεσο ή αντίφαση συσσώρευσης και άναπαραγωγής σ' αυτούς τούς ίδιους τούς μηχανισμούς. Όμως οι παραγωγικές δραστηριότητες τού κράτους και με τήν έννοια τού κεφαλαίου ως «αυτοαυξανόμενης αξίας» και ως «κοινωνικής σχέσης» είναι γεγονός άναμφισβήτητο στή φάση τού μονοπωλιακού καπιταλισμού. Επίσης ο περιορισμός τού ρόλου τών διανοομένων σά προαναφερθέντα πλαίσια (διασφάλιση της σταθερότητας κ.λπ.) άποκλείει τήν έρμηνεία τού φαινομένου της γενικευμένης άμφισβήτησης τού άστικού Πανεπιστημίου με βάση άντικειμενικά δεδομένα και εκ τών πραγμάτων άποδυναμώνει τούς λόγους ένταξης τών διανοομένων στίς κοινωνικές δυνάμεις τού σοσιαλισμού (και τών πολιτικών του φορέων). Αντίθετα, αν υιοθετήσουμε τήν άποψη πώς ένα σημαντικό τμήμα τών διανοομένων καταβάλλουν ύπερεργασία είτε στίς άμεσα παραγωγικές δραστηριότητες τού κράτους είτε στίς έμμεσα παραγωγικές, πού συμβαδίζουν παράλληλα και συνδέονται με τήν καπιταλιστική παραγωγή,⁹ έχουμε ένα πιο κατάλληλο έννοιολογικό πλαίσιο γιά τήν έρμηνεία τών σημερινών φαινομένων.

2. Οι κοινωνικές επιπτώσεις από τήν άλματώδη ανάπτυξη τού τομέα τών υπηρεσιών στίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες με τήν παράλληλη περιφερειοποίηση τού ρόλου τών αυτοαπασχολούμενων άποκτούν ιδιαίτερη σημασία γιά τήν όρθή εκτίμηση της σταθερότητας τού καπιταλιστικού συστήματος. Ο χαρακτηρισμός της συνολικής εργασίας τού τομέα τών υπηρεσιών ως μή παραγωγικής και ο έντοπισμός τών επιπτώσεων μόνο στή σφαίρα τού χρόνου περιστροφής τού κυκλοφορούντος κεφαλαίου, μειώνει κατά πολύ τή σημασία της επικράτησης της μισθωτής εργασίας σ' όλο τό εύρος της οικονομικής ζωής. Ειδικότερα δέ, άποδυναμώνει τήν αντίθετη κεφαλαίου

6. James O'Connor: «The Fiscal Crisis of the State», St. Martin's Press, 1973. σελ. 7.

7. Βλ. Έρνεστ Μαντέλ, «Υστερος καπιταλισμός», εκδ. Gutenberg, σελ. 401.

8. Έμμεσα παραγωγική εργασία: Όπως π.χ. ή διανοητική εργασία πού χρησιμοποιείται στην όργάνωση της ανάπτυξης και της έρευνας, στην εκπαίδευση, στην δημόσια ύγεια κ.λπ. Η ύπερεργασία πού καταβάλλουν οι διανοομένοι τών προαναφερθέντων κλάδων τού κρατικού τομέα μετατρέπεται τελικά σέ ύπεραξία τών όποια οικειοποιείται ο καπιταλιστικός τομέας. Αν θεωρήσουμε τόν κρατικό μηχανισμό ως τελείως μή παραγωγικό, τότε προφανώς ή συνεχιζόμενη διεύρυνση του δημιουργεί τεράστια έμπόδια στή συσσώρευση.

Αν δεχτούμε ότι ή παραγωγική εργασία προσδιορίζεται από τήν κοινωνική σχέση κεφαλαίου και εργασίας, τότε ή παραγωγή υλικών αγαθών και υπηρεσιών από τό κράτος μπορεί νά θεωρηθεί ότι θρίσκεται έξω από τή σφαίρα οικειοποίησης τού χρόνου ύπερεργασίας από τό κεφάλαιο. Όταν όμως οι κρατικές οικονομικές δραστηριότητες δημιουργούν κεφάλαιο, ή όταν τό κράτος μεταβιβάζει τήν πρόσδοό του στόν καπιταλιστικό τομέα (ύπό τή μορφή πιστώσεων κ.λπ.) τότε προφανώς πρόκειται γιά παραγωγικές δραστηριότητες. Γιά τό θέμα αυτό βλ. Patric Clawson, «A Review of Ernest Mandel's 'Late Capitalism'», *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 8, No 3, Fall, 1976.

9. B. Rowthorn: «Skilled labour in the Marxist System», *Bulletin of the Conference of Socialists Economists*, Spring 1974.

και εργασίας ως άποσταθεροποιητικού στοιχείου του καπιταλιστικού συστήματος. Η πολιτική σημασία της ανάπτυξης μιάς τεράστιας αγοράς εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, όπου εντάσσεται το σημαντικότερο ίσως τμήμα της διανοητικής εργασίας και θρύνει διέξοδο ένα ξέσσω σημαντικό τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου, είναι προφανής. Τό καθοριστικό στοιχείο στο χαρακτήρισμό της εργασίας ως παραγωγικής ή μη δεν προκύπτει από το χαρακτήρα του παραγόμενου εμπορεύματος αλλά από τις διαμορφούμενες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.¹⁰ Έπομένως για την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, και ιδιαίτερα για την εκτίμηση του ρόλου του προλεταριάτου στην επαναστατική διαδικασία, προέχει να διακριθώθει και να προσδιορισθεί η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της εργατικής δύναμης που απασχολείται στη βιομηχανία και της εργατικής δύναμης που απασχολείται στον τομέα των υπηρεσιών. Ο σημερινός περίπλοκος καταμερισμός εργασίας, χωρίς να άναιρει την άπανταξού παρούσα αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, μπορεί να θέτει τεράστια εμπόδια στη μαζική συμπαρατάξη των διαστρωματωμένων εργαζομένων ενάντια στο κεφάλαιο. Οί κατά τον Ε.Μ. «λειτουργίες έλέγχου», που άσκούν οί διανοούμενοι που αγοράζονται από τό κεφάλαιο και ταυτίζονται με τα συμφέροντά τους μ' αυτό, άπωσδήποτε δεν έπαρκούν για την ανάλυση και έρμηνεία του σημερινού καταμερισμού εργασίας. Ο Ν. Πουλαντζάς, για παράδειγμα, θεωρεί όλα τά στρώματα της Ιεραρχίας των τεχνικών και μηχανικών (άν και άποτελούν μέρος του συνολικού παραγωγικού έργατη) ως φορείς άναπαραγωγής των καπιταλιστικών ιδεολογικών σχέσεων, εξαιτίας του ρόλου τους στην παραγωγική διαδικασία υλικών αγαθών, και τούς άποκλείει από την εργατική τάξη.¹¹

Στό σημείο αυτό θά πρέπει να παρατηρήσουμε πώς οί μηχανικοί και οί τεχνικοί δεν είναι τό μοναδικό στρώμα εργαζομένων που άναπαράγουν την ιδεολογία της άρχουσας τάξης, συντελώντας έτσι στην άναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων μέσα από την τεχνολογική έφαρμογή της έπιστήμης, αλλά και όλα τά άνώτερα στρώματα, περιλαμβανομένων και των περισσότερο ειδικευμένων εργατών, που

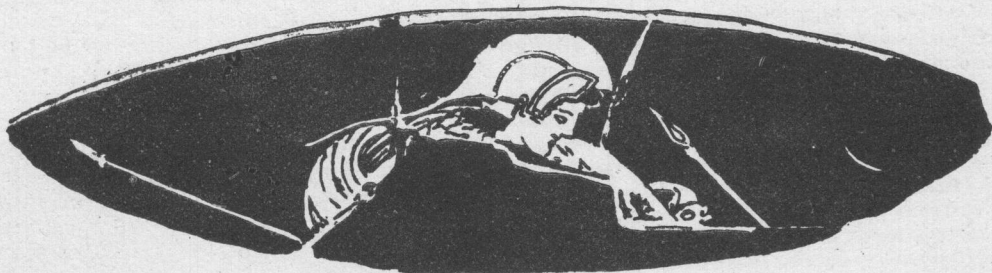
έχουν άμεσα «συμφέροντα» για τή διατήρηση του ισχύοντος καταμερισμού εργασίας. Τά «συμφέροντα» αυτά εκφράζονται τόσο με τή σχετικά προνομιούχα θέση τους στην παραγωγική διαδικασία (δυνατότητα άσκησης έλέγχου στα κατώτερα στρώματα) αλλά κυρίως με τή διαφοροποίηση των μισθών. Όπωσδήποτε, άν και ή λειτουργία ενός εργαζομένου είναι στενά συνυφασμένη με τή θέληση των άνωτέρων του και έχει έπιπτώσεις σε σημαντικό ίσως αριθμό εργαζομένων που βρίσκονται σε κατώτερα κλίμακία, ή συγκεντροποιητική τάση του Ιεραρχικού καταμερισμού εργασίας που διαμορφώνεται στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, περιορίζει όλο και περισσότερο τίς άρμοδιότητες και τίς έπιλογές των ενδιάμεσων στρωμάτων, πράγμα που εκδηλώνεται με τή συνεχή άπώλεια έλέγχου πάνω στην παραγωγική διαδικασία. Τό καθοριστικό στοιχείο για την ταύτιση των συμφερόντων στρώματος ή στρωμάτων εργαζομένων με τή άστική τάξη δεν είναι αυτή καθ' έαυτή ή μισθολογική διαφοροποίηση, αλλά οί δυνατότητες που παρουσιάζονται για την ουσιαστική άξιοποίηση της διαφοράς που προκύπτει από τόν καταβαλλόμενο μισθό και την άξία της εργατικής τους δύναμης (μεταδλητό κεφάλαιο). Η άξιοποίηση αυτής της διαφοράς (π.χ. με τήν αγορά πακέτου μετοχών της έπιχείρησης) μπορεί ν' άποτελέσει καθοριστικό στοιχείο για την ουσιαστική ένταξή τους στο έταιρικό κεφάλαιο.

Στό κείμενο που προηγήθηκε έπιχείρησα να προσεγγίσω τό σύνθετο πρόβλημα της αντικειμενικής θέσης των διανοομένων έπισημαίνοντας και αναλύοντας όρισμένα βασικά ζητήματα που έχουν σχέση τόσο με τήν ίδια τή διαδικασία που δημιουργεί τήν κοινωνική κατηγορία των διανοομένων στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, όσο και με τίς αντικειμενικές λειτουργίες που τούς έπιφυλάσσει ή καπιταλιστική ανάπτυξη. Όπωσδήποτε τό θέμα δεν εξαντλείται σ' αυτό τό σημείο μιά και ή μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε αφήνει άνοιχτό τό έδαφος για τή μελέτη κεφαλαιώδους σημασίας πολιτικών και ιδεολογικών ζητημάτων μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής ανάλυσης

και θεωρίας. Η έξαγωγή συμπερασμάτων συναφών με τήν έλληνική πραγματικότητα κάνει έπιτακτική τή διερεύνηση των ιδιομορφιών του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού σε σχέση με τά προαναφερθέντα ζητήματα. Ο τελικός στόχος του κειμένου αυτού ήταν να συμβάλει στη δημιουργία εκείνου του πλαισίου έρευνας και εκείνης της μεθοδολογίας που θά έπιτρέψουν τή βαθύτερη κατανόηση όρισμένων ούσιωδών κοινωνικών φαινομένων και θά συντείνουν στην άποτελεσματικότερη παρέμβαση του μαζικού κινήματος στην χώρα μας. Από τό διάλογο που θά έπακολοθήσει (άν έπακολοθήσει) θά κριθεί και ή έπιτυχία του έγχειρήματος.

10. Οί κατά τή μαρξιστική αντίληψη προϋποθέσεις για τήν παραγωγή εμπορευμάτων (α) τά εμπορεύματα να είναι προϊόντα εργασίας β) ή παραγωγή να γίνεται για τήν ανταλλαγή γ) τό εμπόρευμα να έχει άξία χρήσης για τόν αγοραστή) άπαντούν και στην παραγωγή υπηρεσιών, με έξαίρεση τίς υπηρεσίες που δημιουργούνται στους χώρους της κυκλοφορίας και της πίστης όπου τό κεφάλαιο δεν είναι παραγωγή. The Review Stephen Rose: «On Classifying State Expenditure». *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 9, No 4, Winter 1977.

11. Ο Ν. Πουλαντζάς θεωρεί ότι οί μηχανικοί και τεχνικοί άποτελούν τήν πηγή δημιουργίας μιάς νέας μικροαστικής τάξης. Βλέπε Νίκου Πουλαντζά, *Γιά τή Διάκριση Πνευματικής / Χειρωνακτικής Έργασίας*, άπόσπασμα από τό βιβλίο «Les Classes Sociales dans le Capitalism d'aujourd'hui» στο περιοδικό «Άγώνας γιά τήν Κομμουνιστική Άνανέωση», τεύχος 8.

ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑΣ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ HERBERT HOFFMANN

της Deborah Brown Kazazis

Ο Dr. Herbert Hoffmann, πολύ γνωστός στους ευρωπαϊκούς και αμερικανικούς αρχαιολογικούς κύκλους ως *connaisseur* και συγγραφέας πολλών βιβλίων,¹ με μία ξαφνική στροφή αποτολμά τώρα να περάσει σε ένα χώρο γενικότερα παραμελημένο από τους κλασικούς αρχαιολόγους. Η διάλεξη που μεταφράζεται εδώ έχει δύο ευδιάκριτα σκέλη. Στο πρώτο, ο Χόφμαν διαγράφει με συντομία την ιστορία της δημιουργίας των συλλογών γραπτών αγγείων. Παράλληλα με την ιστορία των συλλογών παρακολουθεί και την ιστορία της μελέτης των αγγείων. Ο ισχυρός δεσμός που συνδέει συλλογείς, συλλογές και *connaisseurs* αναγνωρίζεται πρώτα απ' όλα ως οικονομικής φύσης: Για να δημιουργηθεί αγορά για τό είδος αυτό αρχαιολόγων, σημαντικό ήταν να «άνεβει» τό αγγείο στο επίπεδο της «ύψηλης» (δηλ. επενδυτικής ποιότητας) τέχνης· αυτό μπορούσαν να τό πετύχουν οι ειδικοί επιστήμονες για χάρη των συλλογέων, αν κατάφερναν να επισημάνουν πάνω στο αγγείο μερικούς χαρακτηρισμούς που θά ενδιέφεραν την αγορά: ασυνήθιστη ει-

κονογραφία, τέλεια διατήρηση, άριστουργηματικό σχέδιο. Έτσι δείχνεται ότι οι πρώτοι μεγάλοι κατάλογοι ευρωπαϊκών συλλογών αγγείων ήταν πάνω απ' όλα κατάλογοι πωλήσεων. Έτσι εξηγείται και τό ότι, μέσα στο κύκλωμα αγοράς και πώλησης, εκτίμησης και αξιολόγησης, όσοι είχαν προσπέλαση στα αγγεία δέ νοιάζονταν ιδιαίτερα για τό τί «σήμαιναν» αυτά – δηλαδή για τό τί είχαν να μάς αποκαλύψουν για τόν ελληνικό πολιτισμό – παρά μόνον έντελώς επιτόλαια. Τό άπλοúστατο γεγονός ότι τά ελληνικά αγγεία δέν κατασκευάστηκαν για να αποτελέσουν «άντικείμενα τέχνης», με τή σύγχρονη έννοια του όρου, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Hoffmann στην πρώτη κίβλας παράγραφο του δοκιμίου του, ήταν άβολο και προφανώς επικίνδυνο για τους πρώτους συλλογείς που βάλθηκαν να άποδείξουν ακριβώς τό αντίθετο! Και, αν και πολύ νωρίς εμφανίστηκαν βαθυστόχαστα έρμηνευτικά σχετικά βιβλία, τό είδος τής επιστημονικής ένασχόλησης με τήν ελληνική αγγειογραφία είχε πιά καθιερωθεί. Τό είδος αυτό ασφαλώς εύνοήθηκε από τά επιστημονικά και φιλοσοφικά ρεύματα τής σκέψης που κυριάρχησαν στα τέλη του 19ου αί. και στίς άρχές του 20ού, και συνεχίζεται, με ελάχιστες αξιωσημείωτες εξαιρέσεις, ως σήμερα. Άκόμη και σήμερα κάθε είδους αγγεία ταξινομούνται και αναταξινομούνται σε κατηγορίες ανάλογα με τή χρονολογία, τό σχήμα, τήν προέλευση, τήν εικονογραφία τους και προπάντων τόν αγγειογράφο τους.

Έτσι, τό κυριότερο ταλέντο που καλείται να επιδείξει ό εμπειρογνώμων των αγγείων σήμερα είναι ή ικανότητά του να άποδίδει ένα γραπτό αγγείο, να ταυτίζει δηλαδή τό χέρι που τό διακόσμησε. Στο μεγαλύτερο μέρος του ό τεράστιος αυτός άθλος επιτεύχθηκε στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του αιώνα μας με τίς εργασίες του άγγλου αρχαιολόγου Sir John Beazley. Ο Μπίτλεϋ διέθετε τό ασφαλές φυσικό χάρισμα να αναγνωρίζει εκείνες τίς παραμικρές ιδιότυπες λεπτομέρειες σχεδίου και ζωγραφικής που χαρακτηρίζουν τήν τεχνοτροπία (style) του τεχνίτη. Τά *magnum opus* τής ζωής του, οι μεγάλοι τόμοι με καταλόγους ζωγράφων και εύρετήρια, γνωστά ως ABV (Άττικοί αγγειογράφοι του μελανόμορφου ρυθμού) και ARV (Άττικοί αγγειογράφοι του ερυθρόμορφου ρυθμού), ίσως ποτέ δέν πρόκειται να ξεπεραστούν. Ίδω-

1. Άπό τή βιβλιογραφία του Hoffmann, δές προπάντων:
Attic Red-figured Rhyta (Mainz 1962)
Collecting Greek Antiquities (New York 1971)
Corpus Vasorum Antiquorum, USA 14, MFA, Boston, 1
(with Dietrich von Bothmer and Penelope Truitt)
Early Greco Armorers (Mainz 1972) (with A.E. Raubitschek)
Greek Gold: Jewelry from the Age of Alexander (Mainz 1965) (with Patricia Davidson). Exhibition catalogue
Jewelry from the Ancient World (Israel Museum 1969). Exhibition catalogue
Kunst des Altertums in Hamburg (Mainz 1961). Exhibition catalogue
The Norbert Schimmel Collection (Mainz 1964). Exhibition catalogue (editor)
Sexual and Asexual Pursuit: A Structuralist Approach to Greek Vase Painting (London 1977)
Tarentine Rhyta (Mainz 1966)
Ten Centuries that Shaped the West: Greek and Roman Art in Texas Collections (Mainz c. 1970). Exhibition catalogue.

δώς, οι «κατάλογοι του Μπίτλεϋ» θά έπρεπε νά αναγνωριστούν γι' αυτό πού αντιπροσωπεύουν: μιά λαμπρή συμβολή σέ ένα καινούριο πεδίο έρευνας, ως ή άρχή μάλλον παρά τό τέλος τής επιστημονικής μελέτης τών άγγείων. Άτυχώς, τούτο δέν συνέβη. Καί τήν άπάντηση στό γιατί ό Χόφμαν τήν αναζητεί καί πάλι στήν λανθάνουσα προσήλωση τών αρχαιολόγων άκόμα καί σήμερα στήν κυρίαρχη επιστημονική ιδεολογία τού τέλους τού 19ου αϊ. 'Η «έξειδίκευση» έχει πιά γίνει ή λέξη κλειδί γιά τήν άμεση επιτυχία ενός νέου στόν άκαδημαϊκό κόσμο. Καί είναι ιδιαίτερα συχνές στήν Άμερική λ.χ. περιπτώσεις νεαρών επιστημόνων πού υποχρεώνονται νά «ειδικευτούν» σέ κάποια μικρή κι άπόκρυφη γνωστική γωνιά τού αρχαίου κόσμου σέ ήλικία πού άκόμη δέν είναι δυνατό νά διαθέτουν τή διανοητική ώριμότητα καί τή συνακόλουθη εύρύτητα όριζόντων, πού θά τους επέτρεπε νά εντάξουν τό μερικό στό γενικό καί νά τηρούν τς αναλογίες τών πραγμάτων.

Ό Μπίτλεϋ άφησε πίσω του μιά κατακυρωμένη καί άποτελεσματική μέθοδο πού μπορεί νά κατακτηθεί μέσα σέ εύλογο χρόνο από έναν ύπομονετικό καί πειθαρχημένο μελετητή πού διαθέτει ισχυρή όπτική μνήμη. Στή συνέχεια, μπορεί νά εφαρμοστεί ή μέθοδος αύτή σέ έναν θεωρητικά άπειρο άριθμό άντικειμένων, ή τουλάχιστον όσπου νά φτάσουμε στό σημείο νά μήν ύπολείπεται πιά κανένα σημαντικό άγγείο χωρίς άπόδοση. Έτσι, άναπόδραστα, όδηγείται τελικά ή μέθοδος στήν αυτοεξάντλησή της.

Στό δεύτερο μέρος τού δοκιμίου του ό Χόφμαν προσπαθεί νά ύποδείξει ένα γονιμότερο είδος επιστημονικής μελέτης τής άγγειογραφίας. Υποστηρίζει ότι οι ειδικοί πρέπει νά ξαναρχίσουν νά μελετούν τά άγγεία γιά τς παραστάσεις τους - ως πολιτιστικά δηλ. προϊόντα. 'Η εικονογραφία έχει άσφαλώς πολλά νά μάς άποκαλύψει γιά τς γενικότερες ιδέες τών αρχαίων Έλλήνων, γιά τά έθιμα καί τς δοξασίες (προπάντων τού έκτου, πέμπτου καί τέταρτου αιώνα), μολοντί ό «κώδικας» πού είναι καταματωμένος μέσα της δέν γίνεται εύκολα ή γρήγορα κατανοητός, καί άπωσήποτε όχι μέ τά παραδοσιακά όργανα τής επιστήμης. Οι ιστορικοί τής τέχνης καί οι αρχαιολόγοι, συνεχίζει ό Χόφμαν, έχουν πολλά νά διδαχτούν, άν έξοικειωθούν μέ τς μεθόδους πού χρησιμοποιεί ή σύγχρονη ανθρωπολογία τού πολιτισμού (cultural anthropology). Άν άντιμετωπιστούν ως ένα άκέραιο σύστημα «σημείων» (μετωνυμικό σύστημα έπομένων), καί «συμβόλων» (άρα μεταφορικό σύστημα), οι εικονογραφικές παραστάσεις προσφέρονται γιά προοδευτική άποκωδικοποίηση - σέ ένα μελετητή όμως πού είναι όχι μόνον διατεθειμένος νά άντλήσει από τούς πύο ποικίλους κλάδους τής αρχαιογνωσίας (αρχαιολογία, ιστορία τής τέχνης, φιλολογία, ιστορία, ιστορία τής θρησκείας κ.λ.π.) αλλά καί έτοιμασμένος νά χρησιμοποιήσει μεθόδους μιάς επιστήμης πού ως τώρα έλάχιστα έχει άξιοποιηθεί από τούς κλασικιστές.

Είναι σίγουρο ότι οι προτάσεις τού Χόφμαν θά συναντήσουν έντονες άντιδράσεις. Στά πρόσφατα χρόνια καί άλλες αξιόλογες νεωτερικές προσεγγίσεις γενικότερα στήν κλασική αρχαιογνωσία έχουν προσκρούσει στήν άδιαφορία, κάποτε μάλιστα καί στήν έκδηλη έχθρότητα καί καλόπιστων άκόμη εκπροσώπων τών συναφών επιστημών. Κανείς σκέφτεται σχεδόν αυτόματα τήν παγερή ύποδοχή πού επιφυλάχθηκε στό βιβλίο τού Philip J. Slater: *The Glory of Hera* (μιά ψυχαναλυτική μελέτη τού αρχαιοελληνικού μισογυνισμού μέ βάση τή μυθολογία καί τς λογοτεχνικές πηγές), τό βιβλίο τού A.W. Gouldner: *Enter Plato* (μιά κοινωνιολογική προσέγγιση τής πλατωνικής Πολιτείας), ή, στήν αρχαιολογία, τή μελέτη τού μαρξιστή Dieter Metzler: *Das griechische Porträt*. Είναι άσφαλώς άληθές ότι μόνον σέ σπάνιες περιπτώσεις ένα

Έρυθρόμορφο «tondo» από τό Vulci (άπό τή συλλογή τού Hope· άγορασμένο τό 1849), περ. 520-10. Έργο τού ζωγράφου Έπικτήτου. Παριστάνει νέο καθάλα σέ πετεινό.

πρωτοδοκιμαζόμενο έρμηνευτικό σύστημα πραγματοποιεί μέ επιτυχία όλες τς δηλωμένες του επιδιώξεις· καί αυτό ισχύει διπλά, όταν μιά μέθοδος μεταφέρεται από τόν κλάδο τού επιστητού γιά τόν όποίο άναπτύχθηκε σέ έναν άλλο. (Σέ τέτοιες περιπτώσεις προβλέπεται ότι θά υπάρχουν στοιχεία πού έξηγούνται στήν αρχική περιοχή έφαρμογής καλύτερα από όσο στό νέο πεδίο, άλλα στοιχεία τής αρχικής μεθόδου πού θά άδρανήσουν κατά τή μεταφορά κ.ο.κ.: έτσι λ.χ. ό ρωσικός φορμαλισμός όπας είχε αρχικά διαμορφωθεί γιά νά έρμηνεύσει όρισμένα τυπικά καί επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά τών παραδοσιακών μαγικών παραμυθιών τής Ρωσίας, δέν είναι δυνατό νά χρησιμοποιηθεί - χωρίς καμιά τροποποίηση - στή μελέτη γενικά τής άφήγησης ή ειδικότερα, άς πούμε, τών πάμπολλων παραμυθικών στοιχείων τής όμηρικής *Όδύσσειας*. Έξάλλου οι ψυχαναλυτικές μελέτες τής λογοτεχνίας δέν θά πρέπει ποτέ νά λησμονούν τό βασικό γεγονός ότι ή επιστήμη τής ψυχανάλυσης γεννήθηκε καί διαμορφώθηκε από τήν προσπάθεια νά κατανοηθεί καταρχήν ό ζωντανός άνθρωπος καί όχι ό γραπτός του λόγος, κ.ο.κ.). Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι λίγη είναι ή ωφέλεια πού μπορεί νά προκύψει, όταν, κατάλληλα άναπροσαρμοσμένες γιά τά νέα δεδομένα, οι μέθοδοι τής πολιτιστικής ανθρωπολογίας υιοθετηθούν από τς κλασικές σπουδές.

Στους άναγνώστες πού θά είχαν τήν περιέργεια (ή τό ειδικό ενδιαφέρον) νά γνωρίσουν πώς ό ίδιος ό Χόφμαν έχει ήδη δοκιμάσει τή νέα όδό πού προτείνει στή διάλεξή του αύτή, θά συνιστούσα τό πρόσφατο μελέτημά του: *Sexual and Asexual Pursuit: A structuralist Approach to Greek Vase Painting*, πού σκοπεύω νά παρουσιάσω σύντομα εδώ. Ό λιγοςέλιδος αυτός τόμος, αναλύοντας μιά μάλλον παραμελημένη ως τώρα τάξη άγγείων, τούς άσκούς, θέτει μιά σειρά θεμελιώδη έρωτήματα έρμηνείας, στα όποία καί προσπαθεί νά δώσει μιάν άπάντηση μέ τή βοήθεια μιάς «στρουκτουραλιστικής» μεθό-

Ἐρυθρόμορφος στάμνος πού παριστάνει τήν Ἀθηνά ἀνάμεσα στό Δία καί στήν Ἥρα. Ἔργο τοῦ λεγόμενου «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου» (περ. 490-80).

δου μέ τίς βασικές τῆς προϋποθέσεις σαφῶς διαγραφόμενες στήν μικρή εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου. Ὁ Χόφμαν ἐπιλέγει προσεκτικά τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνάς του (test corpus): (α) Ἄσκοι ὑπάρχουν πολλοί, ὄχι ὅμως καί πάρα πολλοί· (β) οἱ ἄσκοι ἦταν προφανῶς ἀγγεῖα μέ μιά καί μόνη λειτουργία: χρησιμοποιοῦνταν μόνο σέ νεκρικές τελετές καί ἐγκαταλείπονταν στό τάφο ὡς κτερίσματα (πολλαπλῆς λειτουργίας ἀγγεῖα ἐγείρουν πολυπλοκότερες ἐρμηνευτικές ἀπαιτήσεις): (γ) στό μεγαλύτερο μέρος τους οἱ ἄσκοι ἦταν προϊόντα ἀττικῶν ἐργαστηρίων, κατασκευασμένα μάλιστα ἐντός πολύ περιορισμένων χρονικῶν ὁρίων (ἔτσι μποροῦν νά συνεξεταστοῦν συγχρονικά, πράγμα πού ἀπλοποιεῖ τήν ἐρμηνεία καί δικαιολογεῖ τήν ἐπιλεγόμενη μέθοδο). Ἀλλά καί ὡς ἐξωτερική φόρμα προσφέρονται οἱ ἄσκοι γιά συστηματική μελέτη: πρόκειται γιά κοντόχοντρα ἀγγεῖα μέ γραπτές παραστάσεις, στό ἄνω μέρος τους διακοπτόμενες ἀπό

2. Τά μοτίβα κατανέμονται ἀπό τόν Χόφμαν σέ δύο κατηγορίες.

(α) «animal groups» καί (β) «rites & symbols of passage»:

(α) = ἓνα ζῶο κυνηγᾷ ἓνα ἄλλο

σκηνές μάχης μέ δύο ζῶα

ζεύγη ζώων

σάτυροι καί ζῶα

ἔρωσ + ζῶα

(β) = 1. Σκηνές κυνηγιοῦ

συμπόσια

2. Ἔρωσ + Νίκη

σειρήνες + σφίγγες

γυναικεῖες κεφαλές

ὄπλα

μυθικά παραδείγματα.

ἀφιδωτές λαβές. Ἔτσι οἱ γραπτές συνθέσεις παρουσιάζουν μιά χαρακτηριστική «διπολικότητα».²

Δηλαδή, ἡ ὕλική μορφή τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὑποδέχεται «φυσιολογικά» τήν τεχνητή πνευματική «φόρμα» πού ὁ ἄνθρωπος τείνει νά ἐπιθέσει στό περιβάλλον του. Ἐνα *continuum*, ὁ φυσικός κόσμος, διακόπτεται ἀπό τόν ἄνθρωπο ὅταν αὐτός πάει νά ὀνομάσει τά ἀντικείμενα καί τίς «καταστάσεις τῆς ὑπαρξης» μέ τίς ὁποῖες ἐρχεται σέ ἐπαφή. Μεγάλη εἶναι ἡ προσπάθεια πού καταβάλλεται γιά νά γεφυρωθεῖ (mediation) αὐτή ἡ τεχνητή ἐπιβαλλόμενη διπολική διάκριση, ὥστε νά σχηματιστεῖ μιά τρίτη «μέση» κατάσταση. Ὅλες οἱ «τελετές τοῦ περάσματος» (*rites de passage*) – γάμοι, κηδεῖες, μῆσιες – ἀνήκουν σ' αὐτή τήν τρίτη καί «διφορούμενη κατάσταση ὑπαρξης» (*ambiguous state of being*): ὁ ἄνθρωπος περνώντας ἀπό μιά κατηγορία στήν ὁποία βρίσκεται (ὡς ἀνύμφευτος, ζωντανός ἢ ἐφηβος) προετοιμάζεται τελετουργικά γιά τήν ἀποφασιστική εἰσοδὸ του σέ μίαν ἄλλη, ἀντίθετη, κατάσταση ὑπαρξης. Προκειμένου γιά τούς ἄσλους, οἱ τελετές πού ἀντιστοιχοῦν εἶναι οἱ νεκρικές (μέ τίς ἀντίστοιχες ἱεραργίες) καί ἐξασφαλίζουν τήν *mediation* ἀνάμεσα στή ζωή καί στό θάνατο. Ὁ Χόφμαν ἐπιχειρεῖ νά δείξει ὅτι ἡ γραπτή διακόσμηση τῶν ἄσκων ὀργανώνεται σέ σχήματα πού, μακριά ἀπό τό νά ἐκφράζουν ὁποιοσδήποτε αὐθαίρετες ἐπιλογές τοῦ τεχνίτη, ἀπαρτίζουν ἓνα σύστημα μέ ἐσωτερική συνοχή καί συνέπεια. «Σύστημα» σημαίνει ἐδῶ: «κάθε μέρος τοῦ ὅλου παραλλάσσει τά ἄλλα μέρη του καί ἀναπαράγει τό σύνολο στό ἐπίπεδο τῆς σημασίας». Παρά τήν ποικιλομορφία τῶν ἐκάστοτε μοτίβων, ὁ συγγραφέας ἔχει πεισθεῖ ὅτι ὅλες οἱ σκηνές πού ἀπεικονίζονται στούς ἄσλους εἶναι ἀπό κάποια ἀποψη ἀντιπροσωπευτικές αὐτοῦ πού ὀνομάζει ὁ ἴδιος «middle-ground ambiguity». Παρουσιάζουν δηλ. σκηνές καί «ὑπάρξεις» πού δέν προσιδιάζουν οὔτε στήν «κατάσταση τῆς ζωῆς» οὔτε στήν «κατάσταση τοῦ θανάτου», ἀλλά μᾶλλον σέ μιά τρίτη «ἐνδιάμεση» – «οὔτε θάνατος οὔτε ζωή» –, πού συνιστοῦσε τό ἱερό *context* γιά τό ὅποιο εἶχαν κατασκευαστεῖ οἱ ἄσκοι. Εἰδικότερα, συμπεραίνει ὅτι ὅλες οἱ σκηνές ἄσκων πρέπει νά συνδυαστοῦν, μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, μέ τό θέμα τῆς θυσίας, ἡ ὁποία εἶναι ἓνα ἀπό τά βασικότερα στοιχεῖα γιά τήν ἐπιτυχή «μεσολάβηση» ἀνάμεσα στή «ζωή» καί στή «μὴ ζωή».

Στό προλογικό σημείωμα τῆς μονογραφίας αὐτῆς τοῦ Χόφμαν ὁ διακεκριμένος ἀνθρωπολόγος Sir E. Leach ἐκφράζει τήν ἐλπίδα ὅτι: «μερικοί τουλάχιστον ἀπό ἐκείνους πού συμερίζονται τήν ἐξειδίκευση τοῦ Dr. Hoffmann στό πεδίο τῆς ἑλληνικῆς κεραμικῆς, θά ἀποδεχτοῦν τήν πρόκληση νά ἐφαρμόσουν τή μεθοδολογία του, ἢ ἔστω τμήματά της, καί σέ ἄλλους χώρους μέσα στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν ὀπτικῶν τεχνῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Κάθε εἰκόνα διηγεῖται μίαν ἱστορία, ἀλλά ἡ ἱστορία αὐτὴ δέν διακρίνεται ἄμεσα. Ἡ διακοσμητικὴ τέχνη ἀποτελεῖ κοινωνικό προϊόν πού κρύβει σχήματα καί ἀξιολογήσεις ἰοθετημένες ἀπὸ τήν κοινωνία πού τό παράγει. Ἄν ἔτσι δοῦμε τὴ σπουδὴ τῶν καλλιτεχνικῶν προϊόντων τοῦ ἀρχαίου κόσμου θά πάψουμε νά θεωροῦμε τήν ἀρχαιολογία ὡς αὐτοτελὴ καί ἀνεξάρτητη ἐπιστῆμη ἀλλὰ ὡς τμήμα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας».

Μέ τήν ἴδια ἐλπίδα παρουσιάζουμε σήμερα στό εὐρύτερο ἑλληνικό κοινὸ τὴ μελέτη αὐτὴ τοῦ Χόφμαν.

Deborah Brown Kazazis

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν στήν Ἀθήνα

Μετά τόν Μπίζλεϋ

Προλεγόμενα

για μία ανθρωπολογική μελέτη
τῆς ἑλληνικῆς ἀγγειογραφίας *

τοῦ Herbert Hoffmann

μετάφραση I.N. Καζάζης

Θά ἤθελα νά ἀρχίσω αὐτή τή διάλεξη¹ μέ κάτι αὐτονόητο: οἱ χιλιάδες τῶν διακοσμημένων μέ πλούσιες παραστάσεις ἑλληνικῶν ἀγγείων πού γεμίζουν τά ἀρχαιολογικά μας μουσεῖα δέν εἶναι στήν πραγματικότητα «βάζα» μέ τή σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή ἀρχικά ὁ ρόλος πού ὑπηρετοῦσαν δέν ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα διακοσμητικός (ὅπως συμβαίνει λ.χ. μέ μίαν ἀνθοδέσμη). Ἀντίθετα, ἐπρόκειτο γιά προσφορές: στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἔχουν βρεθεῖ κυρίως στίς ἀνασκαφές τάφων καί ἱερῶν, ἐνώ λίγα σχετικά δείγματα – καί μάλιστα οὔτε ἓνα ἀπό τά πιο σημαντικά – ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σέ ἰδιωτικές κατοικίες, σέ ἀποθέτες ἢ σωρούς ἀπορριμμάτων καί σέ ἄλλα συμπραζόμενα μὴ λατρευτικά. Ὡς προσφορές θυσίας, οἱ παραστάσεις τους εἶναι φορεῖς νοήματος ἐπακριβῶς καθορισμένου μέσα στά δρώμενα τῆς θυσίας· τό νόημα αὐτό οὐσιαστικά δέν διαφέρει ἀπό τό ἀντίστοιχο τῶν ποικιλόμορφων πηλίνων εἰδωλῶν πού καί αὐτά ἀφθονοῦν στούς ἑλληνικούς ναούς καί στούς τύμβους. Ἡ πλούσια θεματογραφία πού ἀντιπροσωπεύεται στά «γραπτά» ἀγγεῖα (μυθολογική, «τῆς καθημερινῆς ζωῆς» καί ἄλλη) ἔχει μιά συμβολική σημασία καί ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη συνθήκη τῆς προσφοράς. Εἶναι, ἐπιπλέον, μιά πρώτη τάξης πηγή πληροφορικῶν γιά τήν ἑλληνική ζωή καί τή θρησκευτική σκέψη καί, μάλιστα χάρη στή χρήση εἰκόνων καί ὄχι λόγου, κατά πολύ ἀμεσότερη καί πιο συγκεκριμένη ἀπό ὅποιοδήποτε φιλολογικό προῖόν.

Καί ὁμως, ἀπό μιά ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐνασχόλησης μέ τά ἀγγεῖα, μέ ἐκπληξη θά διαπιστώναμε ὅτι τόν τελευταῖο καιρό – στήν οὐσία, ὀλόκληρο σχεδόν τόν τελευταῖο αἰῶνα – ἡ ἀρχαιολογία ἔχει ἀφροσιωθεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά στή διερεύνηση ζητημάτων τεχνοτροπίας (style) καί χρονολόγησης, παραμερίζοντας στήν πράξη προβλήματα πού ἀναφέρονται στό νόημα, τή λειτουργία καί τό πολιτιστικό ἀντίκρισμα αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Ἡ συνάγωγή καί ἡ περιγραφή ἔχουν λίγο πολύ ὑποκαταστήσει τήν ἐρμηνεία τόσο στήν Εὐρώπη ὅσο καί στήν Ἀμερική. Ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν ἀσφαλῶς. Στό νοῦ ἐρχονται τά παλιότερα ὀνόματα τῶν Carl Robert, Deubner καί Van Hoorn, ὅπως καί τό πιο πρόσφατο ἔργο τῶν Charles Dugas, Karl Schefold (καί μερικῶν μαθητῶν

του), τοῦ Ronald Hampe, τῆς Erika Simon καί κάποιων ἄλλων. Γενικά, ὡστόσο ἔχει κυριαρχήσει ἡ μελέτη τῆς τεχνοτροπίας· καί, ἀκόμη εἰδικότερα, εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ἀγγείων σέ συγκεκριμένους τεχνίτες πού ἀπασχόλησε, τό μεγαλύτερο μέρος του αἰῶνα μας, τούς κλασικούς ἀρχαιολόγους πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἑλληνική κεραμική.

Γιά νά ρίξουμε κάποιον φῶς στό φαινόμενο αὐτό, θά χρειαστεῖ νά στραφοῦμε στήν ἱστορία τῆς δημιουργίας συλλογῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων καί ταυτόχρονα στήν (ἐν πολλοῖς ἀγραφή ἀκόμη) ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων.²

Μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς συστηματικῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν ἀγγείων ἀρχίζει μέ τόν William – τόν μετέπειτα Sir William – Hamilton,³ πού ὡς βρετανός

ἀπεσταλμένος στήν αὐλή τοῦ βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν τά ἔτη ἀνάμεσα στό 1764 καί 1800 περισυνέλεξε ἓναν τεράστιο ἀριθμό ἑλληνικῶν ἀγγείων στήν κατοικία του στή Νεάπολη. Ὁ Χάμιλτον ἐπιχειρηματίας ἐξίσου ὀξυδερκής ὅσο καί διπλωμάτης, προκειμένου νά δώσει

* *Πρώτη δημοσίευση, στό Περ. Hefaiistos, 1, 1979 61 - 70.*

1. Ὁμιλία πού ἐκφωνήθηκε στό Collège de France στίς 1 Νοεμβρίου 1978. Εἶμαι ἐξαρετικά εὐγνώμων στόν J.P. Vernant καί στόν M. Detienne γιά τήν τιμή πού μοῦ ἔκαμαν νά μέ προσκαλέσουν.

2. Ἡ καλύτερη περιγραφή πού ἔχουμε ὀφείλεται στόν R.M. Cook (*Greek Painted Pottery*, Λονδίνο 1960, κεφ. XV), ἀπό τόν ὅποιο δανεῖζομαι πολλά. Ὁ C.B. Stark, *Systematik und Geschichte der Archäologie der Kunst* (Λειψία 1880) ἀγνοεῖ τήν ἀγγειογραφία.

3. Δές: *The Hamilton Collection: A Bicenary Exhibition*, 18 Αὐγούστου μέ 29 Ὀκτωβρίου 1972 (Βρετανικό Μουσείο)

στά άγγεία του έναν ύπομνηματισμό ανάλογο με την άξία τους, ανέθεσε στον Chevalier d' Hancarville, έναν από τούς διασημότερους litterati τής εποχής, τή δημοσίευση τής συλλογής του. (Ο Χάμιλτον είχε προσπαθήσει προηγουμένως νά εξασφαλίσει τίσ ύπηρεσίες του J.J. Winckelmann, του όποιου ή πρωτοποριακή *Ιστορία τής Αρχαίας Τέχνης (Geschichte der Kunst des Alterthums)* είχε μόλις δημοσιευτεί - αλλά εκείνος είχε άρνηθεί). Η τετράτομη *Συλλογή έτρουσκικών, ελληνικών και ρωμαϊκών άρχαιοτήτων (Collection of Etruscan, Greek and Roman Antiquities from the Cabinet of the Honourable Wm. Hamilton)* πού εξέδωσε ο Ντ' Άνκαρβίλ τό 1766 και 1767 θεωρείται γενικά ή πρώτη σπουδαία επιστημονική έργασία για τήν ελληνική κεραμική.

Τά άρχαιολογικά ενδιαφέροντα του Χάμιλτον σύντομα απέδωσαν τούς επιθυμητούς καρπούς: τά άγγεία πουλήθηκαν στό Βρετανικό Κοινοβούλιο αντί του μυθικού για τήν εποχή ποσού των 8.400 χρυσών λιρών. Ένθουσιασμένος με τόν πρώτο του θρίαμβο δάλλθηκε ο Hamilton νά καταρτίσει μιά δεύτερη συλλογή, τήν όποία φρόνισε νά δημοσιεύσει, αυτή τή φορά χρησιμοποιώντας τόν πασίγνωστο καλλιτέχνη και φίλο του Goethe, τόν Wilhelm Tischbein. Στά σχέδιά του ο Τίσιπαϊν «βελτίωσε» τά ελληνικά έργα, όσο χρειαζόταν για νά αυξηθεί ή άξία τους στην άγορά, κι ο Χάμιλτον προσποισόμενος τόν ανιδιοτελή συλλογέα έγραψε ο ίδιος τόν πρόλογο στον δεύτερο πολυτελή, τετράτομο πάλι, κατάλογο πού κυκλοφόρησε άνάμεσα στα έτη 1791 και 1795. Τό αποτέλεσμα άντάμειψε για άλλη μιά φορά τούς κόπους του συλλογέα πολύ ίκανοποιητικά: άκολούθησε μιά άκόμη σημαντική πώληση στό Βρετανικό Κοινοβούλιο, τό όποιο τώρα έγκρίνει πιστώσεις για τήν άνέγερση ειδικής πτέρυγας στό Βρετανικό Μουσείο για τή στεγάση τής συλλογής καθώς και τήν άπονομή στον Χάμιλτον του τίτλου του λόρδου. Καί τούτο παρ' τήν άπώλεια μέρους τής συλλογής κατά τή μεταφορά του φορτίου με τό πλοίο Colossus πού βυθίστηκε στα άνοιχτά των σικελικών νήσων.⁴

Στά ίχνη του Χάμιλτον δάδισαν και άλλοι συλλογείς. Ο Sir John

Φαντασία. Ο λεγόμενος άμφορέας του Northampton (περ. 540) τεχνοργήθηκε στην Έτρουρία από μετανάστες Ίωνες καλλιτέχνες και άποτελεί ένα από σπανιότερα δείγματα του είδους.

Coghill πήρε στή δούλεψη του τόν κλασικό φιλόλογο J.V. Millingen, για νά του δημοσιεύσει τήν συλλογή των άγγείων του, ή όποία άργότερα πουλήθηκε στου Christiés⁵. Στην άρχή του αιώνα μας τά άγγεία του κόμη Tyszkiewicz δημοσιεύτηκαν από τόν Frohner και πουλήθηκαν άμέσως μετά, κυρίως στό Βρετανικό Μουσείο και στό Μουσείο Καλών Τεχνών τής Βοστώνης.⁶

Στά χρόνια πού άκολούθησαν τούς ναπολεόντειους πολέμους, ο πολυμήχανος άδερφός του Bonaparte, ο Lucien πού άναγόρευσε τόν έαυτό του σε πρίγκιπα του Κανίνο, από τήν τοποθεσία των τοσκανικών του κτημάτων (πού τό 'θελε ή τύχη νά βρεθούν πάνω από τόν πλουσιότερο θησαυρό ελληνικών άγγείων πού έχει ποτέ ανακαλυφθεί: στό νεκροταφείο τής έτρουσκικής πόλης Vulci) συγκέντρωσε μιά συλλογή άγγείων ποσοτικά πολύ άνώτερη και από εκείνες άκόμη του Χάμιλτον. Μέσα σε ένα και μόνο χρόνο, τό 1828, 3.000 τουλάχιστο γραπτά άγγεία ήρθαν στό φώς από τούς τυμβωρύχους του πρίγκιπα και τό ίδιο εκείνο έτος ο ευνουόμενος άρχαιολόγος

του, ο ίκανός και σοφός Eduard Gerhard (ο όποιος τό 1830 έγινε ο πρώτος διευθυντής του Μουσείου του Βερολίνου, και τό 1844 κατέλαβε τήν έδρα τής κλασικής άρχαιολογίας) όργάνωσε τό «Istituto di Corrispondenza Archeologica» - πρόδρομο του σημερινού γερμανικού άρχαιολογικού ίνστιτούτου στή Ρώμη - με τίσ ειρές των δημοσιευμάτων του: *Bulletino, Annali* και *Monumenti Antichi*, για νά επισπευσθεί ή δημοσίευση των εύρημάτων. Ένδιαφέρει νά σημειωθεί ότι άνάμεσα στους προστάτες του Istituto εμφανίζονται τά όνόματα των Millingen, Duc de Luynes και του Duc de Blacas (και οι δύο γνωστοί συλλέκτες), του κόμη Μέτερνιχ και του διαδόχου του πρωσικού θρόνου.⁷ Τά ελληνικά άγγεία είναι τώρα περιζήτητα στα σαλόνια του Λονδίνου, του Παρισιού και τής Άγίας Πετρούπολης.

Η άγορά έλεγχόταν άπόλυτα και όταν φάνηκε ο κίνδυνος νά δημιουργηθεί ύπερπροσφορά, ο Μποναπάρτε έδωσε έντολές νά καταστραφούν τά λιγότερο σημαντικά κομμάτια πού είχαν άποκαλυφτεί, για νά κρατηθεί ή ποιότητα (έννοούσε: οι τιμές) στα παλιά επίπεδα. Στή Nola, σημαντική πηγή άγγείων κοντά στή Νεάπολη, οι ντόπιοι σταματούσαν ή άρχίζαν νά άνοιγουν τάφους, παρακολουθώντας τίσ διακυμάνσεις τής άγοράς.

Τόν ίδιο περίπου καιρό άρχιζαν νά σχηματίζονται και στίς γερμανικές βασιλικές αυλές συλλογές ελληνικών άγγείων και άλλων κλασικών άρχαιοτήτων. Τό 1841 ο βασιλιάς Λουδοβίκος I τής Βαυαρίας άγόρασε πενήντα από τά λαμπρότερα κομμάτια τής συλλογής του Λυσιέν Μποναπάρτε από τήν χήρα του προηγουμένως είχε άποκτήσει άκόμη περισσότερα άγγεία από τή

4. Πρβ. Ann Birchall, *London Illustrated News*, Σεπτ. 1978, 71 έξ.

5. J.V. Millingen, *Peintures de vases antiques de la collection de Sir John Coghill* (Ρώμη 1817).

6. W. Fröhner, *La Collection Tyszkiewicz* (Μόναχο 1902). Η αυτοβιογραφία του Tyszkiewicz (*Souvenir d'un collectionneur*), τήν όποία μου υπέδειξε ο Alain Schnapp, είναι συναρπαστικό άνάγνωσμα.

7. Για τήν πρώτη ιστορία του Γερμανικού Άρχαιολογικού Ίνστιτούτου στή Ρώμη, πρβ. C. Weickert, *Archäologischer Anzeiger* 1955, 127 έξ.

συλλογή του Candelori· τό 1854, τέλος, ο Otto Jahn δημοσίευσε τό έργο του *Περιγραφή τής συλλογής άγγείων του βασιλιά Λουδοβίκου (Beschreibung der Vasensammlung König Ludwigs)*: περιείχε πάνω από 2.000 σημαντικά άγγεία που διάβηκαν τίς Άλπεις για να καταλήξουν στό Μόναχο. Ή δημοσίευση αυτή έχει μεγάλη ιστορική σημασία, γιατί χαράζει νέο δρόμο για τήν επιστημονική μελέτη των ελληνικών άγγείων — ο όποιος έπρόκειτο να παραμείνει πρότυπο για πολλές γενιές άργότερα.

Στή διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, δηλαδή πριν από τον Jahn, τό επιστημονικό ενδιαφέρον για τά ελληνικά άγγεία (πέρα από τό εύνόητο ενδιαφέρον να αύξηθει ή έμπορική άξία τους) ήταν πρώτα άπ' όλα έρμηνευτικό· ειδικότερα έντοπιζόταν στή μελέτη του πλούσιου συμβολισμού των μυθολογικών τους παραστάσεων. Πράγματι, ήδη τό 1723 ο E. Buonapotti στό θεωρητικό του έργο *De Etruria Regali*⁸ παρατήρησε τή συχνότητα μέ τήν όποία άπαντά τό θέμα του Διόνυσου στά άρχαία γραπτά άγγεία και ζήτησε να τήν συνδέσει μέ τίς τελετές και τή μυθολογία των βακχικών μυστηρίων που είκονίζονται σε άλλα άγγεία.

Ή διευδυντική *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* του Theodor Creuzer εμφανίστηκε στό 1810-12. Τό 1829 δημοσιεύτηκε τό έργο του Theodor Panofka: *Recherches sur les véritables noms de vases grecs*, ένα έντυπωσιακό βιβλίο σχεδόν ξεχασμένο πιά σήμερα (ή τό πολύ πολύ μνημονεύομενο μόνο περιφρονητικά), όπου, άνάμεσα σε άλλα πολλά (μερικά λαμπρά, και άλλα άνόητα) πράγματα, ύπάρχει ή παρατήρηση ότι ο ζωγράφος του Άμαση ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για θέματα μέ νέγρους και ή ύπόδειξη μάλιστα ότι τοϋτο μπορεί να άποτελεί ένδειξη για πιθανή καταγωγή του ίδιου άπό νέγρους (θέση που ύποστηρίξε πρόσφατα και ο John Boardman).⁹ Επίσης, τό 1850 ο Πάνοφκα δημοσίευσε ένα βιβλίο για τίς έπιγραφές καλών νέων που σώζονται πάνω σε άγγεία,¹⁰ όπου προβάλλει μέ τόλμη τή θέση ότι αυτές οι έπιγραφές κάποτε συμβάλλουν στήν έρμηνευτική των συνοδευτικών σκηνών πάνω στα άγγεία —

κάτι που σήμερα θεωρείται έντελώς εύλογο. Παρά τήν διορατική τόλμη τής φαντασίας του ο Πάνοφκα ήταν ίσως ο πρώτος που έπιχείρησε να κατανοήσει μέ τρόπο συστηματικό τίς παραστάσεις των ελληνικών άγγείων — κανείς νιώθει τόν πειρασμό να πεί: ως σημειολογικό σύστημα.

Τά πολύπλευρα έρμηνευτικά δημοσιεύματα του Eduard Gerhard για τίς παραστάσεις των ελληνικών άγγείων, μολονότι χρονολογούνται άπό τή δεκαετία του '20 ως τό τέλος τής δεκαετίας του '60 του περασμένου αιώνα, διαβάζονται άκόμη και σήμερα μέ ενδιαφέρον. Και τό 1859 εμφανίστηκε ένα κλασικό έργο του J.J. Bachofen: *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten (Δοκίμιο για τή συμβολική των τάφων των άρχαίων)*, στό όποίο ο συγγραφέας του *Das Mutterrecht (Μητριαρχία)*, 1861, πρότεινε έρμηνεύειες μυθολογικών παραστάσεων πάνω στα νεκρικά άγγεία τής Ν. Ήταλίας, οι όποιες προκαταλαμβάνουν τά πορίσματα τής πιο πρόσφατης έρευνας στον τομέα αυτό.¹¹ Μολονότι αυτό τό έργο ξαναδημοσιεύεται τό 1958 σε σύγχρονη έκδοση και μέ κριτικά σχόλια των Meuli και K. Schefold, συνεχίζει να άγνοείται, στήν πράξη, άπό τούς κλασικούς αρχαιολόγους. Γιατί άραγε να συμβαίνει αυτό;

Ή άπάντηση μπορεί, νομίζω, να βρεθεί, αν ανατρέξουμε στον Otto Jahn, τον συγγραφέα του πρωτοποριακού καταλόγου άγγείων του Μονάχου και σύγχρονου του Μπαχόφεν. Σε διάκριση προς τον Μπαχόφεν, ο Jahn ήταν όπαδός τής θετικιστικής φιλοσοφίας του Αύγουστου Κόντ,¹² ή όποία τότε σάρωνε τήν ευρωπαϊκή διάνοηση. Ο γαλλικός φιλοσοφικός θετικισμός, που έπιθυμούσε να περιορίσει τήν επιστημονική φιλοδοξία και ζήτηση στο θετικό, τό δοσμένο, τό πραγματικό — μέ άλλα λόγια στα «γεγονότα» — διακήρυσε όλα τά μεταφυσικά προβλήματα ως θεωρητικώς άδύνατα και έπομένως χωρίς άξία. Κάθε πρόβλημα, του όποιου ή άπάντηση δεν είναι δυνατό να έπαληθευτεί μέ τήν άμεση παρατήρηση, ονομάζεται «ψευδοπρόβλημα». Στόν τομέα τής έρευνας των ελληνικών άγγείων ψευδοπροβλήματα θεωρήθηκαν όλα τά έρω-

Άμφορέας άπό τό Vulci (άπό τή συλλογή του L. Bonaparte), περ. 530-20. Έργο του λεγόμενου «ζωγράφου του Άνδοκίδη». Διονυσιακή σκηνή. (Πουλήθηκε πρόσφατα αντί 160.000 λιρών στερ. στή δημοπρασία του οίκου Κρέστι).

8. Για τή μορφή αυτή δές A. Momigliani, *Terzo Contributo alla Storia degli studi Classici e del Mondo Antico* (1966) II, 780.

9. Δές *Athenian Black Figured Vases* (Λονδίνο 1974) 54.

10. Th. Panofka, *Die griechischen Eigennamen mit kalός in Zusammenhang mit dem Bilderschmuck auf bemalten Gefässen* (Βερολίνο 1850). Έναν πίνακα των δημοσιευμένων γραφτών του Panofka δίνει ο Beazley, *ARV*², 1989 έξ.

11. Έντελώς πρόσφατα: M. Schmidt — A.D. Trendall — A. Cambitoglou, *Eine Gruppe apulischer Grabvasen in Basel* (Mainz 1976)· H.R.W. Smith, *Funerary Symbolism in Apulian Vase — Painting* (Berkeley 1972).

12. Καλή περιγραφή και βιβλιογραφία: P. Arbousse-Bastide, *Auguste Comte* (Παρίσι 1968).

Καλυκτώδης κρατήρας που περιστάνει τον Ύμνο και το Θάνατο να αποσύρουν από τη μάχη τον νεκρό του Σαρπηδόνα, Ήλιάδα, 16, 666-75. Έργο του Εύφρο-νιου (περ. 515). Αγοράστηκε πρόσφατα από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης αντί 1 εκατομ. δολαρίων που ήταν ως το 1973 το μεγαλύτερο ποσό που καταβλήθηκε για άγγειο.

13. Δές S. Birch, *History of Ancient Painted Pottery* (Λονδίνο 1858, 1873²). Για τη νεότερη έκδοχή αυτής της έννοιας στην κλασική αρχαιολογία δές U. Hausmann, *Allgemeine Grundlagen der Archäologie* (Μόναχο 1969) 173 έξ.

14. Jean Baptiste de Monet de Lamarck (1774-1829), *Philosophie zoologique* (1809, γερμ. έκδοση 1876) *Histoire materielle des animaux sans vertèbres* (Παρίσι 1815-22), με μία σαφή έκθεση του «λαμαρκαϊσμού» στον Πρόλογο. Ο Νεο-λαμαρκαϊσμός – και στον τομέα της κλασικής αρχαιολογίας – πρόσθεσε την διασπορά (diffusion) χαρακτηριστικών που προσκτήθηκαν με την προσαρμογή προς το (οικολογικό ή κοινωνικό) περιβάλλον.

15. «Αιγυπτιακές καταβολές»: λ.χ. τά γραφτά, σέ διάφορα περιοδικά, του F.W.Freiherr von Bissing. «Ανατολικές καταβολές»: λ.χ. F. Poulsen, *Der Orient und die frügriechische Kunst* (1912). Ο R.M. Cook, δπ.π. 314, αναφέρεται στην «ευφύεστατη κατάχρηση ανατολικών παραλλήλων» του Poulsen.

16. Πρβ. A. Salzmann, *Nécropole de Camiros* (Παρίσι 1875), ένα επιπόλαιο έργο. Τά κατάλοιπα της συλλογής Salzmann και Biolotti πουλήθηκαν σέ δημοπρασία.

17. Για τον Cesnola και το ρόλο των πλαστογραφιών της συλλογής του δές Vayson de Pradenne, *Les faux en archéologie* (Παρίσι 1930), που μου σύστησε ο A. Schnapp.

18. Γερμανική μετάφραση των S. Heintz και P. von Haselberg (: *Theorie der feinen Leute: eine ökonomische Untersuchung der Institutionen* 1971).

τήματα ως προς τό νόημα και τη σημασία των άγγείων. Ο Otto Jahn, γνήσιος όπαδός του Κόντ, άποκήρυξε αυτό που θεωρήσε ως άθμελιώτη θεωρία, και ειδικότερα την συμβολική έρμηνεία του προς μελέτη άντικειμένου του. Στο δικό του έργο περιορίστηκε κυρίως στή συστηματική κατάταξη του ύλικού κατά σχήμα, χρονολογία, και εργαστήριο. Θά έλεγε κανείς ότι επρόκειτο για τόν ιδεώδη συγγραφέα του τέλειου τεύχους του *Corpus Vasorum!* Καί ο Jahn δέν ήταν ή εξαίρεση: στήν Άγγλία, όπως και στή Γαλλία, ή άναζήτηση του νοήματος στήν τέχνη έπαψε ξαφνικά νά άποτελεί άξιοσέβαστο στόχο της επιστήμης· ή «άντικειμενικότητα» και ή «επιστημονική προσέγγιση» ήταν τά είδωλα της έποχής.

Λίγο ύστερα από τά μέσα του 19ου αιώνα βλεπόματε τήν άνανέωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος στους κύκλους των κατά τά άλλα θετικιστικά προσανατολισμένων αρχαιολόγων που άσχολούνταν με τά ελληνικά άγγεια. Τό βραχύ-βιο αυτό ενδιαφέρον παίρνει μία πολύ ειδική μορφή: είναι ή προσπάθεια για άνίχνευση «αρχών» ή «καταβολών» (origins). Η επίδραση του Δαρβίνου (ή *Καταγωγή των ειδών* (*Origin of Species*), τό όποιο κυκλοφόρησε τό 1859) άρχισε νά γίνεται αισθητή στίς κλασικές σπουδές, και ή άνίχνευση της εξέλιξης της τεχνοτροπίας άποτέλεσε τώρα μία καθόλα σεβαστή προσέγγιση της ελληνικής κεραμικής.¹³

Άλλοι ειδικοί μελετητές της άγειογραφίας προσανατολίστηκαν προς τή θεωρία της διασποράς (diffusionism) του Lamarck,¹⁴ ή όποια μεταφευμένη στό χώρο της αρχαιολογίας εσήμαινε τή άνεύρεση και άπομόνωση ενός θέματος και τήν παρακολούθηση της ύποτιθέμενης διάδοσής του σέ διάφορους πολιτισμούς. Στίς άρχές του αιώνα μας, υπήρχε ή τάση-καθόλου του συρμού πλέον – νά άναζητούνται τά ελληνικά διακοσμητικά μότιβα στήν τέχνη της Αιγύπτου ή της Μέσης Άνατολής (ο γερμανός Von Bissing και ο δανός F. Poulsen ήταν οι δύο κύριοι όπαδοί της κατεύθυνσης αυτής που πήρε τό επιστημονικό ενδιαφέρον).¹⁵

Για νά ξαναγυρίσουμε στους συλλέκτες: Τό έτος 1859 ο A. Bi-liotti και ο A. Salzmann, πρόξενοι άντίστοιχα της Βρετανίας και της Γαλλίας στή Ρόδο, έπωφελήθηκαν

άπό τά αρχαία νεκροταφεία της νήσου με τήν ενθάρρυνση του αρχαιολόγου C.T. Newton. Καί, σαν καλοί πατριώτες, πούλησαν τά άγγεία τους-κυρίως στό Βρετανικό Μουσείο και στό Λούβρο.¹⁶ Ο άκαταπόνητος Ιταλός στρατηγός Luigi Palma di Cesnola ρήμαξε αρχαία νεκροταφεία κάθε έποχής στήν Κύπρο, στίς άρχές της δεκαετίας του 1870, και τή λεία τήν έμπλούτισε με έξυπνες άπομιμήσεις.¹⁷ Φρόντισε για τή δημοσίευση της συλλογής του (σέ ένα έξάτομο άτλαντα) και μετά τήν πούλησε στό Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, του όπολου είχε στό μεταξύ αναλάβει τή διεύθυνση ο ίδιος. Οι άποστολές του Σλήμαν στήν Τροία στή δεκαετία του 1870 και ή επακόλουθη πώληση ενός αξιόλογου μέρους της συλλογής του στό Μουσείο του Βερολίνου είναι ίσως προτιμότερο νά κοιταχθούν άπό τήν άποψη του χρηματικού κέρδους που άπέφεραν στον πωλητή παρά υπό τό παραδοσιακά ρομαντικό φως.

Για νά μήν δημιουργήσω τήν εντύπωση ότι τό επιστημονικό ενδιαφέρον για τά ελληνικά άγγεια μέσα στον 19ο αιώνα ύπαγορευόταν έξοκλήρου άπό τό έμπορικό ενδιαφέρον άπό τή μία και άπό ένα παραπλανητικό φιλοσοφικό ρεύμα τότε του συρμού άπό τήν άλλη, σπεύδω νά προσθέσω ότι πρέπει νά συνυπολογιστούν και άλλα κίνητρα και ενδιαφέροντα. Τά σημαντικότερα ανάμεσά τους ήταν ίσως ή επιθυμία νά κολακευτεί τό προσωπικό και τό έθνικό γόητρο – τό προσωπικό αναλύεται λαμπρά άπό τόν άξεπέραστο Thornstein Veblen στό έργο του *The Theory of the Leisure Class*, 1925,¹⁸ τό έθνικό άπό τόν Κάρλ Μάρξ και τόν Βάλτερ Μπένγιαμιν. Είναι ή περίοδος του έθνικισμού στό αποκορύφωμά της, και συνάμα ή περίοδος που κατασκευάζει τά μεγάλα θεάτρα, τίς επιβλητικές όπερες και τά λαμπρά μουσεία.

Καθώς ή άξία και του μεγαλύτερου άκόμη και πλουσιότερου μουσείου ύπολογίζεται με βάση τό μεγαλύτερο άριστούργημα που διαθέτει (κατά κανόνα τό κριτήριο αυτής της άποτίμησης καθορίζεται κάθε φορά άπό τους «ειδικούς» του ίδιου του μουσείου), στίς έπομενες δεκαετίες τά μείζονα δημοσιεύματα στον τομέα της ελληνικής κεραμικής προέρχονται άπό τή γραφίδα έφόρων μουσείων (curators): δές τίς επιστημονικές δημο-

σιεύσεις ἀγγείων τοῦ L. Stephani (St. Petersburg), F. Poulsen (Copenhagen), J. Sieveking (Μόναχο), E. Pottier (Παρίσι), A. Furtwängler (Βερολίνο) ἀκολουθοῦν τῆς G.M. A. Richter (New York), καί τῶν Caskey-Beazley (Boston). Αὐτή ἡ παράδοση μνημειωδῶν καί ἀντιπροσωπευτικῶν καταλόγων γιά τά ἀγγεῖα τῶν μουσείων (ἐξαιτίας τῆς ὁποίας κάποτε ἡ χλιδή τῆς δημοσίευσης μετατοπίζεται σέ σχετική σημασία τό «chef d'oeuvre») ἐπιβιώνει καί στή σημερινή ἐποχή στή σειρά τῶν καταλόγων τοῦ *Corpus Vasorum Antiquorum* πού ἐκδίδεται μέ τή συνδρομή τῆς U.A.I.

Στό κατώφλι τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐγκαινιάζεται ἀκόμη ἡ στενή συνεργασία ἀνάμεσα στόν ἔμπορο τέχνης καί στόν ἰδιώτη συλλογέα, στό κοινό, στό μουσεῖο καί στόν ἀρχαιολόγο: μιά φυσιολογική συνύπαρξη θά ἔλεγε κανεῖς, πού ἔχει ἀποδείξει τήν ἀναμφισβήτητη χρησιμότητά της γιά ὄλους τούς συμβαλλομένους. Δέν ἔχω παρά νά ἀναφερθῶ στήν δημοσίευση ἀπό τόν Φουρτβένγκλερ τῶν συλλογῶν Somzée καί Sabouloff σέ πολυτελέστατους καταλόγους πού κυκλοφόρησαν ἰδιωτικά, μετά ἀπό τή διάλυση αὐτῶν τῶν συλλογῶν (μέ δημόσια πώληση ἡ πρώτη καί μέ ἰδιωτική ἡ δεύτερη, στό μεγαλύτερο μέρος τους πρός τό Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, τό ὁποῖο διηύθυνε ὁ Furtwängler), γιά νά δώσω ἕνα πρῶμο παράδειγμα τῶν πλεονεκτημάτων πού ἐξασφάλιζε ἡ καθιέρωση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς.

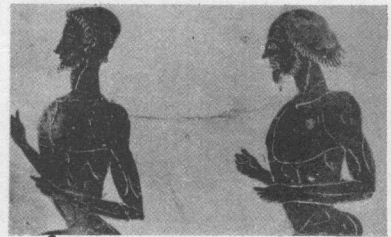
Ἡ μανία νά ἀποδοθεῖ τό κάθε ἀγγεῖο σέ συγκεκριμένο ζωγράφο, τήν ὁποία θίξαμε παραπάνω, εἶναι καί αὐτή παιδί τοῦ 19ου αἰῶνα, καί μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἐγκαινιάστηκε ἀπό τούς Hartwig, Klein, Hauser¹⁹ καί ἰδιαίτερα ἀπό τόν Φουρτβένγκλερ.²⁰ Στό ἔργο του *Die griechische Meisterschalen* (1893) ὁ Χάρτβικ ἐπιχείρησε νά βρεῖ ἀποδόσεις γιά τίς σημαντικότερες ἀρχαίκες φιάλες πού ἦταν γνωστές τήν ἐποχή του. Ὁ Κλάιν εἶχε ἤδη συγγράψει τή μονογραφία του γιά τόν Εὐφρόνιο (1886), καί ἔτσι ἀναδύθηκαν σύντομα ἀπό τήν ἀφάνεια τά τρία «Ε» τῆς ἀττικῆς ἐρυθρόμορφης ἀγγειογραφίας (Εὐφρόνιος, Εὐθυμιάδης, Ἐπίκτητος), γιά νά τούς ἀκολουθήσουν οἱ ἀντίστοιχοι «masters» τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ (Ἐξηκίας, Ἄμασις, Νικοσθένης), κατά τό πρότυπο τῶν «masters» τῆς ἰταλικῆς, ὀλ-

λανδικῆς καί φλαμανδικῆς ζωγραφικῆς. Ὁ τελευταῖος μάλιστα τῆς τριάδας τῶν τεχνιτῶν τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ ὀφείλει τήν προβολή του λιγότερο στήν ποιότητα τοῦ σχεδίου καί περισσότερο στό γεγονός ὅτι ὁ ἀγγειοπλάστης Νικοσθένης – ἀπό τόν ὁποῖο ὀνομάστηκε καί ὁ ἀγγειογράφος – εἶχε τό πάθος νά ὑπογράψει τό ὄνομά του πάνω στά ἀγγεῖα του.²¹ Αὐτό, σέ μιά ἐποχή πού ἐκτιμοῦσε τό «oeuvre d'art signé» (ὑπογραμμένο ἔργο τέχνης) πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τό ἀνυπόγραφο ἔργο, ἔχει ὀλοφάνερη σημασία. Τέλος, θά ἔπρεπε νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Φουρτβένγκλερ ἦταν αὐτός πού ἀπό τή θέση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Μουσείου τῆς Antikensammlung τοῦ Βερολίνου χρησιμοποίησε πρῶτος κατ' ἐπέκταση τήν ἔννοια τοῦ «ἀριστουργήματος» (Meisterwerk) – πού ἀρχικά κάλυπτε μόνο τά ἔργα τῆς γλυπτικῆς πού ξεχώριζαν (opera nobilia) – γιά νά χαρακτηρίσει καί ὀρισμένα ἀγγεῖα. Ὁ λόγος εἶναι εὐνόητος: ἡ καλή ἀρχαία γλυπτική εἶχε γίνει πιά σπάνια στή στροφή τοῦ αἰῶνα μας· καλὰ ὅμως ἀγγεῖα ἐξακολουθοῦσαν νά ὀρισκονται ἀκόμη σέ ἀφθονία καί ἀποτελέσαν τώρα τόν κύριο ὄγκο τῶν νέων ἀποκτημάτων τῶν μουσείων.

Ἡ μανία τῆς ἀπόδοσης ἀγγείων συνεχίστηκε καί στά ἐπόμενα χρόνια, γιά νά ἀποκορυφωθεῖ μέ τούς περιφημούς πίνακες (lists) ἔργων τοῦ Μπίτλεϋ. Ὁ Sir John Beazley (1885 - 1970), μπορεῖ νά πει κανεῖς, χαρτογράφησε τό πεδίο δράσης τῶν ἐλλήνων ἀγγειοπλαστῶν καί ἀγγειογράφων. Ἄν καί ἔχτισε κι αὐτός πάνω στά θεμέλια πού εἶχε καταθέσει ἤδη ὁ Adolf Furtwängler – τήν ὀφειλή του δέν δίσταζε νά ἀναγνωρίσει καί ὁ ἴδιος – ἀπέδωσε περισσότερα ἀπό 30.000 ἀγγεῖα σέ σύγκριση μέ μιά πενήνταριά μόνο τοῦ Furtwängler (ἀπό τά ὁποῖα μόλις τό ἕνα τρίτο ἔχει στό μεταξὺ ἀποδειχθεῖ σωστό). Οἱ πίνακες τοῦ Μπίτλεϋ ἔχει περιλαμβάνουν ὄχι λιγότερους ἀπό 200 ζωγράφους τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ καί σχεδόν ἄλλους τόσους τοῦ ἐρυθρόμορφου. Τό ταλέντο πού στήν περίπτωση τοῦ Μπίτλεϋ ἔκαμε δυνατή τήν ἀπόδοση ἑνός συγκεκριμένου ἀγγείου σέ ἕναν εἰδικά ζωγράφο ἔχει παραβληθεῖ ὄχι χωρὶς λόγο μέ ἐκείνο τοῦ γραφολόγου πρῶτος ὡστόσο νά εἰπωθεῖ μέ ἄκρο σεβασμό ἀπέναντι στόν Μπίτλεϋ ὅτι οἱ πίνακες, τά δι-

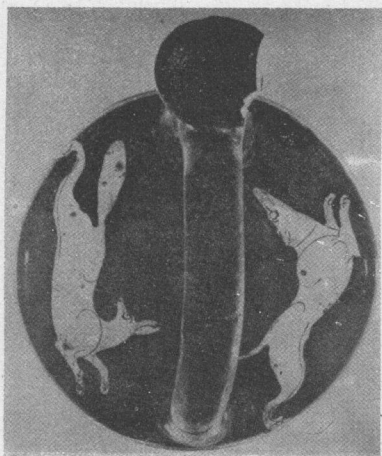
Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ἀπὸ τὸ Vulci (ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ L. Bonaparte), περ. 480-70. Ἔργο τοῦ λεγόμενου «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου». J. Beazley: «ὁ πρωμιότερος ἀπὸ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ζωγράφου τοῦ Βερολίνου».

19. Γιά τίς μορφές αὐτές δές τὴ ζωορὴ περιγραφὴ πού δίνει ὁ Ludwig Curtius στὸ *Deutsche und antike Welt* (Stuttgart 1950), στὸν πίνακα ὀνομάτων.

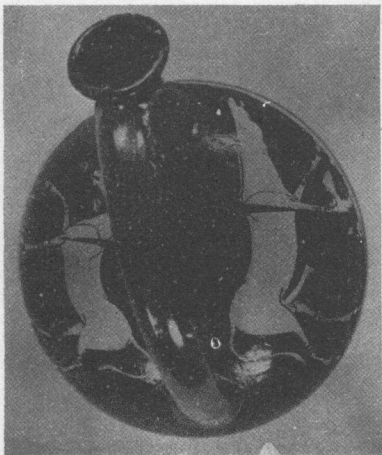
20. Ὁπ.π.

21. Πρὸς Beazley *ABV* 216 ἐξ. (Νικοσθένης, ἀγγειοπλάστης).

Ἄσκος. Σκύλος καταδιώκει ἀλεπού.
(Ἐνα ζῷο καταδιώκει τόν φυσικό του
ἐχθρό, χωρίς ποτέ νά τόν φτάνει).

Ἄσκος. Ἀρσενικός ὄνος καταδιώκει τό
ταίρι του. (Ἐρωτική καταδίωξη ζώων).

22. Select Exhibition of Sir John and Lady Beazley's Gifts to the Ashmolean Museum (Oxford 1967).

23. Δέξ Μ. Robertson, «Beazley and After», *Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst* 27 (1976), 29 ἔξ. εἰκ. 1-17: ἐπίσης τό πρόγραμμα τοῦ συμποσίου «Vasenforschung nach Beazley» 24-26 Νοε. 1978 στό πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen: *Mitteilungen des Deutschen Archäologenverbandes* 9. 2 (1978) 19 ἔξ.

βλία, οἱ κατάλογοι καί τά ἄρθρα πού ἀφιέρωσε γιά τόν καθένα ἀπό αὐτούς τούς ζωγράφους ἔχουν διαμορφώσει ὀριστικά τό πλαίσιο χωρίς τό ὁποῖο θά ἀπέβαινε μάταιη, ὁποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης τῆς ἑλληνικῆς εἰκονογραφίας. Ἀκόμη, ὁ Μπίτςλεϋ ἤξερε πολύ περισσότερο ἀπό ἐκεῖνα πού τόν ἐνδιέφερε νά θίξει στά γραφτά του. Πίσω ἀπό τίς στεγνές θεματικές ἐπιγραφές καί τά μυθολογικά εὔρητηρια (Indices) τῶν *ABV* (: *Attic Black Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, ²1963) καί *ARV* (: *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford 1963) βρίσκεται κρυμμένη μιά βαθιά καί ἴσως ἀξεπέραστη ἀκόμη γνώση τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, τῆς ἱστορίας καί τῆς θρησκείας. Αὐτά τά θέματα, ὡστόσο, δέν συνέπιπταν μέ τά στενά ἐπαγγελματικά του ἐνδιαφέροντα, καί ὑπῆρχε πράγματι ἐλάχιστη πνευματική ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στόν Μπίτςλεϋ καί σέ συγχρόνους του σάν τόν F. M. Cornford, τόν Sir James Frazer, ἢ τήν Jane Harrison. Ὁ Μπίτςλεϋ – συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά, ἀδιάφορο – ἐξέφραζε τή φιλοσοφία ἐνός λόρδου Ράσσελ ἢ ἐνός Βιτκενστάιν, πού καί οἱ δύο ἦταν ἀκόμη δραστήριοι στήν Ὁξφόρδη. Ὁ «λογικός ἀτομισμός» τοῦ Ράσσελ – πού ἐπιμένει ὅτι μόνον τά ἐξατομικευμένα καί παρατηρήσιμα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ἐνδιαφέρουν καί ἀξίζει νά καταγράφονται – ἀποτελεῖ κατά κάποιον τρόπο τή φιλοσοφική ὑποδομή πού προϋποθέτουν οἱ τόμοι τοῦ Μπίτςλεϋ μέ τίς ἀποδόσεις ζωγράφων.

Ἐχομε ὑποδείξει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς ἀγγειογραφίας, ἀπό τά πρῶτα δῆματά της, ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν ἐμπορία τῶν ἀγγείων. Ποιόν ἄραγε ρόλο εἶναι δυνατό νά ἔπαιξε ὁ Μπίτςλεϋ ἐν προκειμένῳ; Κανένας ἀσφαλῶς ἀπό ἐκεῖνους πού εὐτύχησαν νά τόν γνωρίζουν προσωπικά δέν θά θελήσει νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ Μπίτςλεϋ ἀποκόμισε ὁποιοδήποτε οικονομικό ὄφελος ἀπό τήν διακίνηση τῶν ἀγγείων. Δέν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὡς πρός τήν προσωπική του ἀκεραιότητα: τό σπιτικό του δέν παρουσίαζε τό παραμικρό ἴχνος ἐκζήτησης – γιά νά μὴν τό χαρακτηρίσουμε ἐντελῶς ἀσκητικό –, καί ἡ ἰδιωτική του συλλογή ἀρχαιοτήτων²² δέν περιλαμβάνει οὔτε ἓνα κομμάτι μεγάλης ἐμπορικῆς ἀξίας. Κι ὡστόσο ἡ ἐπίδραση τοῦ Μπίτςλεϋ πάνω στήν ἀγορά κλασικῶν ἀρχαιοτήτων, ὅσο ζοῦσε,

ἦταν βαθύτατη, σέ μιά ἀγορά πού, πρέπει νά τονιστεῖ, εὐθυνόταν τίς δεκαετίες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο γιά τήν ἔξοδο ἑλληνικῶν ἀγγείων ἀπό τίς χώρες τῆς καταγωγῆς τους σέ ἀριθμούς πού συγκρίνονται μόνον μέ ἐκεῖνους τῶν ἡμερῶν τοῦ Λυσιέν Μποναπάρτε. Κανένα ἀγγεῖο δέν ἦρθε στό φῶς μυστικά, τοῦ ὁποίου νά μὴν ἔλαβε ὁ Μπίτςλεϋ φωτογραφίες γιά τήν ἀπόδοση καί εἶναι γεγονός ὅτι τόν καιρό τοῦ Μπίτςλεϋ ἀγγεῖο χωρίς ἀπόδοση ἀπό τόν ἴδιο ἦταν, στήν πράξη, ἀδύνατο νά πωληθεῖ: δέξ τούς ποικίλους καταλόγους δημοπρατουμένων ἀρχαιοτήτων τῆς ἐποχῆς.

Ἀπό τόν θάνατο τοῦ Μπίτςλεϋ καί δῶθε, ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ ὁ νεοθετικισμός στήν ἀγγλική ἀρχαιολογία, καί εἰδικότερα στή μελέτη τῆς ἀγγειογραφίας. Οἱ μαθητές καί οἱ φοιτητές τοῦ Μπίτςλεϋ, μολονότι ἀρχίζουν νά ἀναθεωροῦν μερικῆς ἀπό τίς ἀποδόσεις του, ἔχουν γενικά μείνει μέσα στό θεωρητικό πλαίσιο τοῦ δασκάλου τους.²³

Τό ἱστορικό πού ἔθεσα ὑπόψη σας σ' αὐτή τή σύντομη ἐπισκόπηση, ἐξηγεῖ, νομίζω, τά δύο ἱστορικά φαινόμενα πού περιέγραψα στήν ἀρχή: τήν αἰφνίδια ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀναζήτησι νοήματος γύρω στά μέσα τῆς περασμένης ἑκατονταετίας, καί (σέ ἄμεση συνέχεια μ' αὐτήν) τήν κυριαρχία τῆς ἐνασχόλησης μέ ἀποδόσεις σέ ζωγράφους μέσα στόν δικό μας αἰῶνα. Ὅσο γιά τήν τρέχουσα κατάσταση: ἡ ἀναζήτησι τοῦ νοήματος δέν θεωρεῖται ἐπιωφελέης – μέ τή διπλή σημασία τῆς λέξης. Ἐνας ἐπιστήμονας πρέπει νά «παράγει» βιβλία ὀλόκληρα πινάκων (*lists*), εὔρητηρια καί καταλόγους, παρὰ νά δημοσιεύσει καί ἓνα ἔστω ἄρθρο ἐρμηνευτικό. Ἀκόμη: ἡ ὀλοένα καί περισσότερο ἐξειδικευμένη παιδεία πού εὐνοεῖται στά πανεπιστήμια μας εἶναι ἐχθρική πρός τήν ἔρευνα σέ βάθος τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ γιατί ἡ τελευταία ἐξυπακούει τή διεπιστημονική προσέγγιση, ἐνῶ σήμερα πέραση ἔχουν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες καί ὄχι ὅσοι κινοῦνται ἀνάμεσα σέ περισσότερες ἀπό μιά περιοχές.

Τό δηλωμένο θέμα αὐτῆς τῆς ὀμιλίας εἶναι ἡ ἀνθρωπολογική μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἀγγειογραφίας. Ἄς συνεχίσω, λοιπόν, μέ τόν ὀρισμό τῆς ἀνθρωπολογίας ὅπως τήν καταλαβαίνω ἐγώ, γιά νά προτείνω

στή συνέχεια πώς μπορεί να εφαρμοστεί από τη μελλοντική έρευνα στο χώρο της άγγειογραφίας.

Ο πιο χρήσιμος όρισμός της «άνθρωπολογίας» που πρόρεσα ως τώρα να βρω – ή να πω: εκείνος που ταίριασε καλύτερα με την ιδιοσυγκρασία μου; – οφείλεται στον Κλώντ Λεβί-Στρως ό οποίος τον πρόβαλε πριν από δεκαπέντε χρόνια χρησιμοποιώντας στον πρόλογο του βιβλίου του *Structural Anthropology*²⁴ ένα παράθεμα από τον Tylor. Ο όρισμός αυτός είναι εύρτατος: «άνθρωπολογία είναι ή μελέτη του παλιού και του σύγχρονου ανθρώπου από κάθε άποψη, την φυσική, τη γλωσσική, την πολιτιστική, τη συνειδητή και την άσυνειδητή».

Η θεώρηση αυτή της ανθρωπολογίας πλησιάζει πολύ την θεώρηση του πολιτισμού που δέχεται ό Bronislaw Malinowski (1884 - 1942), τό έργο του οποίου θαυμάζω ιδιαίτερα. «Ο πολιτισμός (culture), έγραψε ό Μαλινόφσκι, είναι ένα άκέραιο σύνολο, που περιλαμβάνει σύνεργα και καταναλωτικά αγαθά, καταστατικούς χάρτες για τούς ποικίλους κοινωνικούς σχηματισμούς, άκόμη, ανθρώπινες ιδέες και έπιτηδεύματα, δοξασίες και έθιμα».²⁵ Και άλλου (στήν εισαγωγή του κλασικού έργου του: *The Argonauts of Western Pacific*) γράφει: «κάθε ανθρωπολογική έρευνα οφείλει να στηρίζεται πάνω στην σχολαστική μελέτη συγκεκριμένων κοινωνιών και των θεσμών τους – συμπεριλαμβανομένων και των άμοιβαίων σχέσεων θεσμών και έθιμων, δοξασιών και τεχνολογίας».²⁶ Τήν ανθρωπολογία ως μελέτη του πολιτισμού τήν θεωρεί ως τήν περιεκτικότερη από τίς έπιστημες του ανθρώπου και ίσοδύναμη προς μία ούμανιστική θεωρία του πολιτισμού. Τό πρόγραμμα είναι πράγματι εύρύτατο, γιατί συνεπάγεται μία προσέγγιση που δέν μπορεί παρά να είναι όλική (holist) και συνθετική, και άρα διεπιστημονική. Πρόκειται άκριβώς για τό αντίθετο του θετικισμού.

«Ούτοπία»; Ίσως. Άλλά τό προσόν, για μένα, μιάς τέτοιας προσέγγισης είναι φανερό: συνίσταται, ούτε λίγο ούτε πολύ, στην έλπίδα να γεφυρωθεί τό χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στην ζωή ενός ανθρώπου από τή μία μεριά, και στην έπιστημονική του δραστηριότητα από τήν άλλη. Ός ειδικός μελετητής της άγγειογραφίας με τή στενότερη σημασία του όρου (δηλαδή:

άφοσιωμένος στην μελέτη των έλληνικών άγγείων καθεαυτά, σύμφωνα με τήν ψευδο-επιστημονική μεθοδολογία που εκτιμάται ιδιαίτερα σήμερα) υποχρεώνομαι καθημερινά να παραιτούμαι από τά ταλέντα μου: τήν διαίσθηση δηλαδή και τήν φαντασία μου. Διατρέχω τόν κίνδυνο να μεταβληθώ σε μία έξαιρετικά εξειδικευμένη δελτιοθήκη παραφορτωμένη με τά αισθητικά χαλάσματα ενός παλιού πολιτισμού. Αντίθετα, εφαρμόζοντας τή συνολική προσέγγιση (δηλαδή: αφιερώνοντας τίς προσπάθειές μου στην κατανόηση της πολύπλοκης άρχαίας κοινωνίας στο σύνολό της) μπορώ να θέσω στην ύπηρεσία ενός συγκεκριμένου επιστημονικού προβλήματος όλόκληρο τό φάσμα των ειδικών ίκανοτήτων και των ενδιαφερόντων μου. Για να χρησιμοποιήσω τά λόγια του Fritz Perls, του πατέρα της Gestalt Psychology: «Η έπιμεριστική θεώρηση (particularism) είναι για τήν όλική θεώρηση (holism) ό,τι και οι φακίδες πάνω στο δέρμα σε σύγκριση με τήν τέλεια ήλιοσημένη επιδερμίδα».²⁷

Η σύλληψη αυτής της ανθρωπολογίας από τον Λεβί-Στρως είναι, σε τελευταία άνάλυση, πολύ έλκυστικότερη γιατί λαμβάνει ύπόψη όλόκληρο τό φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπου συμπεριλαμβάνεται και ή δραστηριότητα του άσυνειδητου και ή άσυνειδητή φύση των συλλογικών φαινομένων. Η λογοτεχνία τείνει να άποκτήσει τό χαρακτήρα συνειδητής δημιουργίας με τίς εικόνες όμως της άγγειογραφίας τό πράγμα διαφέρει: τό βαθύτερο «νόημα», κρυπτογραφημένο, θρίσκεται «κάτω από τό κατώφλι της συνείδησης» (subliminal) και περιμένει τήν «άποκρυπτογράφηση» του μέσα στα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενά του. Έτσι κοιταγμένη, ή μελέτη της εικονογραφίας άποκαλύπτει τίς όμοιότητες της με τή μελέτη της γλώσσας και του μύθου, και, κατά συνέπεια, ή προσέγγιση του Λεβί-Στρως, καθώς λαμβάνει σοβαρότερα ύπόψη τό άλογο παρά τό συνειδητό αίτιο, ύπόσχεται πλούσια σοδειά μελετών που πάνε σε βάθος.

Άξιοποιημένη από τή μελλοντική έρευνα στο πεδίο της ελληνικής άγγειογραφίας ή άποψη της ανθρωπολογίας που προβάλλεται εδώ οδηγεί άναπόδραστα στην μελέτη των συμβολικών μορφών, με άλλα λόγια σ'έκείνη τή φάση της ιστορίας της κεραμογραφικής

Άσκος. Σάτυρος παίζει με ταύρο. (Ο άνθρωπος-ζώο σε έπαφή – εδώ – με ένα ζώο).

24. C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Παρίσι 1958), μτφρ. από τούς C. Jacobsen και B.E. Schoepf ως *Structural Anthropology* (Harmondsworth 1968) 18.

25. B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture* (U. of North Carolina 1944) 36.

26. Ίδ. *The Argonauts de Wistern Pacific*, with a Preface by Sir James Frazer (Ney York 1922, 1961) 23.

ἐρευνας όπου διακόπηκε τό νῆμα κατά τά μέσα τῆς περασμένης εκατονταετίας. Ὁ Μπαχόφεν ἀποκτᾶ γιά ἄλλη μία φορά ἐνδιαφέρον²⁸, ὅπως καί ὁ Usener²⁹ καί ὁ Cassirer.³⁰ Μέ τόν Λεβί-Στρῶς (στήν οὐσία, ἤδη μέ τή σχολή τοῦ Warburg) ἡ συμβολική ἀνθρωπολογία ἐπιστρέφει στήν πρώτη γραμμή τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ἡ συμβολική ἀνθρωπολογία³¹ βλέπει τά στοιχεῖα τοῦ νοήματος – στήν περίπτωσή μας τίς παραστάσεις ἢ τό θεματικό ρεπερτόριο – ὡς ἓνα λειτουργικό σύστημα πού μπορεῖ νά μελετηθεῖ σωστά μόνο μέ context του τό σύνολο. Ἀπό τή στιγμή πού θά δεχτοῦμε τήν ἔννοια τοῦ *νοήματος* ὡς πρωταρχικῆς σημασίας ἀξίωμα³² (καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν πεπεισμένοι γι' αὐτό: βλ. τό 5ο βιβλίο τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*), τό περιεχόμενο τῆς ἐρευνας δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πλέον ὅτι ἐξαντλεῖται μέ τήν ἀπλή ταξινόμηση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ «πραγματικότητα» πού ἀποτυπώνεται πάνω στά ἑλληνικά ἀγγεῖα εἶναι συμβολική καί συγκροτημένη «κοινωνικά», τό νά θεωροῦμε τίς παραστάσεις αὐτές ἀνεξάρτητες καί ἀπομονωμένες ἀπό τήν πολιτιστική πραγματικότητα πού τίς παρήγαγε καταντᾶ χωρίς νόημα καί ἐνδιαφέρον.

Στήν ἀναζήτηση τοῦ «νοήματος» ὑπάρχουν πολλές κατευθύνσεις πού θά μπορούσε νά ἀκολουθήσει ἡ προβαλλόμενη ἐδῶ προσέγγιση στήν ἑλληνική ἀγγειογραφία. Μιά τέτοια κατεύθυνση, πού ἐμένα προσωπικά πάντοτε μέ ἐνδιέφερε, μᾶς φέρνει στίς παραστάσεις ζώων. Τά ζῶα πάνω στά ἀγγεῖα ἔχουν μελετηθεῖ στό παρελθόν προπάντων ὡς ἐξαρτήματα (*attributa*) τῆς μιάς ἢ τῆς ἄλλης θεότητας, ἄλλοτε πάλι ἔχουν παραμεριστεῖ ὡς ἀπλό στολίδι (*ornamentum*), εἴτε τέλος ὡς ἀδιάφορη διακοσμητική σύμβαση. Τό γεγονός εἶναι ὅτι μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ πῶς ἡ ἐμφάνισή τους πάνω στά ἀγγεῖα συνιστᾶ ἓνα καθόλου ἀπλό ταξινομικό σύστημα, τό ὁποῖο μέ τή σειρά του ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Οἱ κανόνες πού διέπουν τή σχέση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἀπέναντι σέ ὀρισμένες κατηγορίες ζώων εἶναι τυπικά ὁμολογοί πρὸς τοὺς κανόνες πού κατευθύνουν τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά ἀπέναντι στά (σύστοιχα πρὸς τά ζῶα αὐτά

ἀνθρώπινα πλάσματα. Ἡ ἑλληνική φιλολογική παραγωγή ἀπό τόν Ὅμηρο καί δῶθε εἶναι γεμάτη ἀπό τέτοιες ἐξισώσεις ἀνθρώπων/ζώων. Ὡς πρὸς τό δίδυμο θέμα τῆς «καταδίωξης καί τῆς θυσίας» ἔχω δεῖξει σέ πρόσφατο ἄρθρο μου³³ ὅτι ἡ ἀγγειογραφία κατασκευάζει μιὰ συστοιχία ἀνάμεσα στήν καταδίωξη πού καταλήγει στή θυσία καί στήν καταδίωξη πού ὀδηγεῖ στήν ἐρωτική ὀλοκλήρωση· ἄλλοῦ πάλι δείχνω ὅτι ἡ τυπική ὁμολογία³⁴ ἀνάμεσα στήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά καί στή συμπεριφορά τῶν ζώων χρησιμοποιεῖται συχνά ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἀγγειογράφους ὡς «παράδειγμα».

Ἐνας ἄλλος ἐλυστικός δρόμος πού ἀνοίγεται στήν ἐρευνα ἔχει σχέση μέ τίς λεγόμενες «τελέτες τῆς μετάβασης» (*rites de passage*), ἡ σημασία τῶν ὁποίων γιά τήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἔχει καταδειχθεῖ ἐντελῶς πρόσφατα ἀπό τόν Pierre Vidal-Naquet.³⁵ Ἡ θεωρία (ὑποστηριγμένη ἐνθερμα κάποτε ἀπό τόν Durkheim καί ἀξιοποιημένη σέ ἓνα κλασικό πλέον βιβλίο ἐνός ἀπό τοὺς λαμπρότερους συνεργάτες του),³⁶ ἔχει σέ γενικές γραμμές ὡς ἔξης: εἰδικές τελέτες (οἱ λεγόμενες *rites de passage*) ἐξασφαλίζουν τό ὁμαλό πέρασμα ἀπό τή μιὰ κοινωνική ἢ μεταφυσική κατηγορία στήν ἄλλη, ὅπως εἶναι οἱ γάμοι (ἀπό τήν παρθενία στή μητρότητα), ἢ οἱ μῆσεις (ἀπό τήν παιδική στήν ἀνδρική ἡλικία) ἢ κηδεῖες (ἀπό τόν κόσμο τῶν ζωντανῶν στό βασίλειο τῶν νεκρῶν προγόνων). Ἐφόσον τό περιεχόμενο ὅλων αὐτῶν τῶν μεταβάσεων εἶναι οὐσιαστικά τό ἴδιο: (θάνατος τῆς μιάς κατάστασης καί ἀναγέννηση μιάς ἄλλης) μπορεῖ νά δειχθεῖ ὅτι τό τυπικό τοῦ γάμου, τῆς κηδεῖας καί τῆς μῆσης εἶναι γιά ὅλα «ἐσωτερικά» κοινό σέ πολλά σημεία. Τά σύμβολα ἢ οἱ παραστάσεις αὐτῶν τῶν τελετῶν ἐπίσης δρῶσονται σέ στενή σχέση μεταξύ τους· στήν πραγματικότητα, συχνά εἶναι πανομοιότυπα: εἰκονογραφία θανάτου καί ἀναγέννησης γιά μῆσεις, εἰκονογραφία γάμου καί μῆσης γιά κηδεῖες, κ.ο.κ. Καί τοῦτο ἀκριβῶς ἐξηγεῖ γιατί παριστάνεται πάνω σέ ρωμαϊκούς σαρκοφάγους ὁ γάμος τοῦ Βάκχου καί τῆς Ἀριάδνης.³⁷ Παρόμοιος συμβολισμός ἀπαντᾶ συχνότατα καί στήν ἑλληνική ἀγγειογραφία, καί ἡ συνολική ἀποτίμησή τῆς σημασίας του παραμένει ἓνα ἀπό τά ζητούμενα τῆς ἐρευνας.

27. F. S. Perls, *Ego, Hunger and Aggression* (New York 1947, 1969).

28. J.J. Bachofen, *Gesammelte Werke*, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Karl Meuli (Basel Stuttgart 1958), ἰδιαίτερα τόμ. 4 καί 7.

29. H. Usener, *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung* (Λειψία 1896).

30. E. Cassirer, *Die Philosophie der Symbolischen Formen* (Hamburg 1925· Darmstadt 1953). Δέξ ἰδιαίτερα τόν 2

Μιά άλλη κατεύθυνση που έπίσης υπόσχεται πολλά συνεπάγεται την θεωρητική υποδομή της σημειολογίας. Ο Pierre Bourdieu³⁸ έχει πετύχει να δείξει ότι ο χώρος μέσα και δόγυρα στο σπίτι του Βερβερίνου οργανώνεται συμβολικά με ένα σύστημα σημείων απίστευτα πλούσιο και πολύπλοκο. Η οργάνωση του χώρου, δείχνει ο Πιέρ Μπουρντιέ, συνιστά ένα δίχτυ συμβόλων. Η διαπίστωση συμφωνεί, όπως ανέφερα και παραπάνω, με τον αρχαίο ελληνικό τρόπο σκέψης, και κάτι ακόμη σημαντικότερο: παραπέμπει εὐθέως στο «σημειωτικό σύστημα» που θρίσκουμε αποτυπωμένο στις παραστάσεις των ελληνικών αγγείων και που μοιάζει να είναι οργανωμένο με τον ίδιο, ἐν πολλοῖς, τρόπο. Ο Jean-Louis Durand και ο François Lissarague ἀσχολοῦνται τώρα μ' αὐτή τὴν πλευρά τῆς ἀθηνάικης ἀγγειογραφίας σὲ ἄρθρο τους γιὰ τὸν συμβολισμό τῆς αἵματηρῆς θυσίας.³⁹

Οἱ δυνατότητες ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας στὸ πεδίο τῆς ελληνικῆς ἀγγειογραφίας εἶναι ἀπείρως περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς που ὑποδείχνουν τὰ λιγοστά αὐτὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἢ πρόκληση ὅμως εἶναι μεγάλη: χωρὶς τὴν ἔξονυχιστικὴ μελέτη τῆς ελληνικῆς θρησκείας, λογοτεχνίας, τῶν ἔθιμων καὶ τῆς γλώσσας καί, ἀκόμη, τῆς ἱστορίας, ἢ ἀνθρωπολογίας τῆς ελληνικῆς ἀγγειογραφίας (ὅπως τὴ φαντάζομαι) καθίσταται ἀδύνατη. Γιατί, ἂν ὁ Πιέρ Μπουρντιέ δὲν κατεῖχε ἕναν πλοῦτο πληροφοριῶν γιὰ τὴ ζωὴ τῶν Βερβερίνων, γιὰ τίς τελετὲς, ἀκόμη καὶ γιὰ τίς παροϊμακὲς ἐκφράσεις τους, δὲ θὰ ἔφτανε ποτέ στὴν ἀνακάλυψη που ἀναφέραμε.

Μήπως τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ἀποκαρδιώνει; Δὲν τὸ νομίζω καὶ οἱ πρόσφατες ἐπαφές μου με συναδέλφους στὴ Γαλλία καὶ ἀλλοῦ με ὀδηγοῦν πρὸς τὴν ἴδια ἀπάντηση: ὑπάρχουν βάσιμοι λόγοι νὰ εἶναι κανεὶς αισιόδοξος. Συλλογικὰ προγράμματα ἐργασίας, ὅπως αὐτὸ που προωθεῖται τώρα γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς ἀθηνάικης θυσίας στὸ Centre de recherches Comparées sur les sociétés Anciennes (10, Rue Monsieur le Prince, 75006 Paris) ὑποδεικνύουν ἕναν ἀπὸ τοὺς δρόμους που ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσει ἡ ἔρευνα στὸ πεδίο τῆς ελληνικῆς ἀγγειογραφίας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μπίτλεϋ.

Οἱ εἰδικοί που μελετοῦν ἀποκλειστικὰ τὴν τεχνοτροπία (style) ἔχουν ἐπιβληθεῖ στὸν τομέα τῆς κλασικῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολογίας ἐδῶ καὶ πενήντα περίπου χρόνια, καὶ ἔχουν καθιερώσει ὡς μόνον ἐπισημονικὸ τὸν κώδικα που αὐτοὶ θεωροῦν κατάλληλο. Νομίζω ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ πάψουν νὰ σφετερίζονται τὸ μονοπώλιο ἀκαδημαϊκοῦ κύρους καὶ γοήτρου, καὶ νὰ ἀνοιχτοῦν οἱ πόρτες καὶ πάλι διάπλατα στὴν ἐλεύθερη ἀκαδημαϊκὴ ἀναζήτηση καὶ συζήτηση γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ βάση τῆς ελληνικῆς τέχνης. Τοῦτο συνεπάγεται τὴν κατάργηση τῶν διαχωριστικῶν μεσοτόχων που ὀρίζουν τοὺς τομεῖς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τῆς ἱστορίας, τῆς θρησκευτικολογίας, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας, ὥστε νὰ ξανατεθοῦν τὰ ἀνεπίλυτα (μέσα στὰ σημερινὰ στενά ὄρια τῆς ἐξειδικεύσεως) προβλήματα μέσα ἀπὸ μιὰ βαθύτερη ἀνθρωπολογικὴ προοπτικὴ.

Τελειώνοντας – καὶ γιὰ νὰ μὴ θεωρηθῶ ὑποστηρικτῆς μιᾶς θεωρητικῆς προσέγγισης πρὸς τὴν ελληνικὴ τέχνη που ἀπομονώνει τὴν τελευταία ἀπὸ τὴν ὑλικὴ τῆς βάση – θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ τὴ σημασία που ἔχει νὰ στηρίζεται κάθε ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους σὲ ὑλικὸ συγκεκριμένο καὶ ἀπόλυτα τεκμηριωμένο, σὲ ἕνα corpus ὑλικῶ, ἅς ποῦμε. Ἐδῶ εἶναι που οἱ Brommer, οἱ Bothmer καὶ οἱ ἄλλοι συμπληρῆτες καταλόγων θὰ μᾶς φανοῦν ἀνεκτίμητοι. Οἱ πίνακές τους μποροῦν νὰ παίξουν γιὰ μᾶς τὸ

Ἄσκος. Ἔρως (με ταινίες;) καὶ Νίκη (με φιάλες) κομίζουν νεκρικές προσφορές. (Ἀπὸ τὸν συμβολισμό τῆς τελετῆς).

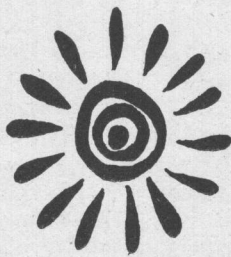
τόμο: «Ἡ μυθικὴ σκέψη». Ἀγγλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν R. Manheim. *The Philosophy of Symbolic Forms* (New Haven /Λονδίνο 1975).

31. Μερικοὶ πλοῦ πρόσφατοι τίτλοι με πιθανὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς συμβολικῆς ἀνθρωπολογίας: V. Turner, *The Forest of Symbols* (Cornell 1967). — M. Douglas, *Natural Symbols: Explorations in Cosmology* (Harmondsworth 1970). — E.R. Leach, «Magical Hair», στὸ βιβλίο του J. Middleton (ἐκδ.) *Myth and Cosmos* (New York 1967). — ἰδ., «The Structure of Symbolism», στὸ βιβλίο του J.S. La Fontaine (ἐκδ.) *The Interpretation of Ritual* (Λονδίνο 1972). — ἰδ., «Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time», στὸν τόμο *Rethinking Archaeology* (Λονδίνο 1973). — R. Needham (ἐκδ.), *Right and Left: Essays on Dual Symbolic Classification* (Chicago 1973). — R. Firth, *Symbols Public and Private* (London 1973). — D. Sper-

ber, *Rethinking Symbolism* (Cambridge Studies in Social Anthropology 1975). — M. Douglas, *Implicit Meanings* (Λονδίνο 1975). — I. Lewis (ἐκδ.), *Symbols and Sentiments: Crosscultural studies in Symbolism* (Λονδίνο 1977). — J. L. Peacock, *Consciousness and Change. Symbolic Anthropology in Evolutionary Perspective* (Λονδίνο 1979). — Γιὰ μιὰ πρόσφατη «δομικὴ» (structuralist) προσέγγιση πρὸς T. Todorov, *Symbolisme et Interpretation* (Παρίσι 1978).

32. Τὸ «καθολικὸ κοινωνικὸ γεγονός» τοῦ Emile Durkheim (1858-1917) καὶ οἱ συγγραφεῖς τοῦ *L' Année Sociologique* σχεδὸν ἀναπαράγουν αὐτὴ τὴν ἀποψη. Δὲς ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα του Durkheim: *Les Règles de la methode sociologique* (Παρίσι 1895), μεταφρασμένο ἀγγλικά ἀπὸ τὸν S. A. Solovay καὶ τὸν J.H. Müller (New York 1966). Ὁ Alain Schnapp μοῦ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ «ὀλικὴ θεωρία» (holism) στίς

ρόλο που υπηρετούν οι επιτόπιες σημειώσεις (field notes), χωρίς τις οποίες δεν κάνει βήμα ο ανθρωπολόγος. Μάλιστα, το έργο της παρατήρησης πρέπει να συνεχιστεί και η τεκμηρίωση και η συμπύλωση, αλλά σε μία διαρκή πορεία από το μερικό στο γενικό και αντίστροφα. Σάν τόν καλό έθνογράφο, πρέπει να αφήνουμε το ύλικό να μās οδηγεί μέσα στον υπό μελέτη πολιτισμό και πρέπει να έθιστούμε να διαισθανόμαστε τα στερεότυπα στοιχεία και τούς κοινούς τόπους, ώστε να μπορούμε στο τέλος να αναγνωρίζουμε τις παραλλαγές μέσα σε όλην αυτήν την πολυμορφία των φαινομένων. Πρέπει να διδάχτομε τόν κατεξοχήν ελληνικό τρόπο σκέψης και αίσθησης, που συνοδεύει τούς ελληνικούς θεσμούς και τις παραδόσεις. Μόνον τότε θά μπορούμε να φτάσουμε σε έρμηνείες, με τό ουσιαστικότερο νόημα του όρου. Και έτσι, ίσως θά καταφέρουμε τελικά να «δούμε τό σχέδιο» (όπως θά έλεγε ο Λεβί-Στρώς) στις παραστάσεις των άγγείων μας.

άρχαιολογικές σπουδές, όπως τήν έχω διατυπώσει, θεωρούνταν τό έτος 1850 ακόμη αυτονόητη και δεσμευτική για τούς γερμανούς άρχαιολόγους. Οι «Άρχαιολογικές θέσεις» (=«Archäologische Thesen») που δημοσιεύτηκαν τήν ίδια χρονιά στον *Archäologischer Anzeiger* (σελ. 204 έξ.) προβλέπουν, ανάμεσα σε άλλα, και τά έξής: «Τό έργο τής άρχαιολογίας είναι να παρουσιάσει όχι μόνον μία έπιλογή μνημείων τής τέχνης, αλλά τό σύνολο του σχετικού ύλικού (καθεαυτό και στήν επίδραση που άσκησε πάνω στις λογοτεχνικές, θρησκευτικές άρχαιότητες και στον ιδιωτικό βίο) τό σύνολο τής φιλολογικής έρευνας και τής συνολικής θεώρησης του άρχαιου βίου».

33. *Sexual and Asexual Pursuit: a Structuralist Approach to Greek Vase Painting with a Foreword by Sir Edmund Leach* (Occasional Papers of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, no 34, 1977).

34. *Révue Archéologique* n.s. 2, 1974, σσ. 195 έξ., εικ. 1-21 (για τό συμβολισμό τής ελληνικής κοκκορομαχίας).

35. M.M. Austin και P. Vidal - Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne* (Παρίσι 1972), μεταφρασμένο άγγλικά από τόν M.M. Austin (Λονδίνο 1977), στο εύρετήριο: «rite de passage», «ephebes, krypteia».

38. A. Van Gennepe, *Les Rites de Passage* (Παρίσι 1908), μεταφρ. άγγλ. (Λονδίνο 1960).

37. Πρβ. R.O. Rubinstein, «A Bacchic Sarcophagus in the Renaissance», *British Museum Year book* i (1976) 103 έξ.

38. P. Bourdieu, «The Berber House, or the World Reversed», *Mélanges C. Lévi-Strauss* (Mouton 1971). Για τούς γερμανούς μελετητές: πρβ. P. Bourdieu, *Zur Soziologie der Symbolischen Formen* (1970).

39. Πρβ. J. L. Durand / F. Lissarrague, *Les entrailles de la cité, Hephaistos* 1 (1979) 92-108.

Μέ τή δημοσίευση αυτού του άρθρου συμπίπτει ή είδηση από τήν Άγγλία ότι ο 6ος μαρκήσιος του Northampton (άδυνατώντας να συντηρήσει και τό Castle Ashby και τό πατρικό του στο Compton Wynyates) δημοπρατεί στις 2 Ιουλίου τή συλλογή άρχαίων ελληνικών, έτρουσκικών και κατωιταλιώτικων άγγείων τής οικογενείας του. Η συλλογή αυτή, που σχηματίστηκε στή δεκαετία του 1820 από τόν δεύτερο μαρκήσιο, είναι ή πλουσιότερη ιδιωτική συλλογή άγγείων τής Βρετανίας, και μία από τις σημαντικότερες στον κόσμο. Τά περισσότερα άγγεία προέρχονται από τό γνωστό μας Vulci και είναι διακοσμημένα από μερικούς από τούς διασημότερους άγγειογράφους τής άριστης έποχής τής άγγειογραφίας. (Ένδεικτικά αναφέρεται μόνον ότι ένας παναθηναϊκός άμφορέας του λεγομένου «ζωγράφου του Βερολίνου» ύπολογίζεται να άποφέρει περίπου 1,5 εκατομ. δολάρια). Άς σημειωθεί ακόμη ότι ένας από τούς πρώτους μελετητές τής συλλογής ήταν ο Gerhard, ότι ή καλύτερη μελέτη της όφειλεται στον J. Beazley (1924), ότι τό 1979 δημοσιεύτηκε στο σύνολό της από τήν Βρετανική Άκαδημία στή σειρά του CVA και ότι ο κατάλογος (sale catalogue) - που τήν εισαγωγή του έγραψε ο μαθητής του Μπίτλεϋ - ο J. Boardman - στήν ούσία άντιγράφει, με περικοπές, αυτή τήν έκδοση τής Βρετ. Άκαδημίας.

Άπό αυτή τή συλλογή προέρχονται όλες (πλήν πέντε) οι άπεικονίσεις άγγείων στο άρθρο του Πολίτη.

I.N.K.

Οί ζωγράφοι του Μακρυγιάννη

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ

Προσωπογραφικές και έργογραφικές διευκρινίσεις

της Άγγελικής Φενεργλή

Από την ως τώρα ιστοριογραφία ο Παναγιώτης Ζωγράφος είναι γνωστός σαν αποκλειστικός ζωγράφος των πινάκων του Μακρυγιάννη και άμεσα συνδεδεμένος με την κύρια δουλειά εικονογράφησης του Άγωνα. Σύμφωνα με τους παλαιότερους, αλλά και νεότερους ιστορικούς, ο Παναγιώτης Ζωγράφος υπήρξε ο βασικός καλλιτέχνης που ύλοποίησε εικονογραφικά την «σκέψη» του Μακρυγιάννη. Αντίθετα ο Δημήτριος, λιγότερο γνωστός, θεωρείται νεότερος σε ηλικία, γιός του Παναγιώτη, αλλά σε όρισμένες περιπτώσεις αποδείχτηκε περισσότερο επιδέξιος από τον πατέρα του, γιατί σαν μεταγενέστερος σχεδίασε σύμφωνα με τους κανόνες της νεότερης ζωγραφικής.¹ Τά έπιχειρήματα αυτά δέν θά έβασαν φυ-

σικά κανενός είδους πρόβλημα άν οι άλλεπάλληλες ένδειξεις «χειρ Δ. Ζωγράφου» δέν κυριαρχούσαν σέ όλα σχεδόν τά αντίγραφα των ξύλινων πινάκων, και άν είχαν βρεθεί ως τώρα βιογραφικά στοιχεία για τον έναν ή τον άλλο ζωγράφο του Μακρυγιάννη.

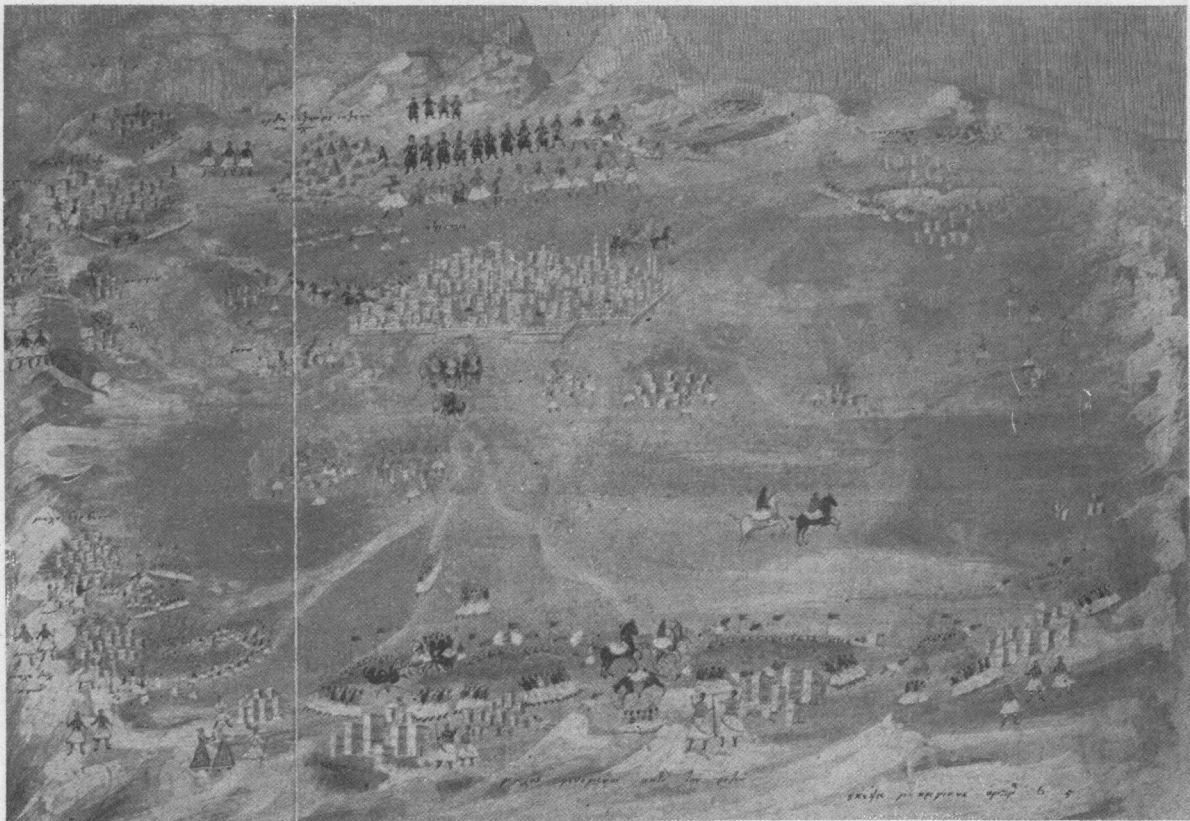
Τό πρόβλημα, λοιπόν, τής σχέσης ανάμεσα στα αρχικά έργα² και στις εικονογραφίες τής κάθε σειράς άπ' άφορμή τις διαφορές στην τεχντροπία άπασχόλησε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τους ειδικούς τής τέχνης.³ Δύο διαδικασίες χρησιμοποίησε ή έρευνα: τήν έξαντλητική μελέτη των γραπτών πηγών, τήν άναγωγή σ' αυτές, ιδιαίτερα βέβαια του Άπομνημονεύματος Μακρυγιάννη, και τή μελέτη τής τεχντροπίας των έργων. Έτσι, μέ βάση τά παραπάνω,

1. Μαρίνου Καλλιγά, «Καινούργια στοιχεία για τις εικονογραφίες του Παναγιώτη Ζωγράφου» περ. Ζυγός, τεύχ. 3, 4, Άθήνα 1956.

2. Οκτώ ξύλινα έργα τής αρχικής σειράς σώζονται σήμερα στό Έθνικό και Ιστορικό Μουσείο τής Άθήνας. Τά έργα αυτά δέν φέρουν καμία άπολύτως ύπογραφή. Από τήν αρχική σειρά, μέρος τής οποίας άποτελούν τά όκτώ κάδρα του Έθν. και Ιστορ. Μουσείου, προήλθαν οι τέσσερις σειρές των εικονογραφιών που ή Μακρυγιάννης προσέφερε στον Όθωνα και άνά μία σούς πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων. Δύο μόνο από τις παραπάνω σειρές διατηρούνται άκέραιες, ή σειρά τής Γενναδείου και ή σειρά του Πύργου Ουίνδσορ στό Λονδίνο. Μία μεμονωμένη ύδατογραφία ύπάρχει στό Μουσείο Μπενάκη.

3. Η μελέτη και έκδοση των έργων έχει άποσχολήσει πολλούς έρευνητές. Μία λεπτομερειακή βιβλιογραφία για τον Μακρυγιάννη και τον Παναγιώτη Ζωγράφο παραθέτει στή μελέτη του ή Σπύρος Άσδραχάς, «Μακρυγιάννης και Πα-

ναγιώτης Ζωγράφος, τό Ιστορικό τής Εικονογραφίας του Άγωνα». Οί Έλληνες Ζωγράφοι, Έκδόσεις Μέλισσα, τ. Α. σελ. 14 κε. Συμπληρωματικά, αναφέρουμε μερικές μελέτες που κυκλοφόρησαν μετά τήν έκδοση τής βιβλιογραφίας του Σπ. Άσδραχά: Μαρίνου Καλλιγά «Ο Παναγιώτης Ζωγράφος και ή Δ. Ζωγράφος». Ιστορία του Έλληνικού Έθνους Άθηνών Άθ. 1977, τ. ΙΓ', σ. 532-534. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα «Στοχασμός Μακρυγιάννη χειρ Παναγιώτη Ζωγράφου», Ημερολόγιο τής Έθνικής Τραπέζης, Άθήναι 1976. Νικολάου Β. Δρανδάκη, «Ο Μακρυγιάννης και οι ζωγράφοι του», Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Άθηνών, τ. 22, 1977-1978. Χρήστου Κ. Λούκου, «Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στην Βασίλισσα τής Άγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του Εικοσιένα», Περ. Μνήμων, Άθήνα 1975. Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi: «Άλέξανδρος Ήσατας, ή προδότης τής Ίδεολογίας του Μακρυγιάννη», Στήλη, τόμος εις μνήμην Νικολάτου Κοντολέοντος, Άθήνα 1978. Κώστα Λάππα, «Γύρω από τον Άλέξανδρο Ήσατα και τις λιθογραφίες του», περ. Μνήμων, Άθήνα 1979.

Ὁ πόλεμος τῆς Τροπολιτζᾶς.

τά ἀνυπόγραφα ξύλινα ἀποδόθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου στὸν Παναγιώτη, σύμφωνα σέ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Μακρυγιάννης παρέδιδε, καί οἱ ἄλλες σειρές τοῦ πύργου Οὐίνδοςορ καί τῆς Γενναδείου, παρὰ τὴν κραυγαλέα ὑπογραφή «χείρ Δημητρίου Ζωγράφου» ἀποδόθηκαν στὸν Παναγιώτη γιατί σάν ἀντίγραφα τῶν ξυλίνων ἀνήκαν «δικαιωματικά» στὸν ἀρχικό καλλιτέχνη. Μὲ ἐξαιρεση κάποια τμήματα, πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεχνοτροπίας ἀποδεικνύονταν πιὸ σχεδιασμένα καί γι' αὐτὰ εἶχαν γίνει διάφορες ὑποθέσεις.⁴ Γενικότερα ὅμως, στὴ μακριὰ ἰστορία τοῦ προβλήματος τῶν προδρόμων τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς ἔγινε σχεδὸν ἀπὸ ὅλους ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη, ὅτι ὁ Παναγιώτης πρωταγωνιστεῖ καί ὁ Δημήτριος σάν γιὸς παίξει δευτερεύοντα ρόλο μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀντιγραφέα ἢ βοήθου κ.λπ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ πρόβλημα τοῦ Δημητρίου καί Παναγιώτη Ζωγράφου δέν ἔχει λυθεῖ ὀριστικά ἐφόσον ἡ ἐγκυρότητα τῶν ὑπογραφῶν «χείρ Δ. Ζωγράφου» ἀναιρεῖται κάθε στιγμή ἀπὸ τὴν ἐγγραφή μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὸν Ἀγωνιστὴ Παναγιώτη Ζωγράφο.⁵ Κι ἐνῶ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπικὴ πλευρὰ ἡ ἔρευνα προχωροῦσε, ἐντοπίζοντας μὲ ἀκριβεία τὰ πιὸ προωθημένα στοιχεῖα τῆς τέχνης τῶν σει-

ρῶν Γενναδείου καί πύργου Οὐίνδοςορ, τὸ τμήμα τῶν Ἀπομνημονευμάτων μὲ τίς πληροφορίες ὅτι ὁ Παναγιώτης ἦταν ἀγωνιστὴς, ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴν Σπάρτη [= Λακωνία] καί ὅτι ἦρθε μὲ τὰ δύο του παιδιὰ στὴν Ἀθήνα⁶ ἄντεχε, καί ἀπομάκρυνε τοὺς ἐρευνητὲς ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἀναζήτησης βιογραφικῶν δεδομένων ἐκεῖνου, πού ὑπέγραφε τὸ ἔργο του: «χείρ Δ. Ζωγράφου». Ἡ ἀναγκαστικὴ, λοιπόν, προσήλωση στὶς βιογραφικὲς πληροφορίες, πού ἀνέφερε ὁ Μακρυγιάννης, καί οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ξύλινα καί στὶς ὑδατογραφίες ὁδήγησαν τοὺς ἐρευνητὲς πρὸς ἓνα μόνον ἄξιο ἀντλήσης βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Παναγιώτη, τὰ Ἀπομνημονεύματα. Σ' αὐτὴ τὴ μόνοπλευρη ἀναφορὰ συνετέλεσε καί τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δέν μπόρεσε νὰ βρεῖ συμπληρωματικὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Παναγιώτη σάν ἀγωνιστὴ, μέσα στὶς πηγὲς τοῦ ἀγώνα. Ἀλλὰ οὔτε πάλι τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα Παναγιώτης καί Δημήτριος ταυτίστηκαν μὲ κάποιους, πού ἔζησαν στὴν μετεπαναστατικὴ ἢ στὴν περίοδο τῆς εἰκονογράφησης 1836-1839.⁷

Ἡ ἀρχικὴ ἐκκίνηση, «Παναγιώτης ἀγωνιστὴς», λειτούργησε ἀπαγορευτικὰ γιὰ τὴν ταύτιση μὲ κάποιον Παναγιώτη Ζωγράφο, πού σπουδάζει ζωγραφικὴ στὰ 1839-1840 στὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν. Τὸ παραπάνω στοιχεῖο ἀναφέρει τὸ 1956 ὁ Κ. Μπίρης στὴν Ἱστορία

4. Μαρίνου Καλλιγᾶ, «Καινουργία στοιχεῖα γιὰ τίς εἰκονογραφίες τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου», Περ. Ζυγός τεύχ. 3, 4, Ἀθήνα 1956.

5. Ι. Βλαχογιάννη, «Ἀπομνημονεύματα τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη», τ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 349, ὑποσημ. α'.

6. Ὁ. παρ., σελ. 349, ὑποσημ. α'.

7. Ὁ. παρ., σελ. 339.

του Πολυτεχνείου,⁸ ο οποίος και δημοσιεύει δύο έγγραφα⁹ από το Αρχείο του Πολυτεχνείου,¹⁰ όπου και υπάρχει το όνομα του Παναγιώτη Ζωγράφου μαθητή του Σχολείου. Άλλα και ο ίδιος ο Κ. Μπίρης δέν φαίνεται να είναι απόλυτα πεισμένος από τη διαπίστωση του, ότι ο υπότροφος μαθητής Παναγιώτης είναι ο «καλλιτέχνης των πινάκων του Μακρυγιάννη». Βέβαια οι άναστολές του ήταν αυτή την εποχή διακαιολογημένες, γιατί τά στοιχεία πού προέκυπταν από τά δύο έγγραφα του Πολυτεχνείου ήταν αποσπασματικά. Τά έγγραφα δέν περιείχαν καμιά ένδειξη γιά την καταγωγή του Παναγιώτη και ταυτόχρονα ή μαθητική ιδιότητά του στά 1839-1840 έδραζε σέ άμφισβήτηση την ιδιότητα του άγωνιστή, πού ήταν ήδη διαδεδομένη άνάμεσα στους ειδικούς και στό κοινό.

Συγχρόνως, και όσοι μεταγενέστερα χρησιμοποίησαν τό βιβλίο του Μπίρη δέν πείστηκαν από την ένδεικτική δημοσίευση των έγγραφων, και την άτονη αναφορά στό ζωγράφο του Μακρυγιάννη. Ο Κ.Β. Δρανδάκης στην τελευταία μελέτη του 1977-78 γιά τους «Ζωγράφους του Μακρυγιάννη»,¹¹ ενώ πλησίασε τό πρόβλημα περιλαμβάνοντας όλες τίς πληροφορίες της προεπαναστατικής και μετεπαναστατικής δραστηριότητας του άγιογράφου Δ. Ζωγράφου, δέν διέρρηξε κι αυτός τό άπροσπέλαστο φράγμα της «άντικειμενικότητας» μιάς ιστορικής πηγής, έννοια των *Απομνημονευμάτων*.

Στό λαβύρινθο της μονής κατεύθυνσης ύποθέσεων, άρνήσεων και καταφάσεων σέ σχέση μέ τό ρόλο των ζωγράφων του Μακρυγιάννη, μιά πρόσφατη έρευνα στά Γενικά Αρχεία του Κράτους έφερε γιά πρώτη φορά στην έπιφάνεια τόν «έκ Σπάρτης» Παναγιώτη Ζωγράφο, υπότροφο του Σχολείου των Τεχνών. Έννέα έγγραφα και σχέδια έγγραφων του Όθωνικού Αρχείου (Υπουργείο Έσωτερικών Φακ. 211) και ένα έγγραφο της Δημοσίας Έκπαιδύσεως (Φακ. 23 της περιόδου 1839-1843) άναφέρονται στόν ως τώρα θεωρούμενο ζωγράφο του Μακρυγιάννη Παναγιώτη, γιό του Δημήτριου Ζωγράφου.

Η έπίσημη μαρτυρία της Γραμματείας των Έσωτερικών, ότι ο Παναγιώτης Ζωγράφος κατάγεται από την Σπάρτη,¹² είναι άρκετή γιά να φωτίσει την αντίστοιχη πληροφορία των *Απομνημονευμάτων* του Μακρυγιάννη. Μιά σημείωση έπίσης πού υπάρχει έπάνω στό έγγραφο της 26ης Φεβρουαρίου 1841¹³ άναφέρει ότι έπισυνάπτεται προσωπικό πιστοποιητικό του Δ. Ζωγράφου, συνδέοντας γιά μäs τόν Παναγιώτη μέ τόν Δημήτριο. Η ένδειξη αυτή είναι

8. Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Έθνικου Μετασθείου Πολυτεχνείου* Αθήναι 1956 σελ. 29.

9. *Ο. παρ.*, σελ. 29 και σελ. 65.

10. Σύμφωνα μέ όσα ο Κ. Μπίρης άναφέρει στό Αρχείο του Πολυτεχνείου υπήρχαν πιστοποιητικά σπουδών και άλλα πολύτιμα έγγραφα σχετικά μέ τούς πρώτους μαθητές. Μιά σχολαστική έρευνά μου στό Πολυτεχνείο τό 1979 δέν μου επέτρεψε να έντοπίσω αυτό τό αρχείο πού ο Κ. Μπίρης είχε συμβουλευτεί τό 1956.

11. Ν.Β. Δρανδάκης, «Ο Μακρυγιάννης και οι ζωγράφοι του». *Επίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 22 (1977-1978), σσ. 135-169.

12. Βλ. Έγγραφο άριθμ. 2.

13. Βλ. Έγγραφο άριθμ. 3.

γραμμένη μέ μολύδι και προφανώς έχει τοποθετηθεί από κάποιον υπάλληλο της Γραμματείας του Όθωνα γιά να διαλευκάνει τό περιεχόμενο του έγγραφου, πού έχει συνταχθεί στά ελληνικά, και να διευκολύνει την διαδικασία άπάντησης στην πρόταση της Γραμματείας των Έσωτερικών. Πρόκειται γιά την άνανέωση της ύποτροφίας του Παναγιώτη, τόν όποιο συσταίνει ή Γραμματεία Έσωτερικών «ως έπιμελή εις τά χρέη του, χρησιμοποιήθη, και ίκανώς προοδεύοντα» κρίνοντας τον έτσι «άξιον της Β. Εύνοίας», γιά τό έπόμενο σχολικό έτος 1841-1842. Έκτός όμως από αυτά τά προσόντα, γιά την άνανέωση της ύποτροφίας άπαιτείται και πιστοποιητικό¹⁴ του τεχνίτη, στόν όποιο ο υπότροφος κάνει την πρακτική του έξάσκηση. Σ' αυτό τό πιστοποιητικό πού σήμερα δέν περιλαμβάνεται στό φάκελο άναφέρεται ίσως ή σημείωση. Συνδέεται έπίσης μέ τό περιεχόμενο μιάς εκ πρώτης όψεως άκατανόητης φράσης στό έγγραφο του 1839¹⁵ (ΓΑΚ), όπου άναφέρονταν επί λέξει τά έξης: «Περί δέ των άλλων τεσσάρων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγού, Π. Ζωγράφου, και Α. Ίωαννοπούλου θέλει γνωμοδοτήση ή Γραμματεία αν δέν δύναται να παραδεχθώσιν ως μαθητευόμενοι εις τά εργοστάσια των στρατιωτικών τεχνιτών». Αντίθετα φαίνεται σέ όσα ίσχυαν γιά άλλες ειδικότητες όπου ή πρακτική έξάσκηση γινόταν σέ κρατικά εργαστήρια, έπετράπη τελικά στόν Παναγιώτη Ζωγράφο να διδαχθεί «ένταύθα πλησίον άξιού τεχνίτου την ζωγραφικήν». Ο άξιος, λοιπόν, τεχνίτης ήταν ο Δημήτριος Ζωγράφος, του όποιο τό πιστοποιητικό συνόδευε τό έγγραφο της 26ης Φεβρουαρίου 1841. Παράλληλα ή παραπάνω σημείωση άποδεσμεύει και μια δεύτερη σημαντική πληροφορία, ότι στά 1841 ο Δημήτριος έξακολουθεί να άσχολείται έπαγγελματικά μέ την τέχνη του στην Αθήνα.

Στό σημείο αυτό μπαίνει φυσικά τό έρώτημα πώς ο Μακρυγιάννης υπέπεσε σέ μιά τέτοια άνακρίβεια, ως πός τό θαπτιστικό όνομα του ζωγράφου του;

Στή συγκεκριμένη περίπτωση θά έπρεπε ίσως να επανεξεταστεί ή αντικειμενικότητα της πηγής μέ βάση την φύση του απομνημονεύματος αυτού καθ' έαυτό. Αν και τό είδος περιέχει πολλά ιστορικά στοιχεία, επειδή δέν συντάσσεται ταυτόχρονα μέ την διεξαγωγή των γεγονότων, υπόκειται σέ παραλείψεις της μνήμης, σέ αλλοιώσεις συναισθηματικών καταστάσεων, σέ άναχρονισμούς κ.λπ. Ένα τέτοιο παράδειγμα διστακτικής και άμφίβολης μνήμης άνανακλάται στό *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, όταν σ' ένα σημείο άναφέρει ότι ο Παναγιώτης «έστειλε και ήφερε τά δύο του παιδιά και τούς είχα εις τό σπίτι»,¹⁶ και άλλου ότι «είχα δύο ζωγράφους όπου έδούλευαν». Τήν ώρα της συγγραφής του άπομνημονεύματος ή ίδια διστακτική μνήμη έπηρεασμένη από μιά έντονη τάση έξαρσης της συμβολής των άγωνιστών στόν άγώνα της άνεξαρτησίας, καθοδηγεί τό θυμικό του, θολώνει την σκέψη του. Τότε τό κυρίαρχο

14. Γ.Α.Κ. Όθωνικών Αρχείων. Υπουργ. Έσωτ. Φακ. 211. Η επί των Έσωτερικών Γραμματεία πός την ΑΜ τόν Βασιλέα. Αθήναι 23 Μαρτίου 1839. Πβλ. και Κ Μπίρη, δ. παρ., σελ. 29.

15. Βλ. Έγγραφο άριθμ. 1.

16. Ι. Βλαχογιάννη δ. παρ., σελ. 349.

17. Ι. Βλαχογιάννη δ. παρ., σελ. 339.

δέν είναι ίσως ή καταγραφή τού όνόματος, άφου άλλωστε αυτό έχει σφραγίσει τίς ίδιες τίς ύδατογραφίες, άλλα ή κατοχύρωση τής ιδιότητας τού άγωνιστή στό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον, πρόβλημα ένός ευρύτερου κοινωνικού στρώματος τής εποχής, τών άγωνιστών, τούς όποιους ό Μακρυγιάννης έχει κατά καιρούς αναλάβει υπό τήν προστασία του. Ίσως μάλιστα όταν στά 1844¹⁸ ό Μακρυγιάννης συντάσσει τό αντίστοιχο τμήμα τών *Άπομνημονευμάτων* μέ μία ύποσυνείδητη άναγωγή νά κάνει ένα lapsus άντικαθιστώντας τό βαπτιστικό όνομα τού πατέρα μέ κείνο τού γιου, μία καί ό Παναγιώτης θά είχε βοηθήσει στήν εικονογράφιση. Ίδιαίτερος λόγος γιά νά αισθάνεται ύπεύθυνος άπέναντι στήν άκριβή μετάδοση μιάς πληροφορίας σχετικά μέ τό όνομα τού καλλιτέχνη δέν έτίθετο, μέ τήν έννοια τών σημερινών δεδομένων, ούτε άντιστοιχούσε στή νοοτροπία τού ίδιου τού Μακρυγιάννη καί στίς άνάγκες τής νεότερης έλληνικής κοινωνίας εκείνη τήν στιγμή, έφόσον ό άπομνημονευματογράφος μάλιστα θεωρούσε ότι δημιουργός τής εικονογραφίας είναι ό ίδιος καί ό ζωγράφος έκτελεστής. Ωστόσο ό Μακρυγιάννης δέν είχε κάνει τίποτα τό συνειδητό γιά νά ύποτιμήσει τήν δουλειά τού επιδέξιου τεχνίτη, πού μέ τόν αυθορμητισμό μιάς συνηθισμένης πράξης στή φάση τής εικονογράφησης (1836-1839) είχε σημειώσει στίς ύδατογραφίες παρουσία τού Μακρυγιάννη ό,τι στά άπομνημονεύματα παρελείφθη: «χείρ Δ. Ζωγράφου εκ Βορδώνιας».¹⁹ Όταν, λοιπόν, ό Δημήτριος υπέγραφε τίς σειρές τών ύδατογραφιών μπροστά στό Μακρυγιάννη, δέν υπήρχε καμία παρανόηση ώς πρός τόν αυθεντικό δημιουργό τους, τόν Δημήτριο Ζωγράφο. Τό άδιέξοδο δημιουργήθηκε άργότερα, όταν ό ίδιος ό Μακρυγιάννης προσπάθησε νά βάλει σέ τάξη τίς άναμνήσεις του, γιά νά τίς καταγράψει.

Γιά μία ανασύνθεση τής βιογραφίας τού Δημητρίου

Βέβαια καί σήμερα ακόμη παρά τά νέα στοιχεία τών ΓΑΚ ή ανασύνθεση τής βιογραφίας τού Δ. Ζωγράφου παρουσιάζει δυσκολίες, έφόσον ή ιστοριοδιφική έρευνα δέν έχει έπεκταθεί στό σύνολο τών πιθανών πηγών τής προεπαναστατικής, επαναστατικής καί μετέπειτα δραστηριότητάς του.

Κάποια ίχνη κοινής τεχνοτροπίας άνάμεσα στίς εικονογραφίες καί σέ μία εικόνα μέ τήν ένδειξη «1811 Σπάρτη, Βορδώνια»²⁰ διέκρινε τελευταία ό Μ. Καλλιγιάς καί τήν απέδωσε στό «ζωγράφο» τού Μακρυγιάννη Παναγιώτη. Πρόκειται γιά τήν Ζωδόχο Πηγή, πού τεχνοτροπικά συγγενεύει μέ τόν Παντοκράτορα στή «Δίκαια άπόφαση τού Θεού» καί πού πολλά στοιχεία της, δυτικής προέλευσης, έχουν χρησιμοποιηθεί στό έργο τού άγώνα. Η χρονολογημένη

έπιγραφή τής 1811 μάς επιτρέπει νά ύπολογίσουμε κατά προσέγγιση τήν ήλικία τού Δημητρίου Ζωγράφου: Έφόσον στά 1811 δραστηριοποιείται επαγγελματικά, σημαίνει ότι έχει ξεπεράσει τό στάδιο τής μαθητείας. Καί έχει άποκτήσει μία ώριμότητα, ώστε νά τού έμπιστευόνται τήν εκτέλεση κάποιας παραγγελίας. Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω συλλογιστική ό Δημήτριος πρέπει νά ήταν στά 1811 15-20 χρονών. Μέ τήν έναρξη τής Έπανάστασης θά είχε συμπληρώσει τά 25-30 ήλικία κατάλληλη γιά νά καθοδηγήσει στόν άγώνα μερικούς συγγενείς ή συχωριανούς του. Φαίνεται ότι ό Δημήτριος ήταν ένας από τούς δύο καπετανένους τής Βορδώνιας (ό δεύτερος ήταν ό παπά Καλομοίρης Οικονόμος²¹). Στίς 30 Μαΐου 1821 οι

όπλαρχηγοί τής περιοχής Λακωνίας συγκεντρώνονται στό στρατόπεδο τών Βερβένων καί υπογράφουν ένα συμφωνητικό «γιά όμόνοια, άδελφική αγάπη... [ ] έναντίον τών Τούρκων». Στή συμπλήρωση αύτη παίρνει μέρος καί ό Δημήτριος Ζωγράφος. Εκεί άνάμεσα στους άλλους Λακεδαιμόνιους άγωνιστές, ό Δημήτριος ύπογράφει²² όλογράφως μαζί μέ τόν Π. Κρεββατά, Άγαλόπουλο, παπά Καλομοίρη, Π. Γιατράκο κ.λπ. Όπως προκύπτει από τήν επισκόπηση τών γεγονότων, στά όποια ό Δημήτριος πήρε μέρος στή συνέχεια τού άγώνα, ό ζωγράφος τού Μακρυγιάννη παρατάχθηκε μέ τόν Π. Κρεββατά, προύχοντα καί όπλαρχηγό τής Λακωνίας. Στο άλλο στρατόπεδο τοπικών διαιρέσεων, του Μανιάτη προεστου Π. Γιατράκου, υπηρέτησε ό παπά Καλομοίρης²³ μέ τό γιό του Γεώργιο παπά Καλομοίρη Οικονόμου. Στο ύπόμνημα τής μάχης στήν Τριπολιτσά ύπάρχει

21. Δ.Γ. Καλλιάνη, «Ποικίλα Λακωνικά», περ. *Λακωνικά έτος ΙΓ'*, τεύχ. 76, Άθήνα 1976, σελ. 106.

22. Γ. Αναγνωστόπουλου, «Κρεββατάδες καί Λακεδαιμόνων», *Λακωνικά* τ. 1 (1932), σελ. 227.

23. Στο Άρχείο Άγωνιστών τής Έθνικής Βιβλιοθήκης Φακ. 56 ύπάρχει αίτηση (2 Μαΐου 1846) τού Γεωργίου Καλομοίρη «πρός τήν επί τών Στρατιωτικών Έξεταστικών Έπιτροπών» σύμφωνα μέ τήν όποία ό Γεώργιος Καλομοίρης γιός τού παπά Καλομοίρη Οικονόμου υπηρέτησε υπό τίς όδηγίες τού Π. Γιατράκου. Αν πράγματι αύτός οι δύο οικογένειες Καλομοίρη καί Ζωγράφος ήταν αντίπαλες, όπως αναφέρεται από τόν Δ.Γ. Καλλιάνη, πβλ. ύποσημ. 21, τότε ό Δ. Ζωγράφος δέν είχε άλλη λύση παρά νά παραταχθεί μέ τόν Π. Κρεββατά.

18. Ι. Βλαχογιάννη δ. παρ., σελ. 347.

19. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, «Στοχασμός Μακρυγιάννη χείρ Παναγιώτου Ζωγράφου», *Ημερολόγιο τής Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα* 1976, σελ. 2. Πβλ. Γ. Πετρή «Μακρυγιάννης καί Παν. Ζωγράφος», *Ηριδανός, Άθήνα* 1975, σελ. 108 όπου ή έπιγραφή στή ράχη τής εικόνας άριθμ. 2 τής σειράς Πύργου Ουίνδσορ «Έξωγραφίσθησαν διά χείρως Δημητρίου Ζωγράφου Λάκωνος εκ τού δήμου Βορδώνιας».

20. Μαρίνου Καλλιγιά, «Ό Παναγιώτης καί ό Δ. Ζωγράφος», *Ιστορία τού Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σσ. 532-534.

όπως είναι ήδη γνωστό, τό όνομα κάποιου Δ. Ζωγράφου,²⁴ ό όποιός έπειδή έθεωρείτο όπλαρχηγός του άγώνα δέν είχε ταυτιστεί μέ τόν ύπογράφοντα τίς εικονογραφίες. Στο αντίστοιχο έπίσης ύπόμνημα τής μάχης στά «Δερβενάκια, Άργους, Κόρθου» επαναλαμβάνεται τό ίδιο όνομα.²⁵ Καί τίς δύο περιπτώσεις ό ύπομνηματισμός μέ τό όνομα του Δ. Ζωγράφου έντοπίζει στην εικόνα τής κάθε μάχης τόν άγωνιστή στην ίδια σειρά χονδρικά μέ όσους ύπέγραψαν τό συμφωνητικό τών Μυστριωτών στά Βέρβενα, τούς Λακεδαιμόνιους καπετανένους Γ. Άγαλόπουλο, Π. Κρεββατά, Π. Γιατράκο καί λοιπούς. Χωρίς καμιά πιά άμφιβολία ό Δημήτριος Ζωγράφος από τήν Βορδώνια, ό ζωγράφος τών πινάκων του Μακρυγιάννη, είναι ό άγωνιστής, πού πήρε μέρος στην πολιορκία τής Τριπολιτσάς τό Σεπτέμβριο του 1821. Έτσι όταν έκτελεί τήν παραγγελία του Μακρυγιάννη στά 1836-1839 θά καταγράψει κι αυτός τά άπομνημονεύματά του εικαστικά, ζωγραφίζοντας τόν έαυτό του, έναν δυσδιάκριτο φουσανελοφόρο στην ίδια γραμμή μέ τήν Μπουμπουλίνα, τόν Ύψηλάντη, τόν Μαυροκορόδα καί άλλους σημαντικούς άγωνιστές.

Τή συνέχεια τής δράσης του Δημητρίου μετά τήν άλωση τής Τριπολιτσάς περιγράφει χαρακτηριστικά ό Δ. Δημητρακάκης²⁶ σημειώνοντας ότι μιá ομάδα από καμιά σαρανταριά Έλληνες, άνάμεσα στους όποιους διακρίνουμε τά γνωστά μας όνόματα από τό συμφωνητικό τών Μυστριωτών στά Βέρβενα, μπήκαν στό σπίτι του μπέη τής Κορίνθου Κιαμήλ. Άναφερόμενος, λοιπόν ό Δημητρακάκης στό περιστατικό τής σύλληψης του Κιαμήλ, λέει: «Μολονότι κατέστη αιχμάλωτος τών Έισελθόντων, μολαταύτα τοίς έπέβαλε διά μόνου του βλέμματος σέβας καί πάντες εκάθησαν έν ήσυχία. Διέταξεν άμέσως τούς ύπηρέτας νά φέρουν προς τούς Έλθόντας γλυκίσματα καί ποτά. Μετά τήν περιποίησιν ταύτην έφερεν εις τό μέσον Αίθιοπα, όστις γονατίσας έτραγούδησε τό «τραγούδι τής σκλαδιάς» ό έστί, τό μοιρολόγι τής αιχμαλωσίας. Οί πλείστοι εδάκρυσαν, ό Κιαμήλ Μπέης όμως, δέν εδάκρυσεν, αλλά κατέστη σύνοφρυς καί εκ τής κινήσεως τών χειλέων του εφαινετο μεμψιμοιρών έν έαυτώ. Τότε εις τών παρευστών ό εκ Βορδώνιας Ζωγράφος τώ ειπεν: «Αί Μπέη μου, αυτά είναι του Θεού άπόφασις καί δέν πρέπει νά βλασφημώμεν»». ²⁷ Άκόμα καί άν αυτή ή φράση του Δ. Ζωγράφου δέν άνταποκρίνεται στην πραγματικότητα, άντανακλά κατά κάποιο τρόπο τήν εικόνα, πού ό Δημητρακάκης συνέλαβε γι' αυτόν είτε από άφηγήσεις είτε από μιá πολύ μεταγενέστερη γνωριμία μαζί του. Πρόκειται γιά μιá τυπική περίπτωση άνθρώπου τής εποχής μέ ένα βιβλικό τρόπο έκφρασης, πού στην περίπτωση του Κιαμήλ άνατρέχει στην θεία βούληση, γιά νά δικαιολογήσει τήν τραγικότητα τών στιγμών. Άνάλογες άπόψεις, όπως σωστά διαπίστωσε ό Γ. Πετρής,²⁸ κατέχουν καί τή σκέψη του Μακρυγιάννη στον αντίστοιχο πίνακα «Δικαία άπόφασις του Θεου διά τήν άπελευθέρωση

τής Έλλάδος». Οί άποσπασματικές αυτές φράσεις, κοινές στον Μακρυγιάννη καί τόν Ζωγράφο, αποτελούν ταυτόχρονα άποφθέγματα μιáς βαθύτερης νοοτροπίας καί πρακτικής άπέναντι στις καιρίες αλλαγές καί κατηύθυναν σ' ένα μεγάλο βαθμό τίς συμπεριφορές του νεότερου έλληνισμού.

Άς προσπαθήσουμε όμως, νά παρακολουθήσουμε τήν συνέχεια τής βιογραφίας του μέσα από τήν εικονογράφηση. Τό 1822 συμμετέχει στην καταστροφή του Δράμαλη, στά Δερβενάκια, καί όπως ήταν έπιμενο θά ζωγραφίσει πάλι τόν έαυτό του άνάμεσα στους όπλαρχηγούς του στρατοπέδου τών Βερβένων. Άπό κει κι έπειτα δέν θά τόν συναντήσουμε νά παίρνει μέρος σε καμιά από τίς μάχες πού έπακολούθησαν. Η έξέλιξη τών γεγονότων, όπως διαγράφηκε άργότερα μέσα από τόν έμφύλιο, ύποχρέωσε ίσως τόν Δημήτριο σε κάποια άναδίπλωση ή σε άποχώρηση από τό πεδίο διεξαγωγής του άγώνα. Όπως είναι ήδη γνωστό, ό Π. Κρεββατάς τό 1822 παρατάχθηκε μέ τό μέρος του Θ. Κολοκοτρώνη, αντίθετα προς τόν Π. Γιατράκο πού ύποστήριξε τόν Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Διενέξεις πού συνδέθηκαν μέ τήν αρχή του έμφυλίου απέδησαν γιά τόν Κρεββατά άποφασιστικές, γιάτί όδήγησαν στή δολοφονία του στις 16 Νοεμ. 1822.²⁹ Η συνέχεια τής ζωής του Δημητρίου θά βεβαιωθεί από μιá ένυπόγραφη καί χρονολογημένη άγιογραφία: τόν Φεβρουάριο του 1824 ζωγραφίζει τήν Βρεφοκρατούσα στην εκκλησία του Άγίου Γεωργίου στο χωριό Μυστράς.³⁰ Φαίνεται ότι έχει ξαναγυρίσει στή Βορδώνια καί ξαναρχίζει νά δραστηριοποιείται επαγγελματικά. Άπό τό 1825 ως τά 1828 δέν διαθέτουμε καμιά χρονολογημένη εικόνα του Δημητρίου, ίσως νά λείπει από τήν Βορδώνια καί από τήν περιοχή τής γενικότερα. Δέν άποκλείεται βέβαια οι άχρονολόγητες καί άνυπόγραφες εικόνες πού του άποδίδονται νά άνήκουν σ' αυτήν τήν περίοδο. Υπάρχει όμως τό ένδεχόμενο νά μετακόμισε προσωρινά κάπου άλλου, όπως ακριβώς έκανε άργότερα, στά 1836. Τεχνίτες τής ειδικότητάς του εύκολα μετακινούνται εκει όπου οι δυνατότητες εύρεσης εργασίας είναι μεγαλύτερες. Στά 1829 θά τόν συναντήσουμε πάλι στή Λακωνία νά ύπογράφει τήν εικόνα του Άγίου Ιωάννου τής μονής Καστρίου στην Καστάνια.³¹ Στά 1831 άσχολήθηκε μέ τήν έκτέλεση μιáς εικόνας του Άγίου Σπυρίδωνα τής όμώνυμης εκκλησίας στην Βορδώνια.³² Τό 1831, έχουν τήν τελευταία ένδειξη γιά τήν παρουσία του Δημητρίου στή Βορδώνια. Ός τά 1836 τά ίχνη του δέν έχουν έντοπιστεί, μόνο λίγο πριν από τήν πρόσκληση του Μακρυγιάννη έξέρουμε ότι ζούσε στην Λακωνία.

Τό σύνολο τών άγιογραφιών πού ζωγράφισε φτάνει ως τώρα τόν αριθμό πέντε, τρεις από αυτές είναι ένυπόγραφες καί χρονολογημένες καί δύο του άποδόθηκαν σε βάση τεχνοτροπικά κριτήρια. Άν δέν έφθασε ως έμας τό σύνολο τής παραγωγής του Δημητρίου, ή από τά 1811 ως τά 1831 θητεία καί άσκηση στην άγιογραφία επιτρέπει νά υποθέσουμε, ότι κατ' αυτήν τή μακρά περίοδο ήταν επαγγελματικά καθιερωμένος, προϋπόθεση πού δημιουργούσε πολλές δυνατότητες γιά μιá επαγγελματική άναγνώριση στο

24. Ι. Βλαχογιάννη, «Άπομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη», τ. Β', Άθήνα 1907, σελ. 512.

25. Ι. Βλαχογιάννη δ. παρ. σελ. 515.

26. Δ. Άστερινού. «Δ.Γ. Δημητρακάκη. Στιγμιότυπα από άνέκδοτα Άπομνημονεύματα του 1821», Περ. Ιστορία τεύχ. 34, Άπρίλιος 1971, σελ. 117-118.

27. Τό άποσπασμα αυτό έχει επίσης δημοσιευθεί από τόν Γ. Πετρή, δ. παρ. σελ. 92. Η ύπογράμμιση είναι δική μου.

28. Γ. Πετρή, δ. παρ., σελ. 93.

29. Γ. Άναγνωστόπουλος, δ. παρ., σελ. 260 κε.

30. Ν.Β. Δρανδάκης, δ. παρ., σελ. 149.

31. Ν.Β. Δρανδάκης, δ. παρ., σελ. 150.

32. Ν.Β. Δρανδάκης, δ. παρ., σελ. 150.

περιορισμένο περιβάλλον της Βορδώνιας, ίσως μάλιστα και σε μία πιο έκτεταμένη γεωγραφικά κλίμακα.

Ἡ γνωριμία του με τόν Μακρυγιάννη

Μέσα από αυτήν τή διάσταση θά πρέπει νά δοῦμε καί τή γνωριμία του με τό Μακρυγιάννη. Στό σημείο αὐτό θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Μακρυγιάννης ὑπῆρξε κατεξοχὴν θρησκευόμενο άτομο καί ὅτι μιά ἀπό τίς κύριες καθημερινές του ἀσχολίες ἦταν οἱ προσευχές μπροστά στά εἰκονίσματα. Στό σπίτι του εἶχε μάλιστα ἰδιαίτερο δωμάτιο μέ εἰκόνες καί σχεδίαζε νά μετατρέψει μιά ἀπό τίς δύο σπηλιές του κήπου του σέ ἐκκλησία.³³ Πολλοί ἱερωμένοι τόν ἐπισκέπτονται στήν Ἀθήνα καί εἶναι πιθανόν μέσα ἀπό αὐτό τό περιβάλλον νά ἐφτάσε σ' αὐτιά του κάποια φήμη γιά τόν ἀξιόλογο ἀγιογράφο τῆς Βορδώνιας. Ἐτοί ἔστειλε καί τόν ἔφερε καί τοῦ ἀνέθεσε στά 1836 τήν εἰκονογράφηση. Ἡ διστακτική ἴσως κι ἐδῶ μνήμη του μᾶς ἄφησε δύο διαφορετικές ἐκδοχές γιά τόν ἀριθμό τῶν παιδιῶν, πού συνόδευαν τό ζωγράφο στήν Ἀθήνα, ἀλλά καί τά ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ δέν προσφέρονται γιά τήν συμπλήρωση τοῦ κενοῦ.

Ἡ συμφωνία τους στό ἐπίπεδο τῆς ἀμοιβῆς τοῦ Δημητρίου προέβλεπε παροχή στέγης, τροφῆς καί τήν ἐξόφληση τοῦ ζωγράφου γιά κάθε κομμάτι χωριστά. Πέρα ὅμως ἀπό τήν τυπική συμφωνία, μιά σύμπτωση ἀπόψεων στό πολιτικό – ἰδεολογικό ἐπίπεδο φαίνεται ὅτι ἔδενε τόν ζωγράφο μέ τόν «ἐργοδότη του». Τεκμήριο τῆς ἀτυπῆς συμφωνίας ἀναμεταξύ τους ἀποτελεῖ ἡ ἐκτέλεση τοῦ πίνακα μέ τήν παράσταση τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ Ἀρμανσπεργκ, πού τῆς «βγάνει μέ τό χέρι του ματωμένο τήν καρδιά».³⁴ Ἡ ὀπτική ἀναπαράσταση μιᾶς ἐπίκαιρης πολιτικά στάσης ἀπέναντι στήν Καγκελαρία ὑπέπεσε στήν ἀντίληψη τοῦ Ἀρμανσπεργκ, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τόν Μακρυγιάννη τόν «κατέτρεχε», καί «γιά νά μὴν ἀκολουθήσει τίποτας ἦρθαν φίλοι στό σπίτι καί σύμφωνα καί ὁ ζωγράφος ὅτι θά τόν παιδεύαν... χωρίς νά ἤμουν ἐκεῖ τῶκαψαν».³⁵ Τόσο ἡ ἐκτέλεση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὅσο καί ὁ ἐσπευσμένος τρόπος καταστροφῆς του ἀφήνει νά διαφαίνονται μέ ἀρκετή σαφήνεια τά ἴχνη τῆς σύμπτωσης ἀπόψεων ἀνάμεσα στό Δημήτριο καί τόν Μακρυγιάννη καί σ' ἕνα ποσοστό στό εὐρύτερο πολιτικό περιβάλλον τοῦ δευτέρου ἀπέναντι στήν διακυβέρνηση τοῦ Ἀρμανσπεργκ. Κάτω ἀπό τίς δυσκολίες τῶν περιστάσεων, πού ταυτόχρονα ἐπιτείνονται ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ βασιλιά στή Βαυαρία (1836-1837), ἕνα γεγονός θά τοὺς ἀναπερώσει τό ἠθικό, θά σημάνει τήν ὁμαλότητα: Ὁ γάμος τοῦ Ὄθωνα, ἀφρηγία τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς, παγίωση τῆς βασιλείας. Στήν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί εἰδικότερα στήν «σκέψη» τοῦ Μακρυγιάννη, οἱ ἀλλαγές τοῦ 1837 θά ἔχουν θετικές ἐπιπτώσεις στό μέλλον τῆς χώρας καί θά συνδεθοῦν μέ τήν ἀπευθείας διακυβέρνησή της ἀπό «Αὐτόν» πού «Ἡ δικαία ἀπόφασις τοῦ Θεοῦ» ἐπέλεξε. Ὅπως, λοιπόν, στά παραμύθια, ὁ Δημήτριος θά ἐκφράσει τίς ἐλπίδες καί προσδοκίες ἐκείνης τῆς στιγμῆς ζωγραφίζοντας τήν

33. Ι. Βλαχογιάννη, *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, τ. Α'. Εἰσαγωγή Βλαχογιάννη. Ἀθήνα 1907 σελ. 75.

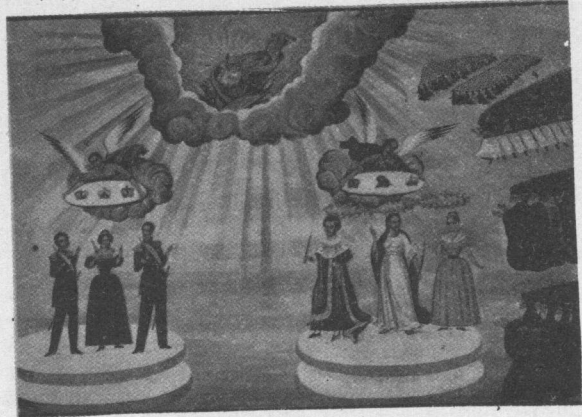
34. Ι. Βλαχογιάννη, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, τ. Β', σελ. 350.

35. Ι. Βλαχογιάννη, ὁ. παρ., σελ. 350 καί 351.

Ἑλλάδα πλαισιωμένη ἀπό τό βασιλικό ζευγάρι μέ τόν Θεό ἀπό πάνω τους νά ἀποκαθιστᾶ «τό βασίλειον», τήν Ἑλλάδα «βασιλευμένη ἀπό τόν Ὄθωνα καί τήν Ἀμαλία».

Ἐτοί τά δύο ἔργα, «Ἡ Ἑλλάς... Ἀρμανσπεργκ» καί ἡ «Δικαία ἀπόφασις τοῦ Θεοῦ», ζωγραφισμένα σχεδόν ταυτόχρονα μέ τήν διεξαγωγή τῶν γεγονότων ἀποτελοῦν μιά ἔμμεση μαρτυρία γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου ἀπέναντι στήν Βαυαροκρατία καί κατά δεύτερο λόγο ἀπέναντι στόν «θεόπεμπτο» βασιλιά Ὄθωνα.

Τήν ἴδια χρονιά (1837) ὁ Δημήτριος ἐκτελοῦσε γιά λογαριασμό τοῦ Διονυσίου Πύρρου πάνω σέ ἕνα ἀντιμνησίο, πού σήμερα διατηρεῖται στόν Ἅγιο Στυ-

Οἱ μάχες τοῦ Ἀργους Κορίνθου (Καταστροφή τοῦ Δράμαλη).

ρίδωνα τῆς Βορδώνιας, «τόν Ἐπιτάφιο θρήνο».³⁶ Προφανῶς τό ἔργο αὐτό εἶναι λιθογραφημένο³⁷ καί ἡ τυπογραφική του ἐργασία ἔχει γίνει στό βασιλικό Λιθογραφεῖο, τό μοναδικό στήν Ἑλλάδα αὐτή τήν ἐποχή. Κατά συνέπεια ὁ «Ἐπιτάφιος θρήνος» ἀποτελεῖ ἕνα ἀντίτυπο ἀπό ὅσα πιθανόν κυκλοφόρησαν στά 1837 καί τά ἄλλα του δέν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ. Παρ' ὅλα ταῦτα καί μόνο τό γεγονός ὅτι ὁ Δημήτριος μέσα σ' ἕνα χρόνο ἀπό τήν ἀφιξή του στήν Ἀθήνα ἔχει ἀποκτήσει ἐπαγγελματικές σχέσεις μέ κάποιον ἄλλον ἔξω ἀπό τόν Μακρυγιάννη, εἶναι ἀρκετό γιά νά δείξει τήν ταχύτητα ἀξιοποίησης τῶν γνώσεῶν του, τή διαθεσιμότητά του ἀπέναντι στήν προσφερόμενη ἐργασία, πράγμα πού προϋπέθετε ἕνα πιό ὀργανωμένο ἐργαστήριο. Μέ τήν ἴδια λογική θά ἔπρεπε ἴσως νά ἀντιμετωπίσουμε τήν ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου, πού ἡ λιθογράφησή του ἀνοίγει στό Δημήτριο νέες δυνατότητες δραστηριότητας γιά τήν τυπωμένη ἀναπαραγωγή τους. Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω σκέψεις θά ἦταν ἴσως δυνατόν μέσα ἀπό τό πλῆθος δημοσιευμένων ἤδη ἔργων, θρησκευτικοῦ κυρίως περιεχομένου, νά ἐντοπίσουμε τό χέρι τοῦ ἀγιογράφου Δ. Ζωγράφου.

36. Ν.Β. Δρανδάκης, ὁ. παρ., σελ. 152.

37. Στό ἴδιο συμπέρασμα ὀδηγεῖ καί ἡ προφορική πληροφορία πού συνέλεξε ὁ Γιαν. Γκίκας, ὅτι πρὶν μερικά χρόνια σωζόταν στήν Ὑπαπαντή τῆς Βορδώνιας ἕνα παρόμοιο ἀντιμνησίο, πού ἀποδιδόταν στόν Π. Ζωγράφο. Βλ. Γιάννη Γκίκας, «Βορδώνια στήν πατρίδα τῶν Ζωγράφων τοῦ 1821». Ἀθήνα 1976, σελ. 113.

Ἡ παραγγελία τοῦ Δ. Πύρρου θέτει ἐπίσης τὸ πρόβλημα των σχέσεων τοῦ Δημητρίου μετὰ τὸ εὐρύτερο περιβάλλον τοῦ Μακρυγιάννη, γιατί ὁ Πύρρος συνδεόταν μαζί του· ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸν Δ. Δημητρακάκη καὶ ἀφορᾷ μιά ἐπίσκεψη τοῦ Μακρυγιάννη τὸ 1840 στό σπίτι τοῦ Πύρρου.³⁸ Θά ἦταν ἐτοι φυσικό νά σκεφτοῦμε, ὅτι ὁ Μακρυγιάννης συνέστησε τὸ Δημήτριο στόν Πύρρο ἀλλά ὅπως θά φανεῖ παρακάτω μᾶλλον συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ὁ Δ. Πύρρος συνδεόταν στενά μετὰ τὸν Πετρόμπεη Μαυρομυχάλη «ὄν ἀρχαῖος φίλος»³⁹ του. Διατηροῦσε ἐπίσης σχέσεις μετὰ τὸν Π. Κρεββατᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξη τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ καθὼς λέει ὁ ἴδιος τότε «εἰς τὸν Μυσθρᾶν εἶχον θεραπεύσει τὸν Κρεββατᾶ ἀπὸ δηλητήριον φάρμακον».⁴⁰ Ἀλλά καὶ ἀργότερα δέν ἀπομακρύνθηκε πολὺ οὔτε ἀπὸ τὸ περιβάλλον οὔτε ἀπὸ τὸ χῶρο πού κινήθηκε ὁ Δημήτριος Ζωγράφος. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς ἐπιδημία πανώλης προσέβαλε τὸν ντόπιο πληθυσμό καὶ ὁ Δ. Πύρρος προσπαθοῦσε νά θεραπεύει τοὺς Χριστιανούς «διότι οὐδεὶς ἰατρός εὐρίσκειτο τότε εἰς τὴν Τρίπολιν».⁴¹ Ὅταν ἔπειτα, τὸ 1822, ὁ στρατός τοῦ Δράμαλι εἰσβάλλει στήν Πελοπόννησο ὁ Πύρρος θρῖσκειται στό Ἄργος.⁴² Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1822, ἐποχὴ πού ξεσποῦν τὰ πρῶτα συμπτώματα τοῦ ἐμφυλίου, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος «ὑπήγον εἰς Σπάρτην τὴν νῦν Μυσθρᾶν διδάσκων καὶ παρακινῶν τὸν Κρεββατᾶ καὶ Ἰατράκων νά τρέξουν εἰς τὸν πόλεμον, κατὰ τύχην ὅμως, ἐφόρευαν τὸν ἄρχοντα Κρεββατᾶν... αὐτοῦ ἔμεινα ἐν ἔτος»⁴³ ὡς τὸν Νοέμβριο δηλαδὴ τοῦ 1822. Μιά δόκλιση σχεδὸν ζωὴ εἶχε συνδέσει τὸν Πύρρο μετὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν περιοχὴ.

Τὰ ἔχνη τοῦ Δημητρίου χάνονται μετὰ τὸ 1840, ὅταν περίπου τελείωσε τὸ ψηφιδωτὸ στήν αὐλὴ τοῦ Μακρυγιάννη. Μιά ἐνδειξη ἐπίσης, ὅτι ζεῖ στὰ 1843, μὴ ἐπιβεβαιωμένη ὡς τώρα, γιατί θά μπορούσε νά ἦταν ὁ γιός του Παναγιώτης ἢ ἕνας Ἀθηναῖος⁴⁴ φίλος τοῦ Μακρυγιάννη μιά καὶ τὸ βαπτιστικό ὄνομα τοῦ Ζωγράφου δέν ἀναγράφεται, εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων ὅσων συνεργάστηκαν μετὰ τὸν Μακρυγιάννη στήν Ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.⁴⁵

Μιά περισσότερο σχολαστικὴ ἀρχαιοδιφικὴ ἔρευνα μετὰ βάση τὰ καινούρια στοιχεῖα τῶν ΓΑΚ ἐνδέχεται νά ἔφερε στήν ἐπιφάνεια νέες πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τοῦ ζωγράφου τοῦ Μακρυγιάννη.

Ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος

Ὁ γιός τοῦ Δημητρίου Παναγιώτης παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικῆς στό Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἀπὸ τὰ 1839. Τὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἰδρύθηκε στίς 15 Ὀκτωβρίου 1837⁴⁶ μετὰ βασιλικὸ διάταγμα, ἀλλά ἀνεπίσημα λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τῆς ἴδιας χρονιάς, τίς Κυριακὲς καὶ τίς γιορτὲς μετὰ δάσκαλο⁴⁷ τοῦ Σχεδίου τὸ λοχαγὸ Τσέτνερ. Ἀρχικὰ προβλέπονταν τρεῖς κλάδοι ἐκπαίδευσης: Στοιχειώδη μαθηματικά, Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Ἰχνογραφία, μετὰ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νά ἐτοιμάσει ἐιδικευμένους τεχνίτες, γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας στόν τομέα τῆς οἰκοδομικῆς ἀνάπτυξης καὶ «διομηχανίας».⁴⁸ Οἱ μαθητὲς παρακολοῦθουσιν τὰ μαθήματα τίς Κυριακὲς καὶ γιορτὲς καὶ τίς ἐργάσιμες ἡμέρες ἔκαναν πρακτικὴ ἐξάσκηση σὲ κάποιο κρατικὸ ἢ ἰδιωτικὸ ἐργαστήριο, ἀνάλογα μετὰ τὴν εἰδικότητα πού εἶχαν διαλέξει καὶ τίς δυνατότητες πού προσέφερε ἡ Ἀθήνα. Μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο λειτουργοῦσε τὸ Σχολεῖο τῶν τεχνῶν ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1842 τουλάχιστον.

Ἡ κατάρτιση τῶν μαθητῶν ἀντιστοιχοῦσε στό ἐπίπεδο τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Ἀνάμεσα στὰ διδασκόμενα μαθήματα π.χ. περιλαμβάνονταν ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἀνάγνωση.

Ἀπὸ τὸ 1837 μετὰ βασιλικὸ διάταγμα ἄρχισε νά ἰσχύει ὁ θεσμός τῶν ὑποτροφῶν, βάσει τοῦ ὁποῦ παραχωρήθηκαν 14 ὑποτροφίες⁴⁹ γιὰ ὅλη τὴν Ἐπικράτεια σὲ νέους μετὰ κάποια κλίση στίς τέχνες, καὶ μετὰ τὴν προϋπόθεση ὅτι δέν εἶχαν ἀρκετοὺς οἰκονομικοὺς πόρους. Ἐνα ἀκόμα κριτήριον γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὑποτροφίας, ἢ σύνταξης σύμφωνα μετὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦσε ἡ προέλευση τῶν μαθητῶν. Λαμβανόμενα ἰδιαίτερα ὑπόψη ἂν οἱ ὑποψήφιοι ἦταν παιδιά ἀγωνιστῶν, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὁρολογία «σύνταξις»⁵⁰ ἢ ὁποῖα τὸν πρῶτο καιρὸ συνόδευε διαζευκτικὰ τὴ λέξη ὑποτροφία. Ἀλλά καὶ ὁ ἴδιος ὁ θεσμός ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι δημιουργοῦσε κίνητρα σὲ μερικὸς νέους νά σπουδάσουν, εἶχε χαρακτηριστικὸ οἰκονομικὸ βοηθηματικὸ, γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸ λόγο λαμβανόμενα «ἰδιαίτερα ὑπόψη» τὰ παιδιά τῶν ἀγωνιστῶν, τὰ ὄρφανὰ καὶ ὅσα γενικότερα προέρχονταν ἀπὸ φτωχὰ στρώματα. Φυσικὰ κι ἐδῶ ἡ συμβολὴ τοῦ Μακρυγιάννη στήν προώθηση τοῦ Παναγιώτη δέν πρέπει νά εἶναι ἀμελητέα.

Στὰ πλαίσια, λοιπόν, αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ἡ Γραμματεία τῶν Ἐσωτερικῶν μετὰ μιά ἐπιστολή πρὸς τὸν Ὄθωνα τῆς 23 Μαρτίου 1839 εἰσγγεῖται τὴν ἔγκριση χορήγησης ὑποτροφίας σὲ «πέντε νέους» ἀπὸ τίς ἐπαρχίες «Ἀχαΐας, Μαντινείας, Λακεδαιμονίας». Πρόκειται γιὰ τὸν Νικολετόπουλο, Δ. Στρατηγὸ, Π. Ζωγράφου,⁵¹ Ν. Δασκαλόπουλο καὶ Α. Ἰωαννόπουλο. Σύμφωνα μετὰ τὸ ἔγγραφο τῆς Γραμμ. Ἐσωτ.⁵²

38. Δ. Ἀστερινοῦ, *δ. παρ.*, σελ. 118.

39. Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετιλοῦ, *Περιήγησις Ἱστορικὴ καὶ Βιογραφία*. Ἀθήνα 1848, σελ. 121.

40. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 102.

41. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 103.

42. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 104.

43. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 106.

44. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθηναῖο Ἀγωνιστὴ Παναγὴ Ζωγράφου, πού πολέμησε μετὰ τὸ Μακρυγιάννη στὴ μάχη τῶν Μύλων. Ἀργότερα τὸ 1828 καὶ 1829 ὑπηρέτησε «ὡς ἀξιοματικὸς τῆς πολιτικῆς φρουρᾶς τῆς Πελοποννήσου» ὑπὸ τίς ὁδηγίες τοῦ Μακρυγιάννη. Ὁ Παναγιῆς Ζωγράφος ἐξῆσε στήν Ἀθήνα ὡς τὰ 1865. Στὸ Ἀρχεῖο Ἀγωνιστῶν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς ὑπάρχει καὶ ἰδιόγραφο πιστοποιητικὸ τοῦ Μακρυγιάννη σχετικὸ μετὰ τὴν παραπάνω. Φυσικὰ δέν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸν Παναγιώτη Ζωγράφου ἀπὸ τὴν Σπάρτη.

45. Ι. Βλαχογιάννη, *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, τ. Α', Ἀθήνα 1907, σελ. 344 καὶ 347.

46. Κ. Μπίρη, *Ἱστορία τοῦ Πολυτεχνείου*, Ἀθήνα 1956, σσ. 25-28.

47. Γ.Α.Κ. Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Φ. 211.

48. Βιομηχανία = βιοτεχνία.

49. Γ.Α.Κ. Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Φ. 211. Ἡ Γραμμ. τῶν Ἐσωτερικῶν πρὸς τὴν Α.Μ.Β. 23 Μαρτίου 1839.

50. Ὁ ἴδιος ὁρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τοὺς ὑποτρόφους ἐξωτερικοῦ, πού ἦταν κι αὐτοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παιδιά ἀγωνιστῶν.

51. Ἐγγραφο ἀριθ. 1.

52. Ὁ παρ. ὑποσ. 49.

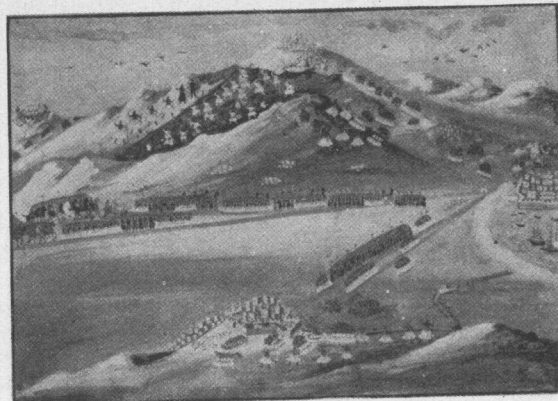
οι παραπάνω υποψήφιοι «έχουν κλίση» στην τέχνη και μερικοί από αυτούς κάνουν ήδη πρακτική εξάσκηση σε τεχνίτες της Αθήνας. Όλοι τους έχουν έρθει στην πρωτεύουσα για να σπουδάσουν, αλλά επειδή οι οικογένειές τους αδυνατούν να τους παρέχουν τα έξοδα διατροφής καταφεύγουν στη βοήθεια της κυβέρνησης. Παρόλο που στο έγγραφο δεν αναφέρεται η χρονολογία άφιξής τους στην Αθήνα, από τις διαδικαστικές ενέργειες αναλόγων περιπτώσεων μπορούσε να συμπεράνουμε, ότι πριν από την εισήγηση της Γραμμ. Έσωτ. (23 Μαρτίου 1839) είχε ήδη μεσολαβήσει ένα εύλογο χρονικό διάστημα, στο οποίο οι παραπάνω υπότροφοι παρακολούθησαν τα μαθήματα στο Σχολείο των Τεχνών. Διάστημα απαραίτητο για να κριθούν ικανοί και να τύχουν υποτροφίας ανάμεσα στους 150⁵³ συμμαθητές τους. Ός προς τον Παναγιώτη τό χρονικό διάστημα παραμονής και προϋπηρεσίας σ' έναν τεχνίτη της Αθήνας, πρέπει να συμπίπτει με την περίοδο της εικονογράφησης του Αγώνα, 1836 - 1839, περίοδο κατά την οποία ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι είχε δύο ζωγράφους. Εκεί φαίνεται, στο εργαστήρι του πατέρα του παραδοσιακά, όπως συνήθως συνέβαινε, μαθαίνει την τέχνη της ζωγραφικής, τόσο πριν από την είσοδό του στο Σχολείο των Τεχνών όσο και κατά την πρώτη περίοδο των σπουδών του.

Την παραπάνω εισήγηση συμπληρώνει μία ευνοϊκή επιστολή του Τσέτνερ,⁵⁴ διευθυντή πιά, με ημερομηνία 27 Ιουνίου 1839 προς τον Όθωνα, συνοδευόμενη από 28 φύλλα Τεχνολογικών Σχεδίων, ένα ρολόι κατασκευασμένο από τον υπότροφο μαθητή Π. Φωτεινό και μία μηχανή, έργο του Γ. Τερζάκη και Δ. Αντωναρόπουλου, συμμαθητών του Παναγιώτη, άσκουμένων στο Βασιλικό Νομισματοκοπείο. Μερικά από αυτά τα σχέδια έγιναν και από τον Παναγιώτη και αποστέλλονται στον Όθωνα σαν δείγματα της προόδου και επιδεξιότητας των υποψηφίων υπότροφων.

Αν ή σύντομη φοίτηση του Παναγιώτη, 1838 - 1839, στο Σχολείο των Τεχνών συντέινει στην από μέρους του άφομοίωση και αναπαραγωγή των δυτικών στοιχείων⁵⁵ που στά 1956 ο Μ. Καλλιγιάς διέκρινε στη σειρά των εικονογραφιών της Γενναδείου καθώς επίσης και στο σχέδιο που βρίσκεται στην πίσω πλευρά του υπ' αριθ. 23 πίνακα, «Μάχη της Κρήτης και Σάμου», και γι' αυτό τό λόγο τά απέδωκε στον τρίτο γιό του Ζωγράφου, δέν είμαστε σε θέση ν' άποδείξουμε. Άλλωστε ο παραπάνω έρευνητής στην πιά πρόσφατη μελέτη του σχετικά με την εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής⁵⁶ στη Βορδωνία, αναφέρει ότι ο αρχικός καλλιτέχνης του Μακρυγιάννη χρησιμοποίησε από τά 1811 ήδη στοιχεία δυτικής τέχνης. Τό μόνο που θά μπορούσαμε ίσως νά παρατηρήσουμε είναι ότι ή συγκυρία της εγκατάστασης των Ζωγράφων

στην Αθήνα από άφορμή την εικονογράφηση, 1836 - 1839, άνοιξε τον δρόμο στον Παναγιώτη για νά επωφεληθεί από τις καινούριες συνθήκες, που δημιουργούνται εκείνη την εποχή στην όργάνωση της Παιδείας.

Δάσκαλος του στην πρώτη αυτή φάση της σταδιοδρομίας του υπήρξε ο Δανός αρχιτέκτονας Χριστιανός Χάνσεν,⁵⁷ ο οποίος δίδασκε ελεύθερο και γραμμικό σχέδιο. Από τον Ιανουάριο του 1839, έν όψει του αύξημένου αριθμού μαθητών, διορίζεται ένας ακόμη δάσκαλος, ο Θεόφιλος Χάνσεν.⁵⁸ Τό χαμηλό επίπεδο γνώσεων των μαθητών του Τεχνικού Σχολείου επέβαλε λίγο άργότερα, στά 1840, την πρόσληψη του Άλεξάνδρου Ίωαν. Σούτσου⁵⁹

Η δικαία άπόφασις Θεού για την άπελευθέρωση της Ελλάδας.

δάσκαλο στην καλλιγραφία, γραμματική και νεοελληνική γλώσσα.⁶⁰ Η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού για τό μάθημα της ζωγραφικής αντιμετώπιστηκε αρχικά εκ των ένόντων, με τή χρησιμοποίηση αρχιτεκτόνων, αλλά δέν ήταν ή μοναδική άνωμαλία στη λειτουργία της πρώτης περιόδου του Τεχνικού Σχολείου· μία σειρά από αδυναμίες τό χαρακτηρίζαν ως τή στιγμή που μπήκε σε μία πιά πειθαρχημένη μορφή λειτουργίας. Τά ύλικά της διδασκαλίας και πρακτικής εξάσκησης σπάνιζαν, τά κτίρια δέν επαρκούσαν για νά στεγάσουν τον δλοένα αύξανόμενο αριθμό μαθητών. Παρ' όλα αυτά ο Παναγιώτης Ζωγράφος προχωρεί σταθερά, παρακολουθεί τά μαθήματά του και στις 29 Φεβρουαρίου/9 Μαρτίου 1840⁶¹ ζητάει, μέσω της γραμματείας των Έσωτερικών, άνανέωση της υποτροφίας του. Η αίτησή του θά γίνει δεκτή, με τήν χορήγηση στον «νέον Παναγιώτην Ζωγράφου εκ Σπάρτης»⁶² 30 δραχμών τό μήνα.

Οι χαρακτηρισμοί νέος ή μαθητής αποδίδονται επανειλημμένα τόσο στον Παναγιώτη όσο και στους υπόλοιπους μαθητές του Σχολείου των Τεχνών από

53. Γ.Α.Κ. Όθωνικών Άρχείων Έπουργείον Έσωτ. Φαν. 211. Έγγραφο 10 Όκτ. 1839 (τό πρωτότυπο είναι γραμμένο Γαλλικά).

54. Ό. παρ., ύποσημ. 53.

55. Μαρίνου Καλλιγιά, «Καινούργια στοιχεία για τής εικονογραφίες του Παναγιώτη Ζωγράφου, Περ. Ζυγός, τεύχ. 3 - 4 Αθήνα 1956.

56. Μαρίνου Καλλιγιά, «Ο Παναγιώτης και ο Δ. Ζωγράφος», Ιστορία του ελληνικού Έθνους, Αθήνα, τ. ΙΓ', σσ.: 532-534.

57. Κ. Μπίρη δ. παρ., σελ. 35.

58. Ό. παρ., σελ. 40, πβλ και Γ.Α.Κ. Όθων. Άρχείων. Έπουρ. Έσωτ. Φαν. 211 Έγγραφο 22 Ιαν. / 3 Φεβρ. 1839.

59. Κ. Μπίρη, δ. παρ. σελ. 44.

60. Γ.Α.Κ. Όθωνικών Άρχείων, Έπουργείον Έσωτ. Φαν. 211. Έγγραφο, 28 Άπριλ. / 10 Μαΐου 1840 (τό πρωτότυπο είναι γραμμένο Γαλλικά).

61. Έγγραφο αριθ. 2.

62. Έγγραφο 2 αριθ. 2.

τήν Γραμματεία τοῦ Ὄθωνα ἢ τῶν Ἑσωτερικῶν, πού χρησιμοποιοῦν τήν ὁρολογία τοῦ ἰσχύοντος ἀπό τό 1838 Κανονισμοῦ⁶³ τῆς Σχολῆς. Ὁ Κανονισμός αὐτός περιελάμβανε ὑποδείξεις, ὁδηγίες, καί ποινές σχετικές μέ τή συμπεριφορά ἀτόμων μικρῆς ἡλικίας. Ἡ διαπίστωση, ὅτι δηλαδή στό Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν συχναζοῦν νέοι ἡλικίας κάτω τῶν 20 ἐτῶν τουλάχιστον, ἐνισχύεται ἐπίσης καί ἀπό τά σύντομα βιογραφικά σημειώματα τῶν συμμαθητῶν τοῦ Παναγιώτη, πού σώζονται στά ΓΑΚ.⁶⁴

Ἀπό ἀφορμή τά παραπάνω θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τή γέννηση τοῦ Παναγιώτη γύρω στά 1820 ἢ καί λίγο ἀργότερα ἴσως. Ὅταν, λοιπόν, ὁ πατέρας του ἀρχίζει τίς εἰκονογραφίες στοῦ Μακρυγιάννη, ὁ Παναγιώτης, μαθητευόμενος τότε, δέν πρέπει νά ἦταν περισσότερο ἀπό 15-16 χρονῶν, πράγμα πού δέν του ἐπέτρεπε, ἔστω καί ἂν βοηθοῦσε, νά βάλει τήν ὑπογραφή του.

Στό ἴδιο ἔγγραφο (26 Φεβρ. / 9 Μαρτ. 1840)⁶⁵ ἡ Γραμματεία τῶν Ἑσωτερικῶν ἐπαναλαμβάνει, ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νά δουλεύει κατά τό διάστημα τῆς παρατάσης τῆς ὑποτροφίας του σ' ἕναν τεχνίτη τῆς Ἀθήνας. Ὁ τρόπος αὐτός τῆς διπλῆς μαθητείας, πρακτικῆς καί κατά ἕνα τρόπο θεωρητικῆς, στό Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἐφαρμόστηκε κατά τό πρότυπο ἀντίστοιχων Σχολῶν στα κρατίδια τῆς Γερμανίας καί ἐξυπηρετοῦσε γιά τήν Ἑλλάδα τῆς μεταβατικῆς περιόδου ποικίλες ἀνάγκες: Ἐκσυγχρόνιζε τήν ἐκπαίδευση τῶν διαφόρων τεχνιτῶν ἐπιτρέποντας στούς μαθητευόμενους νά σπουδάζουν χωρὶς νά ἀπομακρύνονται ἀπό τόν παραδοσιακό τρόπο ἐκμάθησης μιᾶς τέχνης, καί παράλληλα ἐπέτρεπε τήν καθημερινή ἀξιοποίηση τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος τεχνικοῦ δυναμικοῦ γιά τίς ἀνάγκες τῆς πρωτεύουσας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία θά πρέπει νά δοῦμε τό διπλό ρόλο τοῦ Παναγιώτη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συνεπῆς στίς καθημερινές ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στόν πατέρα του καί ταυτόχρονα σύχναζε «ἐπιμελῶς εἰς ὅλας τάς παραδόσεις χωρὶς ἐξαίρεσιν, ἐργαζόμενος εἰς τήν ἰχνογραφίαν».⁶⁶

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1840 μιᾶ σημαντική πρόοδος θά σημειωθεῖ στό Τμήμα τῆς Ζωγραφικῆς: Μέ πρωτοβουλία τῆς Δούκισσας τῆς Πλακεντίας θά κληθεῖ ἀπό τό Παρίσι ἕνας καινούριος δάσκαλος, ὁ Pierre Bonirotte, γιά νά διδάξει καί τελειοποιήσει «εἰς τήν τέχνην ταύτην δώδεκα νέους... τοὺς ὁποῖους αὐτός ἤθελε ἐπιλέξει».⁶⁷ Ὁ Pierre Bonirotte⁶⁸ ἦταν ζωγράφος ὁ ἴδιος καί μαθητής τοῦ Ingres καί Flandrin. Ἀπό τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1840 θά ἀναλάβει τήν ὀργάνωση καί διδασκαλία τῆς ζωγραφικῆς. Ἐτσι, ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος θά ἀρχίσει νά διδάσκει τά πρώτα στοιχεῖα τῆς δυτικῆς τέχνης καί τοὺς κανόνες τῆς νεότερης ζωγραφικῆς ἀπό ἕνα μαθητή τοῦ Ingres. Τρεῖς πρέπει νά εἶναι οἱ ἐπιλέκτοι μαθητές τοῦ P.

Bonirotte, ὁ Παναγιώτης «διδασκόμενος τήν Ζωγραφικὴν», ὁ Κυριάκος Θεοδώρου «Ἰχνογραφίαν», ὁ Δ. Κούμπης «Ἰχνογραφίαν καί Ζωγραφικὴν».

Ξαφνικά ὁμως ἕνα ἀπροσδόκητο γεγονός θά βυθίσει στό σκοτάδι τή συνέχεια τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Παναγιώτη στή ζωγραφική. Στίς 19 Ἰανουαρίου 1843⁶⁹ ἡ Γραμματεία Ἑσωτερικῶν θά ζητήσει ἀπό τή Γραμματεία τοῦ Ὄθωνα τήν ἀνανέωση τῆς ὑποτροφίας τῶν τριῶν μόνο ἀπό τοὺς παραπάνω μαθητές τῆς Σχολῆς, Κ. Θεοδώρου, Δ. Κούμπη καί Ἀλεξ. Δαμῆρη. Ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος σύμφωνα μέ τό ἴδιο ἔγγραφο «λαβὼν ἀπό τοῦ παρελθόντος Ἰουνίου δίμηνον ἀδειαν, ἔνεκα ἀναρρώσεως, δέν ἐπανῆλθε εἰς τά χρεῖα του».

Ὁ τακτικὸς ρυθμὸς ἀνανέωσης ὡς τά 1843 τῶν ὑποτροφιῶν τοῦ Παναγιώτη καί ἡ ὁμαλότητα διεξαγωγῆς τῆς ἀλληλογραφίας ἀνάμεσα στήν Γραμ. Ἑσωτ. καί τήν Γραμμ. Ὄθωνα δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση, ὅτι τίποτα δέν ἀνέκοψε τήν ροή τῆς φοίτησής του στό ἐπίπεδο τῶν τυπικῶν σπουδῶν ὅσο καί στήν πρακτικὴ ἐξάσκηση. Ὁ Παναγιώτης ἀνταποκρίνεται ὁμαλά δουλεύοντας στό ἐργαστήρι τοῦ πατέρα του, δέν φέρεται ὡς ὀρφανός, ἔτσι, πού νά εἶναι σχεδόν αὐτονόητο ὅτι ὁ Δημήτριος Ζωγράφος ζεῖ ὡς τά 1843 τουλάχιστον. Σ' αὐτό συνηγορεῖ καί ἡ συνεχιζόμενη ἐπαγγελματικὴ σχέση τοῦ Δημητρίου μέ τόν Μακρυγιάννη πού δέν διακόπηκε τό Μάρτιο τοῦ 1839 μέ τήν ἀποπεράτωση τῶν εἰκονογραφιῶν ἀλλὰ ἀντίθετα παρατάθηκε μέ τήν κατασκευή τοῦ ψηφιδωτοῦ ὡς τό τέλος τοῦ 1839 ἢ ἴσως ἀκόμη ἀργότερα. Δέν ἀποκλείεται βέβαια ἀπό μιᾶ στιγμὴ κι ἔπειτα ὁ Δημήτριος νά μὴν συνδεόταν τόσο στενά μέ τόν Μακρυγιάννη. Ἡ παραμονή του στήν Ἀθήνα ὡς τά τέλη τοῦ 1839, πού συμπίπτει μέ τήν ἀνθιση τῆς ἀνοικοδομησῆς τῆς, δημιουργοῦσε πολλές δυνατότητες ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης καί ὀριστικότερης ἐγκατάστασης στήν πρωτεύουσα.

1

Πρὸς τήν ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν¹
Γραμματείαν
Ἐν. Ἀρ. 3145 Γρ. Ἑσ.
Περί χορηγήσεως βοηθείας
εἰς πέντε νέους Ἑλληνας
διά νά διδαχθῶσιν
τέχνας τινάς

Ἄθων κ.τ.λ.

Ἐπί τῆ ἀπὸ 23 Μαρτίου τ.ε. ἀναφορᾶ (προτάσει) τῆς ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας ἐγκρίνομεν τό νά χορηγῶνται κατ' ἔτος εἰς (ἕκαστον τῶν ἐνταῦθα σημειουμένων νέων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγοῦ, Π. Ζωγράφου, Ν. Δασκαλοπούλου καί Ἁ. Ἰωαννοπούλου τριακόσια Δραχμαί) + διά δύο ἐτη διά νά διδαχθῶσιν ἐνταῦθα πλησίον ἀξίου τεχνίτου τῆν ζωγραφικὴν τήν (λεπτογραφικὴν καί τήν ἀμαξοποιαν). Ἡ δὲ ποσότης αὕτη θέλει ληφθῆ ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς ἰδίας Γραμματείας ἀπὸ τό ἐπί τούτω κεφάλαιον. Ἡ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμ-

63. Κ. Μπίρης, ὁ. παρ., σελ. 31-32.

64. Γ.Α.Κ. Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φαν. 211.

65. Ἐγγραφο ἀριθμ. 2.

66. Κ. Μπίρης, ὁ. παρ., σελ. 30.

67. Γ.Α.Κ. Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φαν. 211 πβλ. καί Μπίρη, ὁ. παρ., σελ. 59 κε.

68. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*. Paris 1976, τ. II, σελ. 154.

69. Γ.Α.Κ. Ὄθωνικὸν Ἀρχεῖον LII. Δημοσίαι Ἐκπαίδευσις (1843-1849) Φαν. 23.

ματεία επιφορτίζεται τήν εκτέλεσιν του παρόντος διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τῆ..... 1839
Γ. Γλαράκης

+ Εἴκοσι πέντε δρ. κατά μῆνα ἐνόσω προχωρεῖ εἰς τὰ μαθήματά του.

+ Περί δέ τῶν ἄλλων τεσσάρων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγού, Π. Ζωγράφου καί Α. Ἰωαννοπούλου θέλει γνωμοδοτήσει ἡ Γραμματεία ἂν δέν δύνανται νά παραδεχθῶσιν ὡς μαθητευόμενοι εἰς τὰ ἐργαστάσια τῶν στρατιωτικῶν τεχνιτῶν.

2

Ἀπόσπασμα

ἀρ. 435
Πρός τήν Γρ[αμματεῖαν]
τῶν Ἑσωτερικῶν²

*Ὦθων κ.λ.

Ἐπί τῆ προτάσει κ.λ. ἐγκρίνομεν νά διδεται κατά μῆνα ἡ ποσότης τριάκοντα Δραχμῶν εἰς τόν νέον Παναγιώτην Ζωγράφον ἐκ Σπάρτης δι' ἕν ἔτος ἀπό τῆς σήμερον διά νά διδαχθῇ τήν ζωγραφικὴν, προσκολλούμενος εἰς τινά ἀξιον τοιοῦτον τεχνίτην ἐνταῦθα, περί οὗ θέλει ληφθῆ φροντίς καί παρά τῆς ἰδίας Γραμματείας.

Ἡ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία κ.λ.

Ἀθήναι τῆ 26 Φεβρ./9 Μαρτ. 1840

*Ὦθων

3

Πρός τήν Αὐτοῦ
Μεγαλειότητα
τόν Βασιλέα

Ἡ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν³
Γραμματεία τῆς
Ἐπικρατείας.

Ἐν Ἀθήναις τήν 26 Φεβρουαρίου
1841.

Περί τοῦ Συνταξιούχου⁴
Παναγ. Ζωγράφου

Διά τοῦ ἀπό 26 Φεβρουαρί[ου] π.ε. Υ.Β. Διατάγματος ἠυδόκησεν ἡ Υ.Μ. νά ἐγκρίνη τήν ὑπέρ τοῦ Παναγιώτου Ζωγράφου τοῦ ἐκμανθάνοντος τήν ζωγραφικὴν τέχνην προτανθεῖσαν μηνιαίαν σύνταξιν, τριάκοντα δραχμῶν δι' ἕν ἔτος ὀλόκληρον.

Ἡ προθεσμία αὕτη ἤδη λήγει, ὁ δέ Διευθυντής τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, τήν ὁποίαν συχνάζει τακτικώτατα σπουδάζων τήν ζωγραφικὴν, συσταίνει αὐτόν ὡς ἐπιμελῆ εἰς τὰ χρέη του, χρηστοθήη καί ἰκανῶς προοδεύσαντα, καί ἐπομένως τόν κρίνει ἀξιον τῆς Β. Εὐνοίας, ὅπως ἐξακολουθήσῃ νά λαμβάνῃ τήν διορισθεῖσαν σύνταξιν, ἄνευ τῆς ὁποίας δέν θέλει δυνηθῆ ν' ἀκολουθήσῃ τὸ στάδιον τῶν σπουδῶν του.

Ἐκτιμῶν πρεπόντως τὰς συστάσεις τοῦ Διευθυντοῦ, Μεγαλειότατε, πολμῶ νά παρακαλέσω τήν Υ.Μ. ὅπως εὐαρεσθηθῇ νά παρατείνῃ τήν σύνταξιν ταύτην ἐπὶ ἕξ ἐτι

μήνας ἀπό τήν ἐκπνευσιν τῆς πρώτης προθεσμίας, ἥτις λήγει κατά μνησθέν Β. Διάταγμα τῆ 25 Φεβρ./18 Μαρτ. τ.ε.

Ἐπ' αὐτῷ λαμβάνω τήν τιμὴν νά καθυποβάλλω ὑπὸ τήν Β. Ἐγκρισιν τὸ ἐπισυναπτόμενον Σχέδιον Διατάγματος. Ὑποσημειοῦμαι μὲ σέβας βαθύτατον τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος.

Εὐπειθέστατος ὑπηρετῆς καί πιστός ὑπῆκοος.

Ὁ ἐπί τῶν ἐσωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας.

Ν.Γ. Θεοχάρης

Ν. Σκούφος.

4

Πρός τήν ἐπί τῶν
Ἑσωτερικῶν Γραμματεῖαν⁵
ἐν Ἀρ. 638
Περί τοῦ Συνταξιούχου
Παναγιώτου Ζωγράφου

*Ὦθων κ.λ.

Ἐπί τῆ 26 Φεβρουαρίου τ.ε. προτάσει τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας, καί λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὰς καλὰς συστάσεις, τὰς ὁποίας ὁ Διευθυντής τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς καθυπέβαλεν ὑπέρ τοῦ σπουδάζοντος τήν ζωγραφικὴν τέχνην Παναγιώτου Ζωγράφου, παρατείνομεν τήν διδομένην αὐτῷ μηνιαίαν σύνταξιν ἐκ τριάκοντα Δραχμῶν ἐπὶ ἕξ ἐτι μήνας μετὰ τήν λήξιν τῆς πρώτης προθεσμίας, διά νά εὐκολύνωμεν εἰς αὐτόν τήν σπουδὴν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Ἐν Ἀ[θήναις]...

Ν.Γ. Θεοχάρης

1. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν Φακ. 211. Σχέδιο Ἐγγράφου. Μέσα σέ παρενθέσεις τὰ τμήματα τοῦ ἐγγράφου, πού ἔχουν διαγραφῆ. Πλάγια στήν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς σελίδας, μὲ ἄλλη γραφὴ σημειώνονται δύο προτάσεις σέ ἀντικατάσταση τῶν διαγραμμένων τμημάτων τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, πού ἔπρεπε νά τοποθετηθοῦν στή θέσιν τῶν σταυρῶν. Ἡ ἀντικατάσταση ἀπὸ τίς παραπάνω προτάσεις παρουσιάζει συντακτικὴς ἀσάφειες, ἀλλὰ δέν ἀλλάζει τὸ νόημα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Ἀκολουθοῦν σημειώσεις μὲ μολύβι στὰ γερμανικά. Ἡ θέσις τῆς ἡμερομηνίας ἔχει μείνη κενή. Τὸ ἔγγραφο ἔχει συνταχθῆ μετὰ τίς 23 Μαρτίου 1839.

2. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν Φακ. 211. Ἀπόσπασμα Ἐπισήμου ἐγγράφου.

3. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἐγγράφου σημειώνεται μὲ μολύβι μιὰ γερμανικὴ ἐπιγραφή: Pers Akt D Zographos liu(;)gt u(;)n. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ταυτόχρονα γερμανικοὶ καί γοτθικοὶ χαρακτήρες. Τὸ ὄνομα ὁμως τοῦ Δ. Ζωγράφου εἶναι εὐδιάκριτο. Μετάφραση καί ἀνάπτυξή τῆς ὑπάρχει στήν μελέτη.

4. Συνταξιούχος = ὑπότροφος.

5. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211. Σχέδιο ἐγγράφου, χωρὶς ἡμερομηνία καί χρονολογία ἐκδοσης. Πρέπει νά ἔχει συνταχθῆ μετὰ τήν 26 Φεβρ. 1841, σύμφωνα μὲ τήν ἐνδειξή 26 Φεβρ. τοῦ Ἰδίου τοῦ σχεδίου καί τήν χρονολογία τοῦ προηγουμένου ἐγγράφου.

5
 Προς τήν Γραμματείαν
 τών 'Εσωτερικῶν⁶
 Περί συντάξεως εἰς τούς
 μαθητάς τῆς 'Ιχνογραφίας
 καί Ζωγραφικῆς.

*Οθων κ.τ.λ.

'Επί ταῖς ὑπ' ἀρ. 636637 καί 638 ἀναφοραῖς τῆς Γραμματείας τών 'Εσωτερικῶν περί τῆς σημειουμένης ὑποθέσεως, ἐγκρίνομεν εἰς τόν μαθητήν 'Αλέξανδρον Δαμήρην καί εἰς τόν 'Ορφανόν Δημήτριον Κούμπην πρὸς μάθησιν τῆς 'Ιχνογραφίας καί Ζωγραφικῆς ἐν τῷ Πολυτεχνικῷ Σχολείῳ μηνιαίαν σύνταξιν ἐκ τριάντα δραχμῶν εἰς ἑκάστον αὐτῶν προσωρινῶς ἐπὶ ἕξ μῆνας. 'Ὡσαύτως ἐγκρίνομεν καί εἰς τόν Μαθητήν Παναγιώτην Ζωγράφον πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν του εἰς τήν Ζωγραφικὴν παράτασιν τῆς εἰς αὐτόν ἐγκριθείσης μηνιαίας συντάξεως τριάκοντα δραχμῶν, ἐπὶ ἄλλους ἕξ μῆνας ἀρχομένη ἀφ' ἧς ἡμέρας αὐτῆ ἐπαυσε.

Athena der 12/24 April 1841
 Othon.

6

ἀριθ. 1116
 Πρὸς τὴν Αὐτοῦ
 Μεγαλειότητα
 'Ἡ ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν⁷
 Γραμματεία τῆς
 'Επικρατείας.
 'Ἐν 'Αθήναις τὴν 30 Σεπτεμβρίου] 1841.
 Περί τῶν 'Υποτρόφων τοῦ
 Τεχνικοῦ Σχολείου.

Μεγαλειότατε

'Ἡ διὰ τοῦ 12/24 'Απριλίου τ.ε. Β. Διατάγματος ἐγκριθεῖσα βοήθεια τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα ὑπὲρ τῶν ἐνδεῶν μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου 'Αλεξάνδρου Δαμήρη, Δημητρίου Κούμπη καί Π. Ζωγράφου, πλησιάζει νὰ τελειώσῃ. 'Ὁ δὲ Διευθυντὴς τοῦ Σχολείου τούτου, θεωρῶν τὴν πρόδοον καί ἐπιμέλειαν, τὴν ὁποῖαν οἱ εἰρημένοι δεικνύουσιν εἰς τὰ μαθήματά των, προτείνει εἰς τὴν Γραμματείαν διὰ τῆς ὑποβαλλομένης ἐσωκλείστας ἀναφορᾶς του, νὰ παραταθῇ ἡ διδομένη εἰς αὐτοὺς βοήθεια.

Κατὰ συνέπειαν τούτου, λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ παρακαλέσω τὴν Υ.Μ. νὰ παρατείνῃ τὴν βοήθειαν ταύτην ἐπὶ ἕξ μῆνας ἀκόμη κατὰ τὸ ὑποβαλλόμενον σχέδιον Διατάγματος.

'Υποσημειοῦμαι μὲ σέβας βαθύτατον.

Εὐπειθὴς καί πιστὸς Ὑπὴκοος ὁ ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν Γραμματεῦς τῆς 'Επικρατείας.

(Ὑπογραφή δυσανάγνωστη)

Σπηλιωτάκης

7

'Ἐν ἀρ. 11116 Γρ. 'Ἐσ.
 Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν⁸
 Γραμματείαν.
 Περί τῶν 'Υποτρόφων τοῦ
 Τεχνικοῦ Σχολείου

*Οθων κ.τ.λ.

'Ἐπὶ τῇ ὑπ' ἀριθ. 11116 προτάσει τῆς 'Ἡμετέρας ἐπὶ

τῶν 'Εσωτερικῶν Γραμματείας, παρατείνομεν ἐπὶ ἕξ μῆνας ἀκόμη τὴν διδομένην βοήθειαν τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα εἰς τούς 'Υποτρόφους τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου 'Αλέξανδρον Δαμήρην, Δημήτριον Κούμπη καί Παναγιώτην Ζωγράφον, κατὰ συνέπειαν τοῦ ἀπὸ 12/24 'Απριλίου τοῦ 'Ἡμετέρου Διατάγματος, ἀρχομένη ἀφ' ἧς ἐπαυσε ἡ πρώτη ἐξαμηνία.

'Ὁ 'Ἡμέτερος ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν Γραμματεῦς ἐπιφορτίζεται τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος.

'Ἐν 'Αθήναις τὴν 13/25 (λέξη δυσανάγνωστη) 1841

*Οθων.

8

Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα
 τὸν Βασιλέα.

'Ἡ ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν Γραμματεία τῆς 'Επικρατείας.⁹

'Ἐν 'Αθήναις τὴν 7 Μαΐου 1842

Περί τῶν 'Υποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου

Μεγαλειότατε.

Πολλῶν ἐκ τῶν ὑποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου ἔληξεν ἡ προθεσμία τῆς διδομένης συντάξεως, τινῶν δὲ ἐκ τούτων λήγει κατ' αὐτάς, καί εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνανεωθῇ διότι ἅπαντες δὲν ἔχουν ἄλλον πόρον ζωῆς καί ὑποφέρουν δεινὰς στερήσεις.

'Ἡ Γραμματεία πρὶν ἢ ὑποβάλλει προτάσεις εἰς τὴν Υ.Μ. ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον νὰ πληροφορηθῇ παρά τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου περί τῶν προόδων καί τῆς ἐπιμελείας, τὴν ὁποῖαν ἔδειξαν οἱ εἰρημένοι ὑπότροφοι εἰς τὰ μαθήματά των. 'Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου ἐκπληρῶν τὴν πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας δίδει τὰς πλέον καλὰς πληροφορίας περί ἐνός ἐκάστου τῶν νέων τούτων, καί τούς συνιστᾷ εἰς τὴν πρόνοιαν τῆς Κυβερνήσεως διὰ νὰ ἀνανεωθῇ ἡ σύνταξις των.

Οἱ νέοι περί ὧν πρόκειται καί τούς ὁποίους συνιστᾷ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. Παναγιώτης Ζωγράφος, διδασκόμενος τὴν Ζωγραφικὴν.

2. Κυριάκος Θεοδώρου, τὴν 'Ιχνογραφίαν.

3. Δ. Κούμπης, τὴν 'Ιχνογραφίαν καί τὴν Ζωγραφικὴν.

4. 'Αλέξανδρος Δαμήρης τὴν 'Ιχνογραφίαν καί Ζωγραφικὴν ὡς ἀνωτέρω.

'Απαντες οἱ εἰρημένοι λαμβάνουν κατὰ μῆνα τριάκοντα δραχμάς, ἀλλὰ ἐν τοσοῦτω, ἐπειδὴ διωρίσθησαν ὑπότροφοι εἰς διαφόρους ἐποχάς, ἡ προθεσμία τῆς συντάξεως των δὲν λήγει εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, καί ἡ Γραμματεία ἠναγκάζεται νὰ ἀναφέρῃ περί ἐνός ἐκάστου εἰς τὴν Υ.Μ., διὰ νὰ τῷ ἀνανεωθῇ ἡ σύνταξις, τὸ ὁποῖον ἔφερεν πολλὴν σύγχισιν εἰς τὰς ἐργασίας τῆς Γραμματείας. 'Επομένως θεωρῶ κατάλληλον, ὥστε ἡ σύνταξις τῶν ἀνωτέρω νὰ παραταθῇ μέχρι τῆς 1ης 'Ιανουαρίου 1843, ἀρχομένη ἀφ' ἧς ἔληξεν ἡ πρώτη, εἰς τρόπον ὥστε ὄλοι οὗτοι νὰ ἔχουν τὴν αὐτὴν χρονολογίαν.

'Ἐάν ἡ Υ.Μ. ἐγκρίνῃ τὴν πρότασίν μου ταύτην τὴν παρακαλῶ νὰ περιβάλῃ μὲ τὴν Βασιλικὴν ὑπογραφήν της τὸ ἐν σχεδίῳ ὑποβαλλόμενον Βασιλικὸν Διάταγμα.

'Υποσημειοῦμαι σὲ σέβας βαθύτατον.

Τῆς Υ. Μεγαλειότητος εὐπειθὴς καί πιστὸς Ὑπὴκοος.

'Ὁ ἐπὶ τῶν 'Εσωτερικῶν Γραμματεῦς τῆς 'Επικρατείας.

(Ὑπογραφή δυσανάγνωστη).

9

Πρός τήν ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείαν¹⁰
Περὶ τῶν Ὑποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου

Ἐθων κτλ.

Ἐπί τῆ ὑπ' ἀριθ. 5894 προτάσει τῆς Ἡμετέρας ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείαι ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάττομεν.

Ἀριθ. 1

Ἡ κατὰ συνέπειαν Ἡμετέρου Διατάγματος Χορηγομένη βοήθεια τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα εἰς τοὺς Ὑποτρόφους μαθητάς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου Παναγιώτην Ζωγράφον, Κυριάκον Θεοδώρου, Δημήτριον Κούμπη καὶ Ἀλέξανδρον Δαμήρη θέλει ἐξακολουθήσει μέχρι τῆς 1ης Ἰανουαρίου τοῦ 1843.

Ἀριθ. 2

Ἡ Ἡμετέρα ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείαι ἐπιφορτίζεται τήν ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος. Ἐν Ἀθήναις τῆ 18/30 Μαΐου 1842.

Ἐθων.

ἀριθ. 1157 Διατάγματος χορηγομένη εἰς αὐτοὺς βοήθεια τριάκοντα δραχμῶν κατὰ μῆνα.

Περὶ δὲ τῶν σημειουμένων ἐν τῷ ὀνομαστικῷ ἐλέγχῳ Γ. Τερζάκη, Π. Ζωγράφου δὲν ἀνεφέρθη, διότι ὁ μὲν Τερζάκης παρητήθη αὐθόρμητος διότι δὲν ἔκαμεν ὡς ἀνεφέρην εἰς τὴν Γραμματείαν προόδους ἐλλείψει τοῦ ἀναγκαίου καταστήματος διὰ νὰ διδάσκηται τὸ πρακτικὸν μέρος ὁ δὲ Π. Ζωγράφος λαθῶν ἀπὸ τὸν παρελθόντα Ἰούνιον δήμενον ἄδειαν ἀπουσίασε ἕνεκα ἀναρρώσεως δὲν ἐπανήλθεν εἰς τὰ χρέη του. Περὶ τούτου ἐζητήθησαν αἱ ἀναγκαῖαι πληροφορίες καὶ θέλω λάβει (λέξεις δυσανάγνωστες) νὰ ἀναφέρω ἐγκαίρως εἰς τὴν Υ.Μ. τὸ ἀποτέλεσμα.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς τρεῖς ὑποτρόφους τῆς Βασιλικῆς Λιθογραφίας, οἵτινες συμπαραελήφθησαν εἰς τὸν κατάλογον τῶν τῆς Σχολῆς ἀνεφέρα διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 17220 ἀναφορᾶς μου καὶ ἐνεκρίθη ἡ μηνιαία σύνταξις αὐτῶν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 62 Διατάγματος.

Ἐπισημαίωμαι σὲ σέβας βαθύτατον τῆς Υ. Μεγαλειότητος.

Εὐπειθὴς καὶ πιστὸς Ὑπὴκοος

Ὁ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείαι τῆς Ἐπικρατείας
(ὑπογραφή δυσανάγνωστη)

10

Πρός τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα
Ἡ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείαι τῆς Ἐπικρατείας.¹¹
Ἐν Ἀθήναις τῆ 19 Ἰανουαρίου 1843
Περὶ παρατάσεως τῆς εἰς τοὺς ὑποτρόφους τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς χορηγομένης σύνταξεως.

Μεγαλειότατε

Ἐκ τῆς ἐπισυναπτομένης ἐν τῇ παρούσῃ ἀναφορᾶς τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ ὀνομαστικοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ διδασκομένων ὑποτρόφων παρατηρεῖ ἡ Υ.Μ. πόσοι τὸν ἀριθμὸν εἰσὶν οὗτοι, ποῖα μαθήματα ἀκολουθοῦσι, κατὰ πόσον προώδευσαν καὶ κατὰ πόσον πρέπει νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ σύνταξις αὐτῶν. Ἡ Γραμματεία μὴ ἔχουσα νὰ κάμῃ ἐναντίας παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Διευθυντοῦ, παρακαλεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεσιν τούτην, νὰ ἐγκρίνη ἡ Υ.Μ. ὥστε νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ μηνιαία σύνταξις μόνον τῶν τριῶν ὑποτρόφων Κυριάκου Θεοδώρου, Δημήτριου Κούμπη καὶ Ἀλεξάνδρου Δαμήρη τῶν μὲ πρῶτου καὶ δευτέρου δι' ἑξ ἴσους μῆνας τοῦ δὲ τρίτου δι' ἑν ἔτος, ὄλων δὲ ἡμῶν ἀπὸ τῆς 1ης τοῦ τρέχοντος μηνός ὅτε δηλαδὴ ἐπαυσε νὰ εἶναι διὰ τοῦ ἀπὸ 18 Μαΐου 1842 ὑπ'

6. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο. Τὸ δημοσιευμένο ἔγγραφο ἀποτελεῖ τὸ μεταφρασμένο τμήμα τοῦ ὀλικοῦ ἔγγραφου, πού συντάσσεται καὶ ὑπογράφεται στὰ γερμανικά. Ἡ ὑπογραφή, τόπος ἐκδόσεως, ἡμερομηνία, χρονολογία ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὸ γερμανικὸν τμήμα τοῦ ἔγγραφου.

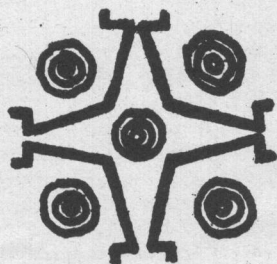
7. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

8. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

9. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

10. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

11. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον L. II. Δημοσία Ἐκπαίδευσις (1843-1849) Φακ. 23.

συνεργατικὴ
βιβλία αφισσες

σὶνα 7 αθηνα τηλ. 3615493

ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ

ή άλλη όψη του πραγματικού

του Γιάννη Πανούση

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η σοβαρότητα του θέματος

Ανοίγουμε στην τύχη μιά εφημερίδα.
Πηχναίοι τίτλοι.

«Τά ναρκωτικά μπήκαν στο σχολείο. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος που απειλεί τη νεολαία και την επιδίωξη του τόπου μας – 90% των ναρκωτικομανών στην Ελλάδα είναι ηλικίας κάτω των 30 ετών – Τό 40% των παιδιών στα αστικά κέντρα έχουν δοκιμάσει κάποιο ναρκωτικό – Έκστρατεία κατά του άργου θανάτου – Ο θανατηφόρος αυτός θρόγγος που τυλίγεται στο λαμό των παιδιών μας, ξεκίνησε από τον άκρατο μοντέρνο εϋδαιμονισμό, τό κύμα της άμφισβήτησης των αξιών και τά περίπλοκα ψυχολογικά προβλήματα που δημιουργεί στους νέους ό διαλυμένος πιά θεσμός της οικόγενειας».

Νάμαστε λοιπόν από την πρώτη κιόλας στιγμή στην καρδιά του θέματος. «Ναρκοτικά» «Θάνατος» «Νεολαία» «Άμφισβήτηση». Όροι, έννοιες, συνειρμοί παραστάσεων που τό μέγεθος και ή σοβαρότητά τους δέν αφήνουν κανέναν αναγνώστη αδιάφορο.

Δέν είναι όμως μόνο οί εφημερίδες – ή επιδερμική πολλές φορές επικαιρότητα – που δημιουργούν αυτό τό ενδιαφέρον. Διαλέξεις, συνέδρια, βιβλία, διδακτορικές διατριβές, συζητήσεις στοργυλής τραπέζης «φορτίζουν» μέ ακόμη περισσότερη συναισθηματική ένταση τό θέμα. Κι έτσι, μνημένοι κι άμύητοι, διαπιστώνουμε πώς ή πρώτη μας αντίδραση στο άκουσμα της λέξης «ναρκωτικά» είναι ένα αίσθημα φόβου κι άπώθησης.

Ο θόρυβος κι ή δραματοποίηση γύρω από «τόν άργό αυτό θάνατο» είναι τόσο μεγάλοι που όχι μόνο καλύπτουν τίς αντίθετες – και συχνά βάσιμες – γνώμες αλλά παραποιούν κι αυτήν ακόμη την «πραγματικότητα» που θάπρεπε πιστά νά καθρεφτίζουν.

2. Η όριοθέτηση της ανάλυσης

Στεκόμαστε λοιπόν διστακτικοί ανάμεσα στην μιά όψη του πραγματικού – την ύπαρξη, διάδοση και χρήση των ναρκωτικών – και σε μιά δεύτερη όψη – την άνάγκη

να απομυθοποιήσουμε μερικά στατιστικά δεδομένα ή κρατούσες άπόψεις και νά προσεγγίσουμε όχι μόνο τό ναρκωτικομανή-θύμα, αλλά και τό ναρκωτικομανή-σύμβολο, την ύπαρξιακή διάστασή του.

Αυτή ακριβώς την άποστολή – την άκροβατική τάλαντευση ανάμεσα στις δύο όψεις του πραγματικού – θά επιχειρήσουμε στην ανάλυση που ακολουθεί.

Κι άρχίζουμε από τά κοινώς παραδεκτά, τό ΛΟΓΟ.

II. Ο ΛΟΓΟΣ

1. Τό πρόβλημα

a) Ποιά είναι τά ναρκωτικά

Τό φαινόμενο φυσικά δέν είναι καινούριο. Από πολύ παλιά, ό άνθρωπος δοκίμαζε τά άποτελέσματα όρισμένων φυτικών ούσιών πάνω στην διάθεσή του, την ψυχική του συμπεριφορά, την όργανική του δύναμη και ή μεταβολή των σχέσεών του με τό περιβάλλον του. π.χ. οί Αιγύπτιοι γνώριζαν τό όπιο, που οί Σουμέριοι τό όνόμαζαν «φυτό της χαράς» και ό Όμηρος τό άποκαλοϋσε «θανατερό ύπνωτικό».

Μέ μιά πρακτική, γενική κατάταξη, οί ούσιες που σύμφωνα άποκαλοϋμε *ναρκωτικά*, είναι:

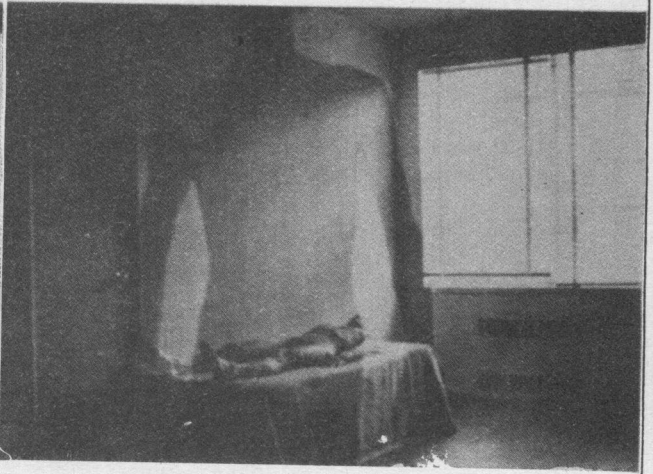
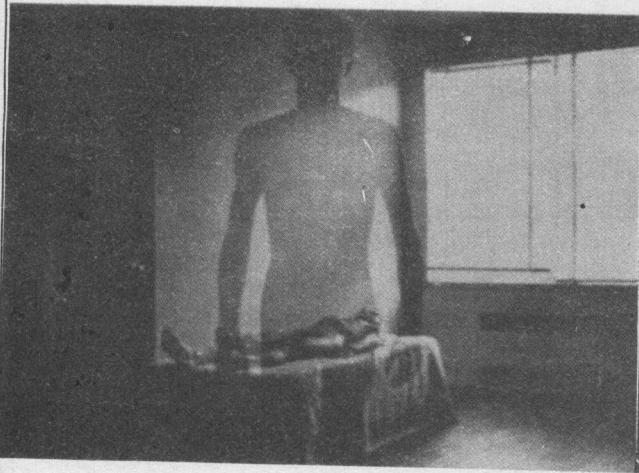
1) Έκείνες που δημιουργούν κατάσταση *χαλαρώσεως*, λήθης, ύπνου, θεραπεύουν ή ανακουφίζουν ή προλαβαίνουν τον πόνο, την ένταση και τό άγχος (μορφίνη, όπιο, ήρωίνη, βαρβιτουρικά, άπλά ήρεμιστικά και σύνθετα παυσίπονα).

2) Οί ψυχοτονικές, που προκαλοϋν *εϋφορία*, διέγερση, ψυχοκινητική δραστηριότητα, καταργούν την αίσθηση της κοπώσεως και βελτιώνουν, φαινομενικά, την άποτελεσματικότητα (άμφεταμίνες, κοκαΐνη).

3) Αυτές που προκαλοϋν *χαρρακτηριστική μέθη*, καταστάσεις όνειρισμού και παραισθήσεων (μαριχουάνα, L.S.D.).

4) Η άλκοόλη ή «ή μείζων δρόγη» (λόγω της ποσοτικής σημασίας), μέ *άρχική διέγερση* και άργότερα μέ παρενέργειες όμοιες μέ των ύπνογόνων, ήρεμιστικών και άναλγητικών.

5) Τό τσιγάρο, μέ την *ευρύτερη έννοια του όρου ναρκωτικό*, σαν ούσία που όπωσδήποτε προκαλεί έθισμό και έχει χαρακτηριστικά ήπιότερα μέν, αλλά όχι άμελητέα.

Από την παραπάνω κατάταξη γίνεται φανερό, πώς τα ναρκωτικά δέν είναι πάντα «ναρκωτικά». Είναι καλύτερα επομένως νά μιλάμε γιά «ουσίες πού προκαλοῦν ἔθισμό».

Σέ μιά προσπάθεια ὀρισμοῦ τοῦ ἔθισμοῦ σάν συνέπεια τῆς χρήσης ὄλων αὐτῶν τῶν οὐσιῶν, θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς τοξικομανία εἶναι ἓνα εἶδος συμπεριφορᾶς πού μέ τήν προσφυγή σέ τεχνητά μέσα (τοξικές οὐσίες - ναρκωτικά) στοχεύει εἴτε στήν ἀνακούφιση τῶν πόνων εἴτε στήν ἀναζήτηση ἡδονῶν. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά κατάσταση ψυχο-συγκινησιακή πού ὀδηγεῖ τό ἄτομο σέ μιά εὐφορία καί τοῦ προσφέρει ἱκανοποιήσεις πού δέν βρίσκει στήν καθημερινή του ζωή.

Κοινά χαρακτηριστικά τῶν τοξικῶν οὐσιῶν εἶναι:

- 1) Δημιουργοῦν στό χρήστη ἀκατανίκητη ἐπιθυμία ἢ ἐπιτακτική ἀνάγκη νά καταναλώνει τέτοια προϊόντα καί νά τά προμηθεύεται μέ κάθε μέσο.
- 2) τάση νά αὐξάνει τίς δόσεις.
- 3) μιά ἐξάρτηση ψυχολογική ἢ καί φυσική ἀπό τίς συνέπειες - ἐπιδράσεις τῶν οὐσιῶν αὐτῶν στό ναρκωτικομανή.

Πρέπει στό σημείο αὐτό νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐξάρτηση ἀπό ναρκωτικά καί τήν τοξικομανία. Σάν ἐξάρτηση θεωροῦμε τήν προοδευτική ὑποδούλωση τῶν ἀτόμων πού ἐπέρχεται μέ τή χρήση ὁποιοδήποτε οὐσιῶν (ἡρεμιστικῶν, ἀναλγητικῶν, ὑπνωτικῶν), ἀλλά ὄχι ἀναγκαστικά ναρκωτικῶν. Ἀντίθετα τοξικομανία, δηλ. χρονία δηλητηρίαση τοῦ ὀργανισμοῦ, ὑπάρχει, ὅταν ἡ ροπή πρὸς τά ναρκωτικά ἔχει προσλάβει δύναμη ἐνστίκτου, ὅπου τό ἄτομο δέν μπορεῖ πιά μέ τή βούλησή του νά σταματήσει τήν ἀπόλαυση τῆς οὐσίας αὐτῆς.

Τώρα πού γνωριστήκαμε κάπως μέ τόν ἐχθρό μας, εἶδαμε δηλ. πού μπορεῖ νά μᾶς βλάψει, ἄς στραφοῦμε σέ ἓνα ἐξίσου ἐνδιαφέρον στοιχεῖο. Πόσα εἶναι τά θύματα τῶν ναρκωτικῶν μέχρι σήμερα. Πόσοι «νικημένοι», «ἐθισμένοι», «ναρκωτικομανεῖς» ὑπάρχουν στήν Ἑλλάδα καί σέ ἄλλες, εὐρωπαϊκές ἢ μή, χώρες.

β) Στατιστικά στοιχεία σχετικά μέ τούς ναρκωτικομανεῖς

Ἡ περισσότερη πληττόμενη χώρα, ἀπό κάθε εἶδους ναρκωτικά, εἶναι ἡ Ἀμερική. Σύμφωνα μέ τά ὑπάρχοντα στοιχεία, ἡ διάδοση τῶν ναρκωτικῶν στήν

Ἀμερική, ἔχει πάρει χαρακτήρα τραγωδίας: 20 ἑκατ. Ἀμερικανοί ἔχουν χρησιμοποιήσει κατά καιρούς τή μαριχουάνα, 2 ἑκατομ. εἶναι τακτικοί καταναλωτές τῆς, 500 χιλ. κάνουν κατάχρηση βαρβιτουρικῶν καί ἀμφεταμινῶν καί 300 χιλ. εἶναι τοξικομανεῖς.

Ἀλλά καί ἡ Εὐρώπη δέν ὑστερεῖ στήν κατανάλωση ναρκωτικῶν. Μέσα στά τελευταῖα χρόνια, τό ποσοστό τῶν τοξικομανῶν αὐξήθηκε κατά 300%, ἐνώ σέ ὀρισμένες ψυχιατρικές κλινικές, π.χ. τοῦ Βερολίνου, ὁ ἀριθμός τῶν κλινῶν πού καταλαμβάνουν οἱ τοξικομανεῖς αὐξήθηκε κατά 90%.

Σέ πρόσφατη σύσκεψη τῶν ἀρμοδίων ἐκπροσώπων στό Στρασβούργο ἀναφέρθηκε ὅτι 1.000 περίπου ἄτομα χάνουν τή ζωή τους κάθε χρόνο στίς χώρες - μέλη τῆς ΕΟΚ ἀπό ὑπερβολική χρήση ναρκωτικῶν.

Στή χώρα μας, τό πρόβλημα «ναρκωτικά», δέν εἶναι τόσο μεγάλο, συγκριτικά μέ ἄλλες χώρες. Τοῦτο ὅμως δέ σημαίνει, βέβαια, ὅτι πρέπει νά ἐφησυχάζουμε.

Τό 1979 ὁ ἀριθμός τῶν σεσημασμένων τοξικομανῶν σέ σύγκριση μέ τό 1978 αὐξήθηκε κατά 74,9%. Σημειώνεται ἐπίσης ὅτι τό 1976 εἶχαν δηλωθεῖ στήν Ἰντερπόλ 2.780 Ἕλληνες πού ἔκαναν χρήση χασίς ἐνώ φέτος δηλώθηκαν 3.377. Σύμφωνα μέ τά ἴδια στοιχεία στήν Ἑλλάδα τό 1976, 20 ἄτομα ἐπαιρναν ὀπιούχα ναρκωτικά, 2.780 χασίς, 3 LSD καί 85 βαρβιτουρικά. Τό 1977 οἱ ναρκωτικομανεῖς αὐξήθηκαν ἀντίστοιχα σέ 80-3.377-5 καί 364.

Ὅσον ἀφορᾶ τίς καταδικές, στήν Ἑλλάδα καταδικάστηκαν γιά χρήση, ἐμπορία καί κατοχή ναρκωτικῶν 281 ἄνδρες καί 13 γυναῖκες (κατά μέσον ὄρο στήν ἐξαετία 1970-75) καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐγκλημάτων αὐτῶν φαίνεται νά ἀκολουθεῖ κάποια ἀνοδική πορεία καί κατά τά ἐπόμενα χρόνια χωρίς βέβαια νά πλησιάζει τά «εὐρωπαϊκά» δεδομένα.

Τέλος σχετικά μέ τήν κοινωνιολογική σύνθεση τῶν τοξικομανῶν, δηλ. ὄχι πιά μέ τό «πόσοι εἶναι» ἀλλά μέ τό «ποιοί εἶναι», μπορούμε νά ποῦμε πώς στήν κατηγορία αὐτή περιλαμβάνονται ἄτομα ἀπό ὄλα τά κοινωνικά στρώματα. Παιδιά πού ξέκοψαν ἀπό τήν οἰκογένειά τους, μετανάστες, εὐποροί νέοι πού ἀναζητοῦν πρωτόγνωρες ἀπολαύσεις, ἄτομα πού ἀρνοῦνται νά ἐνταχθοῦν στήν κοινωνία καί περιθωριο-

ποιούνται χωρίς όμως να προβάλλουν ιδεολογικά κίνητρα.

Όλοι αυτοί, είτε συγκροτούνται σε ομάδες είτε όχι, θέλουν να πιστεύουν πώς απορρίπτουν την καταναλωτική κοινωνία. Τί ψευδαίσθηση!

Η χρήση κι η κυκλοφορία των ναρκωτικών υπακούει στους ίδιους οικονομικούς νόμους που διευθύνουν κάθε σπάνιο εμπόρευμα και μ' αυτή την έννοια ή καμπάνια για την ελεύθερη διάθεση της μαριχουάνας στις ΗΠΑ αποδεικνύει την κατάληψη από το καπιταλιστικό κερδοσκοπικό σύστημα ακόμα «μιάς αγοράς» που άφορα τους νέους.

Κοινός λοιπόν υποκινητικός παρονομαστής για τους ναρκωτικομανείς: ένα κλίμα κοινωνικής (και ψυχολογικής) ανασφάλειας. Κοινό αποτέλεσμα: η εκμετάλλευσή τους από τους ίδιους που έχουν προκαλέσει αυτό το κλίμα.

Αυτά είναι λοιπόν τα ναρκωτικά κι αυτοί οι ναρκωτικομανείς. Κι ανάμεσά τους στέκει το μεγάλο έρωτηματικό, ή ζητούμενη αιτιώδης συνάφεια, μ' άλλα λόγια το «γιατί».

2. Τά αιτία

Θά προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε δύο έρωτηματα άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους: (i) πώς και γιατί αρχίζει το άτομο να χρησιμοποιεί ναρκωτικά; (ii) ποιά είναι η αληθινή μορφή του πολυδιάστατου προβλήματος;

Σέ μία κοινωνία τόσο σύνθετη όσο η σημερινή, θά πρέπει να δεχθεί κανείς πώς στή διαδικασία της δημιουργίας ενός ανθρώπου εξαρτημένου από τα ναρκωτικά ή έστω και ενός που κάνει μικρή χρήση, εμπλέκονται πολλοί παράγοντες. Σημασία έχει και η ιδιοσυστασία του ατόμου και η ευχέρεια εξουρέσεως ναρκωτικών και οι κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις με άτομα που χρησιμοποιούν ναρκωτικά.

Ας δούμε όμως από πού κοντά τους παράγοντες αυτούς: τόν πολιτικό, τόν οικονομικό και τόν κοινωνικό - ψυχολογικό.

α) Πολιτικά αίτια

Η πολιτική όψη των προβλημάτων που έχουν καθοριστεί ως κοινωνικά ή ιατρικά αναφαίνεται πολλές φορές καθαρότερα στην παλαιότερη ιστορία παρά στην εποχή τους. Θά ήταν συνακόλουθα πολύ ενδιαφέρον να αρχίσουμε από μία σύντομη ανάλυση της ιστορίας της αγγλικής πολιτικής αναφορικά με το όπιο.

Η αγγλική «East India Company», στην προσπάθειά της να αγοράσει τσάι από την Κίνα, δυσκολεύτηκε πολύ να βρει τα κατάλληλα αγαθά που θά μπορούσαν να ανταλλαγούν με το προϊόν αυτό. Αν χρησιμοποιούσε ασήμι και χρυσό, σήμαινε ότι θά υπονόμεινε τή βάση της ίδιας της οικονομίας της. Τό όπιο αποδείχτηκε ή πού κατάλληλη λύση για τό οικονομικό αυτό αδιέξοδο. Αρχικά ή αγγλική Έταιρεία αγοράζε όπιο από τούς παραγωγούς τών Ινδιών και τό έστειλε στην Κίνα, αλλά αργότερα ή «East India Company» απέκτησε τόν έλεγχο του μογγολικού μονοπωλίου της παραγωγής. Η Κίνα είχε επιβάλει πολλούς περιορισμούς στο εμπόριο, και τό μόνο λιμάνι όπου επιτρέπονταν εισαγωγές ήταν ή Καντών. Γι' αυτό και ή αγγλική Έταιρεία χρησιμοποίησε τό ακό-

λουθο τέχνασμα: εφοδίαζε και χρηματοδοτούσε ένα στόλο από «ντόπια καράβια» που μετέφεραν λαθραία όπιο από τις Ινδίες στην Κίνα, μέσω Μακάο. Αντίδραση της Κίνας στο όλοένα έντεινόμενο πρόβλημα του έθιμου στο όπιο, ήταν να τιμωρεί τούς όπιομανείς και να προσπαθεί με κάθε τρόπο να αναχαιτίσει τήν εισροή του όπιου στην χώρα. Τά περιοριστικά μέτρα τών Κινέζων δέν έκαναν τίποτ' άλλο παρά να χειροτερέψουν τήν κατάσταση τών όπιομανών και να αυξήσουν τά κέρδη τών λαθρεμπόρων, άνεβάζοντας τή λιανική τιμή του όπιου.

Στίς προσπάθειες τών Κινέζων να αντιδράσουν, οι Άγγλοι απάντησαν με βία. Έστειλαν έναν ισχυρό στόλο και στά 1840 άρχισε ό Πρώτος Πόλεμος του Όπιου. Ο πόλεμος αυτός κατέληξε στην παράδοση άνευ όρων τών Κινέζων, στά 1842. Οι Κινέζοι άναγκάστηκαν να δεχτούν τήν εισαγωγή ίνδικού όπιου για τό όφελος τών Άγγλων. Η κατάσταση αυτή βάσταξε ως τήν εποχή όπου ό νέος Αυτοκράτορας (1850) εξέδωσε ένα καινούριο διάταγμα ενάντια στο όλοένα και έντονότερο πρόβλημα της όπιομανίας. Αυτό δόηγχε στο Δεύτερο Πόλεμο του Όπιου, που άνάγκασε τούς Κινέζους να δεχτούν τήν εισαγωγή του όπιου περιλαμβάνοντάς το στο «ελεύθερο εμπόριο». Και με τούτα τά μέσα - τή δωροδοκία, τόν εκδίασμό και τή στρατιωτική δύναμη - οι Άγγλοι έδραίωσαν τό μεγαλύτερο, τό πού άποτελεσματικό και τό πού προσοδοφόρο εμπόριο ναρκωτικών που ύπήρξε ποτέ στην ιστορία της άνθρωπότητας.

Ο Δεύτερος Πόλεμος του Όπιου είχε σαν αποτέλεσμα τήν τεράστια άνοδο τών έσόδων. Η πώληση του όπιου αυξήθηκε σημαντικά: Από 60.000 κιβώτια στά 1860, έφτασε 90.000 στά 1870 και 105.000 στά 1880. Όπως γίνεται σήμερα με τά τέλη πάνω στην πώληση του καπνού, τά έσοδα που προέρχονταν από τό όπιο αποτέλεσαν τή μεγαλύτερη πηγή πλούτου για τήν Κυβέρνηση.

Διατηρώντας τό προσωπίο του ενδιαφέροντος για τό κοινό, ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζε ιδιωτικά όφέλη, ή Άγγλία εξακολουθούσε να παραμένει εκείνη που κυρίως έπωφελούνταν από τό εμπόριο του όπιου, ώσπου στά 1930 ή Μεγάλη Οικονομική Κρίση προκάλεσε σοβαρή κάμψη στο εμπόριο τών ναρκωτικών. Μ' όλο που άρκετά σύντομα τό εμπόριο και οι τιμές σημείωσαν σημαντική άνοδο, ό Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι πολιτικές άλλαγές στις Ινδίες και στην Κίνα έβαλαν τέρμα στην πού πολιτικά άνέντιμη και οικονομικά προσοδοφόρα επιχείρηση της αγγλικής άποικιοκρατίας.

β) Οικονομικά αίτια

Από τά παραπάνω γίνεται φανερό πώς κινούμαστε μέσα σε ένα σύστημα άνομολόγητων οικονομικών συμφερόντων.

Υπάρχει βάση ύποψία, ότι ή κατανάλωση ναρκωτικών ή επιβάλλεται πολλές φορές από έπίσημες άρχές ή χρησιμοποιείται, όπου υπάρχει, για τήν έξυπνότητα τών εκάστοτε συμφερόντων, κρατικών ή ιδιωτικών.

Η ήρωίνη δόθηκε στο εμπόριο για άντικατάσταση της μορφίνης, που είχε αποδειχτεί ότι ήταν ουσία που προκαλούσε έθισμό και είχε αποσυρθεί από τό έπίσημο εμπόριο. Η ήρωίνη κυκλοφόρησε έπίσημα τό 1898 και άπαγορεύτηκε τό 1923, δηλ. μετά από 25 χρόνια, όταν είχε επιτελέσει τό έργο της. Δημιουργ-

γούνται δικαιολογημένα ερωτήματα για το πώς μία ουσία με αποδειγμένα τρομερή δράση σε βάρος της ανθρωπότητας, χωρίς κανένα θετικό σημείο, έμεινε στο εμπόριο 25 δλόκληρα χρόνια ανενόχλητη (πλουτίζοντας βέβαια τους παραγωγούς κι εμπόρους).

Στό έγκλημα αυτό συνεργάστηκε δυστυχώς και η ιατρική επιστήμη. Το ιατρικό επάγγελμα εξυπηρέτησε τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, υιοθετώντας την άμετρη χορήγηση χαπιών.

Για κάθε ελεύθερο επαγγελματία γιατρό των ΗΠΑ (υπάρχουν 350.000 γιατροί περίπου) ή φαρμακευτική βιομηχανία έδωσε 4.500 δολάρια για διαφήμιση. Αυτά τα χρήματα από κάπου πρέπει να βγούν και μόνο μία τεράστια κατανάλωση (άσχετη από ιατρικές ένδειξεις) είναι δυνατό να το πετύχει.

Όσον αφορά τα κέρδη των παραγωγών σημειώνεται ότι μία εβδομαδιαία μετακίνηση ναρκωτικών από το Μεξικό προς τις ΗΠΑ κόστισε 108 εκατομ. δραχ. Ένα εκτάριο (αποδίδει περίπου 1 κίλο ακατέργαστο όπιο) δίνει στο Μεξικανό χωρικό 100.000 δραχ. και πουλιέται τελικά αντί 5 εκατομ. δραχ. Το ίδιο εκτάριο, καλλιεργημένο με φασόλια ή σιτάρι, αποδίδει στον ίδιο χωρικό 10.000 δραχ. Μόνο άγιος θά μπορούσε να αντέξει στον πειρασμό και αυτός ίσως όχι, αν είχε οικογένεια και παιδιά, που το κράτος, σχεδόν σκόπιμα, αφήνει σε αθλιότητα.

Τό ότι λοιπόν μία ουσία (π.χ. τό αλκοόλ) είναι πολύ επικίνδυνη (σύμφωνα με τά γραφόμενα από τή Διεθνή Όργάνωση Υγείας), δέν αναγκάζει ένα κράτος (από όσο είναι γνωστό κανένα κράτος) νά τήν απαγορεύσει. Τό αντίθετο μάλιστα. Μπορεί νά γίνει και εθνικόν προϊόν και νά διαφημίζεται με όλα τά μέσα. Η απαγόρευση, εξαρτάται από τήν εξίσωση: Οικονομική βλάβη από τήν απαγόρευση (φόροι κ.λπ.) από τή μία πλευρά. Οικονομική βλάβη από τά επακόλουθα τής χρήσεως ή καταχρήσεως τής ουσίας ή δημιουργία μεγάλου «κοινωνικού προβλήματος» από τήν άλλη. (Πολλοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι τό πρόβλημα τών ναρκωτικών, τών ουσιών που προκαλούν έθισμό, έγινε συνειδητό, όταν περιέλαβε και τά παιδιά «καλύτερον» κύκλον και έπαυσε νά είναι πρόβλημα τών ανθρώπων του υποκόσμου).

γ) Κοινωνικά αίτια

Έρχόμαστε τώρα σε ένα άλλο ερώτημα: Ποιά είναι ή αληθινή μορφή του πολυδιάστατου κοινωνικού προβλήματος, που λέγεται ναρκωτικά;

Έδω, θά μπορούσαν νά κρατήσουν τήν προσοχή μας τά ακόλουθα:

i) Μέ βάση τά στοιχεία που μās παρέχουν διεθνείς οργανισμοί γίνεται φανερό πώς υπάρχει έξαρση του κοινωνικού φαινομένου τών ναρκωτικών σε παγκόσμια κλίμακα. Και όχι μόνο αυτό, αλλά έχουν αλλάξει μορφή, σε σύγκριση με τό παρελθόν και τό καταναλωτικό κοινό και τά καταναλωτικά αγαθά.

Στίς σύγχρονες βιομηχανικές ή μεταβιομηχανικές κοινωνίες, καταναλωτής τών διαφόρων ναρκωτικών ουσιών δέν είναι μόνο ό σωματέμπορος, ή πόρνη, ό φτωχοναυτικός, ό απόβλητος ή ό μέσης ηλικίας άνθρωπος. Είναι ό νέος, συχνά ανήλικος, ό γιός ή ή κόρη γονέων που ανήκουν στο κατεστημένο ή στά μεσαία κοινωνικά-οικονομικά στρώματα και που δέν έδειξαν νά έχουν ξερθει τουλάχιστο φανερά σε σύγκρουση με τό νόμο.

ii) Δέν είναι ίδια ή επίδραση τών ναρκωτικών ου-

Κοντά στό σπίτι σας και δίπλα στό Λυκαβηττό λειτουργεί τό νηπιαγωγείο «Τό Άστεράκι»

- Μιά μικρή δαση μέσα στό τσιμέντο.
- Πρόγραμμα μελετημένο. Διδασκαλία και επίβλεψη από έμπειρο προσωπικό.
- Παιχνίδι και μάθηση σ' ένα περιβάλλον φροντίδας και αγάπης για τό παιδί.
- Έλάτε νά γνωριστούμε και νά συζητήσουμε για τό παιδί σας.

Βαλαμύνος 4 και Άσκληπιού
τηλ. 6447830 3635419
Γκόλφω Π. Εύθυμιού

Κυκλοφορεί

Άντώνης Μπριλλάκης

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
 ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

- ιστορική διαδρομή
- κρίση
- προοπτικές

●
 Έξάντας

σιών σέ όλους πού τά χρησιμοποιοῦν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τά ναρκωτικά δέν δημιουργοῦν τή συμπεριφορά, ἀλλά τή μετατρέπουν καί οἱ μεταβολές πού συμβαίνουν διαφέρουν ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο ἢ καί στό ἴδιο τό ἄτομο κάτω ἀπό διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

Συχνά ἡ ἐπίδραση τῆς ναρκωτικῆς οὐσίας ἐξαρτᾶται ἀπό ἐξωναρκωτικούς θά λέγαμε παράγοντες, ὅπως π.χ. ἀπό τό ποιές προσδοκίες ἔχει τό ἄτομο ἀπό τό ναρκωτικό, ἀπό τήν ψυχολογική κατάσταση τῆς στιγμῆς, ἀπό τό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο γίνεται ἡ χρήση τοῦ ναρκωτικοῦ, ἀκόμη καί ἀπό τά καθήκοντα τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἴδια ναρκωτικῆ οὐσία στό ἴδιο ἄτομο τή νύχτα, πρὶν ἀπό τόν ὕπνο, μπορεῖ νά ἐπενεργήσει σάν ἡρεμιστικό καί σέ μιά φιλική συγκέντρωση σάν διεγερτικό.

iii) Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό κοινό ἐγκλημα καί στά ναρκωτικά ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τῶν ἀτόμων πού ἀποφασίζουν νά κάνουν χρήση τῶν ναρκωτικῶν, ἀπό τίς συγκυρίες τῆς ζωῆς τους πρὶν καί μετά τήν ἔνταξή τους στήν ομάδα τῶν ἀτόμων πού κάνουν χρήση ναρκωτικῶν καί ἀπό τόν τρόπο πού ἀντιδρᾶ τόσο τό ἄτομο στή λήψη τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν, ὅσο καί ἡ κοινωνία σ' αὐτό τό γεγονός (σύλληψη, φυλάκιση, ἀποτοξίνωση σέ εἰδικό κατάστημα).

Αὐτή εἶναι μιά εἰκόνα δοσμένη ἀπό καθαρά κοινωνιολογική πλευρά. Ὑπάρχει ὁμως καί ἡ ἄλλη πού τονίζει κυρίως τήν ψυχολογική ἄποψη γιά τό φαινόμενο:

Ἡ ἐφηβεία καί ἡ νεανική ἡλικία παρουσιάζουν ὀρισμένα χαρακτηριστικά, πού μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν γιατί ὀρισμένοι νέοι ὀδηγοῦνται – ὅταν τούς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία – στό νά χρησιμοποιήσουν ναρκωτικά, χωρίς βέβαια αὐτό νά σημαίνει ὅτι πρόκειται γιά φαινόμενα παθολογικά. Ἐνα ἀπό τά γνωρίσματα εἶναι ἡ ἄμετρη περιέργεια. Ἡ ἐπιθυμία νά γνωρίσει ὁ νέος τά πάντα, νά διώσει τά πάντα, νά πειραματιστεῖ σέ ὅλα. Εἶναι ἡ περίοδος πού τό «ἐγώ» παίρνει μεγάλες διαστάσεις.

Ἄλλο χαρακτηριστικό εἶναι ἡ τάση τοῦ νέου νά ἐρθεῖ σέ ἀντίθεση μέ τό κατεστημένο, μέ τόν τρόπο ζωῆς καί σκέψης τῶν γονέων καί κατ' ἐπέκταση ὅλης τῆς κοινωνίας.

Ἐνα τρίτο χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ ομάδα παίρνει μεγάλες συναισθηματικές διαστάσεις στή ζωή τοῦ ἐφήβου. Ὁ νέος αισθάνεται τήν ἀνάγκη νά γίνει μέλος μιάς ομάδας ὁμοίων του. Τό ναρκωτικό χρησιμο-

ποιεῖται τότε «σάν μέσο ἐπικοινωνίας καί τελετουργικό μῆσεως». Θά ἔπρεπε βέβαια νά μιλάμε περισσότερο γιά μιά αὐταπάτη ἐπικοινωνίας καί ὄχι γιά ἀληθινή ἐπικοινωνία. Τά ναρκωτικά μειώνουν τίς ἀναστολές καί εὐνοοῦν τίς ἐπιφανειακές σχέσεις, ἀφοῦ δημιουργοῦν ἀτμόσφαιρα ἐνός κόσμου ἐξωπραγματικοῦ.

Κατά τή γνώμη μας τό μεγαλύτερο βάρος πρέπει νά πέσει στόν παράγοντα «ἄνθρωπο» ὡς ὄντοτητα μέ δυνατότητες γιά ἐλεύθερες ἐπιλογές, χωρίς βέβαια νά παραγνωρίζουμε τίς ἀναπόφευκτες ἐπιδράσεις πού ἀσκεῖ ἐπάνω στόν καθένα ὁ κοινωνικός περίγυρος, μέσα στόν ὁποῖο ἀναπτύσσεται καί ἡ γενικότερη κρατική πολιτική. Δυστυχῶς μέχρι σήμερα δέν ὑπάρχουν κράτη ὅπου ἡ ἐπίσημη πολιτική τους (οἰκονομική, ἰδεολογική, κοινωνική, δημοσιονομική κ.λπ.) νά ἔχει πετύχει νά συνταιριάσει:

- Τή δημιουργία κλίματος ἀπρόσφορου γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορίας ἢ χρήσεως οὐσιῶν πού γεννοῦν τήν «ἄλλη ὄψη τοῦ πραγματικοῦ» καί
- Τήν παράλληλη προσφορά ἰδανικῶν, πού νά γεμίζουν τό ὑπαρξιακό κενό, χωρίς ὁμως νά ὑποκαθιστοῦν κατά κάποιο τρόπο – καί μάλιστα καταναγκαστικό πολλές φορές – τίς οὐσίες μέ ἰδεοληπτικές καταστάσεις ἢ καί μεσσιανικά δόγματα ὀλοκληρωτισμῶν.

Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει πώς θά παύσουμε νά κατατείνουμε πρὸς ἕνα κόσμο πού νά φτιάχνει τόν ἄρτιο, τόν ὀλοκληρωμένο Ἄνθρωπο. Ἐνα ἄνθρωπο πού δέν γυρεῖ τή λήθη καί πού δέν θά γίνεται τό θύμα αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης, πού δέν θά ὑφίσταται δηλαδή αὐτός τίς συνέπειες αἰτίων πού ἄλλοι ἔχουν ἐνεργοποιήσει.

3. Οἱ συνέπειες

Τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῶν συνεπειῶν ἀπό τή χρήση ναρκωτικῶν μποροῦν νά ὀδηγήσουν στά παρακάτω συμπεράσματα:

α) ὁ κίνδυνος γιά βιολογικές διαταραχές ἐντοπίζεται στήν ἐνδεχόμενη ἀλλοίωση τῶν γονιδίων ἐνῶ συχνά παρουσιάζονται σύντομες ἢ χρόνιες ὀργανικές παθήσεις μικρότερης σημασίας.

6) οι ψυχοπαθολογικές αντιδράσεις αφορούν κυρίως την απώλεια του αίσθηματος του χρόνου και του χώρου, (τή σύγχυση δηλ. των βιωμάτων του παρόντος και του παρελθόντος) και τή ασφαλή εκτίμηση των μορφών των αντικειμένων και των αποστάσεων.

γ) οι κοινωνικές συνέπειες έχουν πυρήνα τους τή διάλυση τής οικογένειας, τήν κοινωνική περιθωριοποίηση του ναρκωτικομανούς και τέλος τό έγκλημα.

Ειδικά για τή σχέση ανάμεσα στην τοξικομανία και τήν εγκληματικότητα θά 'πρεπε ίσως νά ξεφύγουμε από τήν πεπατημένη πού θέλει τό ναρκωτικομανή νά κλέβει για νά βρει λεφτά νά αγοράσει τή δόση του ή νά βιαιοπραγεί και νά άσελγει.

Είναί αλήθεια πώς για πολλά χρόνια ό μέν γιατρός έβλεπε στό πρόσωπο του ναρκωτικομανή έναν άρρωστο, ό δέ νομοθέτης, δικαστής, άστυφύλακας έναν εγκληματία. Πίσω όμως από τήν έτικέτα «τοξικομανής» (όπως άλλωστε και πίσω από «τόν εγκληματία») κρύβονται πολλά ανθρώπινα πρόσωπα (ή προσωπεία) πού πρέπει νά έξερευνηθούν. Η άπουσία κριτικού πνεύματος άπέναντι στην ίδια τους τή συμπεριφορά, ή (συχνά φαινομενική) άδιαφορία τους σχετικά μέ τήν κρίση των τρίτων δείχνουν μιά μείωση ή παντελή έξαφάνιση τής ήθικης προσωπικότητας (όπως βέβαια τήν «ήθική» τήν έννοούνε και τήν άξιολογούν οι πολλοί ή οι κρατούντες).

Τό έγκλημα τής χρήσης ναρκωτικών και τά συναφή μέ αυτό έγκλήματα - όταν τελούνται όχι από επαγγελματίες-έμπόρους, αλλά από νεαρά έθισμένα άτομα - άποτελούν μιά άκόμα αντίδραση στην κοινωνική καταπίεση και άποξένωση και μιά ύστατη προσπάθεια έπικοινωνίας και εισόδου σ' ένα χώρο μνημένων, σ' ένα χώρο μή κατειλημμένο από άξιες φθαρμένες και πρόσωπα διαδρωμένα.

Ό συμβολισμός βέβαια αυτής τής αντίδρασης-έγκλήματος, έστω κι άν «ήθικοποιεί» τό πρώτο συνθετικό, δηλ. τήν αντίδραση, δέν αίρει τόν άξιόποιο χαρακτήρα τής συμπεριφοράς, γεγονός πού μās τό ύπενθυμίζουν ένα πλέγμα διεθνών συμβάσεων και έσωτερικών ποινικών διατάξεων.

4. Η αντιμετώπιση-καταστολή

α) Ο διεθνής έλεγχος

Σπουδαίο σταθμό για τήν καταπολέμηση του κινδύνου από τά ναρκωτικά άποτελεί ή Διάσκεψη του Μπαγκκόκ και τής Γενεύης (1931) μέ τίς όποιες καθιερώθηκε τό μονοπώλιο του Κράτους πάνω στην λιανική πώληση του όπιου. Νεότερη σύμβαση στην Γενεύη (1936) κατέστησε τό λαθρεμπόριο ναρκωτικών διεθνές έγκλημα πού μπορεί νά διωχθεί και πέρα από τά σύνορα τής χώρας στην όποία τελέστηκε. Τό 1948 ύπογράφηκε στό Παρίσι συμπληρωματικό Πρωτόκολλο τής συμβάσεως τής Γενεύης του 1931 μέ τό όποιο δινόταν έντολή στην «Παγκόσμια Όργάνωση Υγείας» νά έλέγχει κάθε ναρκωτική ούσία πού μπορεί νά προκαλέσει τοξικομανία. Τό 1953 ύπογράφηκε στην Νέα Υόρκη Πρωτόκολλο για τόν περιορισμό τής καλλιέργειας τής ύπνοφόρου μήκωνος, του διεθνούς έμπορίου και τής χρήσεως του όπιου για ιατρικές κι έπιστημονικές ανάγκες.

Επειδή όμως τό παραπάνω σύστημα του διεθνούς έλέγχου ήταν περίπλοκο και δυσεφάρμοστο, τό 1961 ή Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ υιοθέτησε ένιαία σύμβαση

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Σολωνος 116 - Αθνα 145 - Τηλ. 36.19.724

ΣΤΑΡΑΣ ΜΠΟΥΚΟΦΣΚΙ

Έρωτικές Ιστορίες
καθημερινής τρέλας

ΕΛΙΟ ΒΙΤΟΡΙΝΙ

Σικελικοί διάλογοι

ΛΟΥΙΣ ΜΑΡΤΙΝ- ΣΑΝΤΟΣ

Η εποχή τής σιωπής

ΧΕΝΡΥ ΜΙΛΛΕΡ

Ένα χαμόγελο στην αρχή
τής σκάλας

ΝΑΤΑΛΙΑ ΓΚΙΝΤΣΜΠΟΥΡΓΚ

Άγαπητέ μου Μικέλε

ΒΑΣΚΟ ΠΡΑΤΟΛΙΝΙ

Οικογενειακό χρονικό

ΤΖΩΡΤΖ ΕΛΙΟΤ

Σίλας Μάρνερ

Φ. Σ. ΦΙΤΖΕΡΑΛΤ

Τό πλουσιόπαιδο

ΧΕΡΜΑΝ ΜΕΛΒΙΛ

Μπάρτλεμπυ, ό γραφιάς
κι άλλες τρεις ιστορίες

ΕΒΕΛΥΝ-ΚΛΩΝΤ ΓΚΟΥΤΜΑΝ

Στή μέση του κρεβατιού

ΓΕΡΤΡΟΥΔΗ ΣΤΑΪΝ

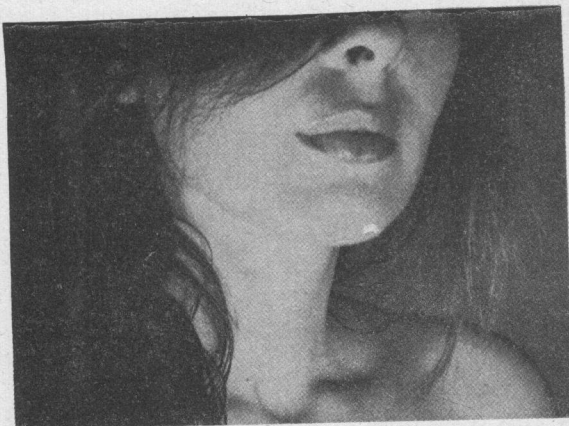
Η αυτοβιογραφία
τής Άλις Τόκλας

Σ.Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

ΝΕΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
στό κέντρο του ΠΕΙΡΑΙΑ
ΠΡΑΞΙΤΕΛΟΥΣ 141

θά βρείτε ό,τι χρειάζεστε για τή μάθηση
τήν εκπαίδευση, τόν προβληματισμό σας

• ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙΣΤΕ •
μ' ένα σας τηλεφώνημα
στό 41.16.530

γιατά ναρκωτικά πού τέθηκε σε ισχύ από τις 13/12/1964. Τή νέα σύμβαση κύρωσε ή Έλλάδα μέ τό Ν.Δ. 1105/1972.

Τό κωδικοποιημένο όμως έναίο κείμενο δέν κάλυπτε τόν κίνδυνο από τις «ψυχότροπες ουσίες», γι' αυτό ή Διεθνής Έπιτροπή Ναρκωτικών συνέταξε σχέδιο πρωτοκόλλου πού υιοθέτησε στή Βιέννη τό 1971 ή Συνδιάσκεψη (στήν όποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι 71 κρατών) κι έτσι τέθηκαν υπό έλεγχο όλες αυτές οι ουσίες.

β) Η ελληνική νομοθεσία

Ό ν. 5539/1932 «περί μονοπωλίου τών ναρκωτικών φαρμάκων και του έλέγχου αυτών» κατέστησε μονοπώλιο του ελληνικού Κράτους τήν εισαγωγή και πώληση όπιου και τών παραγώγων του (μορφίνη, ήρωίνη κ.λπ.).

Τό Ν.Δ. 3084/1954 «περί τιμωρίας τών παραβατών τών νόμων περί ναρκωτικών και μεταχειρίσεως τών τοξικομανών» πρόδλεψε πώς για τήν ποσότητα παραγωγής ναρκωτικών θά αποφαίνεται μιά γνωμοδοτική έπιτροπή πού θά έδρευει στο ύπουργείο Κοινωνικών Έπηρεσιών. Κάθε παράβαση τών όρων φύλαξης, διάθεσης, χορήγησης μέ ιατρική συνταγή τιμωρείται μέ πρόσκαιρη κάθειρξη μέχρι 10 ετών, ενώ μέ φυλάκιση τουλάχιστο δύο ετών τιμωρείται τό λαθρεμπόριο άσήμαντων ποσοτήτων άπο τοξικομανείς.

Τό παραπάνω Ν.Δ. καταργήθηκε μέ τό Ν.Δ. 743 του 1970 «περί τιμωρίας τών παραβατών τών νόμων περί ναρκωτικών και ουσιών προκαουσών τοξικομανία ή έξάρτησιν του άτόμου, ως και περί μεταχειρίσεως τών τοξικομανών έν γένει». Τό Ν.Δ. 743 κατατάσσει τά ναρκωτικά σε δύο κατηγορίες: Α και Β. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει 15 φυτικά ναρκωτικά (παράγωγα ίνδικής καννάβης), ή δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει 95 συνθετικά ναρκωτικά, ψυχότροπα, παραισθησιογόνα (κυρίως παράγωγα όπιου).

Μέσα στο πνεύμα του Ν.Δ. 743 κινείται και ό νέος νόμος 495 τής 17/18-12-1976 «περί όπλων, έκρηκτικών ύλών και έκρηκτικών μηχανημάτων και άλλων τινών ποινικών διατάξεων» πού στοχεύει στήν περιστολή τής λαθρεμπορίας τών ναρκωτικών.

Στό σημείο αυτό τελειώνει ή μιά όψη του πραγματικού. Ο ΛΟΓΟΣ ίσχυροποίησε τά έπιχειρήματά του μέ στατιστικές και κοινωνική κριτική και θωράκισε

τό άλάθητό του μέ ένα σημαντικό μηχανισμό καταστολής.

Κι όμως - μέσα σ' αυτό τό άπόρρητο φρούριο - δέν άργησαν ν' άκουστούν οι πρώτοι ψίθυροι κάποιας άδιαμόρφωτης άκόμα αντίδρασης: ό ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ.

III. Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ

Η άνάλυση του αντίλογου θ' άρχισει μέ τήν άπομυθοποίηση όρισμένων «άτράνταχτων» δογμάτων του λόγου.

Κεντρική ιδέα τής θέσης μας είναι πώς ή σημερινή άνησυχία άναφορικά μέ τήν τοξικομανία τών νέων είναι άποπροσανατολιστική, έπιτρέπει νά παραμεριστούν μεγαλύτερα και σοβαρότερα προβλήματα και ύποκινεί στον κατατρεγμό (μεταμφιεσμένο σε ανθρώπινη μέριμνα) τής νεολαίας (και κυρίως εναντίον αυτών πού άμφισβητούν τις άξίες τής κατεστημένης κοινωνικής τάξης).

Η σοβαρότερη μορφή τοξικομανίας δέν είναι ή χρήση ήρωίνης, LSD και μαριχουάνας άπό τους νέους. Τά πιο κοινά κι επικίνδυνα ναρκωτικά πού προκαλούν έθισμό είναι ό καπνός, τό οινόπνευμα, τά άναλγητικά, τό βάλιομ, τά βαρβιτουρικά και τά ήρεμιστικά, ουσίες πού καταναλώνουν κυρίως οι μεσήλικες.

Τό ιατρικό έπάγγελμα, επειδή άκριβώς παίζει τό ρόλο του «ύποκινήτη» τών παραπάνω κοινών μορφών τοξικομανίας, προσπαθεί νά συγκαλύψει τό ρόλο του, στρέφοντας τήν προσοχή του κόσμου στήν τοξικομανία τών νέων.

Τά μέσα ένημέρωσης και τό ποινικό σύστημα ένθαρρύνουν και προωθούν τή διαδικασία αυτή καλλιεργώντας τόν ήθικό πανικό σχετικά μέ τήν τοξικομανία τών νέων.

Μέ βάση τις παραπάνω άπόψεις θά έντοπίσουμε στή συνέχεια πρώτα τους μύθους, μετά τά αίτια πού τους γέννησαν και τόν τρόπο πού λειτουργούν και τέλος τους στόχους στους όποιους άποβλέπουν.

1. Οι μύθοι

α) Περί τής βλαβερότητας τών όπιούχων

Υπάρχει βαθιά και ριζωμένη πεποίθηση πώς ή ήρωίνη είναι ένα επικίνδυνο έθιστικό ναρκωτικό και πώς ή χρήση της οδηγεί άναπόφευκτα σε άρρώστιες, έκφυλισμό, άκόμα και θάνατο.

Η άποψη όμως αυτή δέν βασίζεται σε έπιστημονικά δεδομένα. Καμιά έπιστημονική μελέτη δέν έχει άποδείξει τις βλαβερές συνέπειες του έθισμού. Αντίθετα υπάρχουν συστηματικές μελέτες (πού βέβαια ποτέ δέν διαφημίζονται), πού καταλήγουν σε τελείως διαφορετικά (σχετικά μέ τόν έθισμό στήν ήρωίνη) συμπεράσματα.

Μιά έρευνα πάνω σε 861 άρρενες τοξικομανείς πού έγινε στήν Άγγλία στα 1929 άπό μιά ομάδα γιατρών και βιοχημικών άπόδειξε πώς:

«ή μορφινομανία δέν χαρακτηρίζεται άπό ψυχική κατάπτωση ή μείωση τής σωματικής ύγείας αυτής καθ αυτήν. Δέν υπάρχει καμία ένδειξη μεταβολής στις κυκλοφοριακές, ήπατικές, νεφρικές ή ένδοκρινολογικές λειτουργίες. Άν μάλιστα ληφθεί ύπόψη πώς τά άτομα πού

εξετάστηκαν είναι τοξικομανή για πέντε, δέκα ή και είκοσι χρόνια, τὰ ἀρνητικά εὐρήματα εἶναι πάρα πολύ ἐνδεικτικά».

Αν ὅμως δέν εἶναι τό φάρμακο πού προκαλεῖ τή βλάβη, τότε τί συμβαίνει;

Θά διακινδυνέψουμε νά προβάλλουμε τόν ἰσχυρισμό πώς τὰ βλαβερά ἀποτελέσματα πού ἀποδίδονται στά ὀπιοῦχα ὀφείλονται στούς νόμους γιά τήν καταπολέμηση τῶν ναρκωτικῶν καί στίς συνθήκες πώλησης πού οἱ ἴδιοι νόμοι χειροτερεύουν.

Οἱ τοξικομανεῖς ἀναγκάζονται νά ἀναζητοῦν τὰ ναρκωτικά σέ τεκέδες ἢ σέ κακόφημους οἴκους, νά συναναστρέφονται διεφθαρμένους ἐγκληματίες, νά χάνουν τόν αὐτοσεβασμό τους. Ἡ ἐχθρότητα τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στούς τοξικομανεῖς εἶναι ὁ βασικός παράγοντας ἐκφυλισμοῦ τῆς προσωπικότητάς τους.

Ἐνα μεγάλο ποσοστό ἀπό ἀρρώστιας, ἐγκλήματα καί χαμηλή στάθμη συνθηκῶν ζωῆς ὀφείλεται ὄχι τόσο στήν ἐπίδραση τῶν ναρκωτικῶν ἀλλά στήν κοινωνική δομή στό σύνολό της, πού θεωρεῖ ἐγκληματική πράξη τό νά προμηθευτεῖ κανεῖς ἢ νά χρησιμοποιεῖ ναρκωτικά.

Ὅσο αὐξάνει ἡ δραστηριότητα τῆς Ἀστυνομίας, τόσο αὐξάνει καί ἡ τιμή τῶν ναρκωτικῶν καί ἡ ἀνάγκη νά κλέβει ὁ τοξικομανής.

Ἡ δίωξη τῶν ναρκωτικῶν δημιουργεῖ ἀκριδῶς τό πρόβλημα πού οἱ Ἀρχές ἰσχυρίζονται πώς προσπαθοῦν νά ἐπιλύσουν. Ὅλα τὰ δισεκατομμύρια πού ξοδεύει ἡ κοινωνία μας γιά νά ἐπιβάλλει ποινικά μέτρα ἐναντία στούς τοξικομανεῖς εἶχαν στήν πραγματικότητα ὡς ἀποτέλεσμα νά προστατεύσουν τήν ἀγορά τῶν ναρκωτικῶν, νά προκαλέσουν τήν τεχνική αὐξηση τῶν τιμῶν, νά διατηρήσουν τὰ κέρδη τῶν προμηθευτῶν σέ ἀνυπολόγιστα ὕψη καί νά κατατρέξουν μιὰ μειονότητα πού προσφεύγει στά ὀπιοῦχα γιά νά πετύχει αὐτό πού ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιζητεῖ: μιὰ χημική κατάσταση ἡρεμίας.

β) Περί τῆς ἐντάσεως – ἐκτάσεως τοῦ φαινομένου

Ἐχει δημιουργηθεῖ σήμερα ἡ ἐντύπωση πώς ἡ ὀπιομανία εἶναι μιὰ καινούρια ἀρρώστια μέ διαστάσεις ἐπιδημίας. Στήν πραγματικότητα ὅμως οἱ τοξικομανεῖς ἀποτελοῦν ἕνα ἐλάχιστο ποσοστό σέ σχέση μέ τόν ἀριθμό τῶν ὀπιομανῶν πού ὑπῆρχε ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα.

Ἀπό τόν καιρό πού ὁ Παράκελσος εἰσήγαγε τό βάμμα ὀπίου στή Δυτική ἰατρική (1525) οἱ γιατροί ἐπαιξαν καιρῖο ρόλο ἐθίζοντας τόν πληθυσμό στά ὀπιοῦχα. Ἡ κλίμακα τῶν οὐσιῶν αὐτῶν διευρύνθηκε μέ τήν κοκκαΐνη (1844) καί τήν ἠρωΐνη (1898).

Ἀπό τό 1850, οἱ ἄφθονες ἰατρικές συνταγές εἶχαν καταστήσει κοινότατο τόν ἐθισμό στό ὀπιο. Μιά ἐξέταση 10.000 συνταγῶν πού ἐκτελέστηκαν ἀπό 35 φαρμακεία τοῦ Λονδίνου στά 1888, ἀπέδειξε πώς οἱ 1.481 ἀπό αὐτές (δηλ. 15%) περιεῖχαν ὀπιοῦχα καί πώς ἀπό αὐτές πού ἀνανεώθηκαν τὰ 78% περιεῖχαν καί πάλι ὀπιοῦχα. Ἦταν μάλιστα εὐκόλο νά προμηθευτεῖ κανεῖς ὀπιο τήν ἐποχή ἐκείνη εἴτε ἀπό γιατρούς καί φαρμακεία εἴτε ἀπό παντοπωλεῖα καί μεγάλα καταστήματα. Ὁ ἐντατικός καί ἐκτεταμένος αὐτός ἐθισμός δέν θεωροῦνταν ἐπικίνδυνος γιά τήν κοινωνία ἀφοῦ ἐκπλήρωνε τόν ἴδιο σκοπό πού ἐκπληρῶνουν σήμερα τὰ ἡρεμιστικά, χωρίς ὅμως ἐκείνη τήν

ὕστερία πού περιβάλλει σήμερα τό ὀπιο καί χωρίς τόν ἐξευτελισμό πού συνεπάγεται ἡ χρήση του.

γ) Περί τοῦ ἐθισμοῦ τῶν νέων

Λέγεται πώς ἡ ἠρωΐνη εἶναι μιὰ ἐξαιρετικά ἐθιστική οὐσία, ἐπικίνδυνη, θανατηφόρα καί πώς πλήττει κυρίως τούς νέους. Ἄς δοῦμε ὅμως ἂν ἡ παραπάνω ἀποψη εὔσταθεῖ.

Στήν πραγματικότητα ἐλάχιστα ἄτομα πεθαίνουν κάθε χρόνο ἀπό αἷτια συνδεδεμένα μέ τήν ἠρωΐνη ἐνῶ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄτομα ὑποκύπτουν ἀπό διαφορετικές μορφές ἐθισμοῦ.

Τὰ ὀπιοῦχα θεωροῦνται ἰδιαίτερα ἐθιστικά κι ὅμως χιλιάδες ἄνθρωποι κάνουν τρεῖς ἢ περισσότερες ἐνέσεις ὀπιούχων τό χρόνο (π.χ. χειρουργικές ἐπεμβάσεις) καί δέν γίνονται ποτέ τοξικομανεῖς.

Ὁ καπνός ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι τόσο ἐθιστικός ὥστε ἕνας νέος πού καπνίζει τρία ἢ περισσότερα τσιγάρα πρῖν ἀπό τὰ εἴκοσι χρόνια του, εἶναι 90% σίγουρο πώς θά ἐξακολουθήσει νά καπνίζει γιά τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια.

Ἐνῶ ὅμως σκληρά κατασταλτικά μέτρα λαμβάνονται γιά τήν καταπολέμηση τῆς ἠρωΐνης καί τῶν ἄλλων ἐπικίνδυνων ναρκωτικῶν, σέ κανένα νόμο δέν περιλαμβάνεται ὡς ἐπικίνδυνο ναρκωτικό ὁ καπνός, μολονότι σκοτώνει ἑκατό φορές περισσότερα ἄτομα ἀπό ὅλα τὰ ἄλλα ναρκωτικά μαζί.

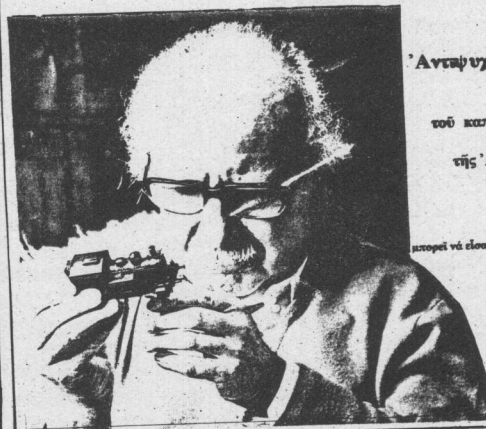
Ἡ προπαγάνδα – καί ἡ τεράστια ἀπάτη – σχετικά μέ τήν ἠρωΐνη εἶχε στόχο νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση στήν πλειοψηφία τοῦ κοινού πώς ἡ νεολαία

ΑΓΩΝΑΣ 11

για τήν κομμουνιστική ἀνανεώση

Ἡ θεωρία τοῦ Εὐρωκομμουνισμοῦ

ΔΕΞΙΑ (τό σαρὶ τοῦ Πισοῦ)
ΑΡΙΣΤΕΡΑ (ἡ καλύβα τοῦ Καραγιούζη)

Γιά τήν
Ἀνταρχειατρική

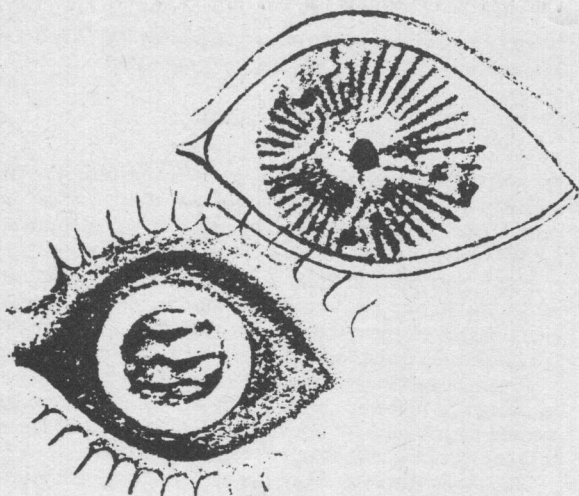
Κρίση
τοῦ καπιταλισμοῦ
καί κρίση
τῆς Ἀριστερᾶς

Πῶς καί Γιατί
μπορεῖ νά εἶσαι Τροσκοπικός

Κεντρική ἔκδοση τῆς ΕΚΟΝ Πήγας Θεσσαλίας
(8' Πανελλαδική)

Ἰούλιος 1980

κάθε χώρας κινδυνεύει από την πληγή της ηρωίνης. Πίσω από τό φόβητρο αυτό κρύβεται ο μύθος πώς ή τοξικομανία είναι πρόβλημα τών νέων.

Η άπογραφή του πληθυσμού, οί στατιστικές τών συνταγών, τό ποσοστό νοσηρότητας και θνησιμότητας άποδείχνουν κάτι τό όλότελα διαφορετικό: ή μεγάλη πλειοψηφία τών τοξικομανών είναι πάνω από τά σαράντα και τά δύο τρίτα είναι γυναίκες.

Μπορεί δέβαια νά ισχυριστεί κανείς πώς οί μεσήλικες προμηθεύονται τά ναρκωτικά τους άπό έπιστήμονες και τά χρησιμοποιούν κάτω άπό ιατρική παρακολούθηση. Οί μελέτες όμως πάνω σέ ιατρικές συνταγές δέν έπαληθεύουν τόν παραπάνω ισχυρισμό. Ανακαλύφθηκε π.χ. πώς τά 40% τών επισκέψεων έπαιναν όταν δινόταν άπό τό γιατρό μιά έπαναληπτική συνταγή. Όσο λοιπόν μεγαλύτερος γίνεται ό βαθμός έθισμού, τόσο πιο άμφίβολη είναι ή ύπαρξη ιατρικής παρακολούθησης.

Μπορούμε συνεπώς νά πούμε πώς ό παθολόγος πού προμηθεύει τακτικά φάρμακα στον άρρωστο του συμπεριφέρεται σάν κοινός «προμηθευτής ναρκωτικών».

Μύθος λοιπόν πώς ή ηρωίνη, τό LSD και ή μαριχουάνα είναι τά πιο δλαθερά ναρκωτικά. Μύθος πώς ή έπιδημία τής τοξικομανίας έξαπλώνεται παντού. Μύθος πώς οί περισσότεροι τοξικομανείς είναι νέοι, πού προμηθεύονται τά ναρκωτικά τους άπό μίαν εγκληματική μαύρη άγορά.

Κι άπέναντί τους οί μεσήλικες πού προμηθεύονται τά αναλγητικά άπό γιατρούς και φαρμακεία και πού κινούνται μέσα στα πλαίσια τής νομιμότητας και τής ήθικης. Άς δούμε τά αίτια αυτής τής διάκρισης.

δ) Ποιοί έπωφελούνται

Πρώτη αίτία είναι τό δημόσιο χρήμα. Τό οινόπνευμα και ή νικοτίνη άποφέρουν στό Κράτος τεράστια εισοδήματα και ό Προϋπολογισμός όποιασδήποτε χώρας αύξάνει σέ δύσκολες στιγμές τά τέλη του οινόπνεύματος και τής νικοτίνης. Έμμεσα κέρδη προέρχονται κι άπό τό θάνατο τών συνταξιούχων. Τό κάπνισμα σκοτώνει κυρίως τούς πιο ηλικιωμένους ανθρώπους - άπό πενήντα χρονών και πάνω - όταν ή εργασιακή τους ικανότητα μειώνεται και ως συνταξιούχοι κατανοούν βάρος για τό Κράτος. Η μορφή αυτή τής μαζικής εύθανασίας συντελεί στην έξισορρόπηση μιάς συνολικής δομής του πληθυσμού.

Η δεύτερη σημαντική ομάδα πού έπωφελείται άπό τή σημερινή αντίληψη του έθισμού είναι οί μεγάλοι επιχειρηματίες. Άν τά τσιγάρα και τό οινόπνευμα συνδέονταν στή συνείδηση του κοινού μέ τήν ήρωίνη, τότε οί πολυεθνικές εταιρείες καπνού και οινόπνευματος θά έχαναν ένα μέρος άπό τά κέρδη τους και τό κράτος τίς προσόδους του.

Η τρίτη ομάδα πού έπωφελείται είναι οί φαρμακευτικές εταιρείες. Χάρη στην τεράστια κατανάλωση τών ήρεμιστικών, ή φαρμακευτική βιομηχανία άναπτύχθηκε πολύ πιο γρήγορα άπό όλες σχεδόν τίς άλλες βιομηχανίες. Μιά στις πέντε ιατρικές συνταγές πού δίνονται σήμερα προορίζεται για ένα φάρμακο πού επιδρά πάνω στον εγκέφαλο. Οί πολυεθνικές αυτές εταιρείες ξόδεψαν μεγάλα χρηματικά ποσά για νά προωθήσουν - μέ τή συμπαιγνία τών γιατρών - τά προϊόντα τους. Άν τά καταπραυντικά ταυτίζονταν μέ τήν ήρωίνη, ή ζημιά θά ήταν για τίς εταιρείες αυτές άνυπολόγιστη.

Η τέταρτη ομάδα πού έπωφελείται άπό τό σύστημα αυτό είναι ή Μαφία. Υπολογίζεται πώς ένας ναρκωτικομανής πρέπει νά διαπράξει κατά μέσο όρο έξι άδικήματα τή βδομάδα για νά έξασφαλίσει τά αναγκαία χρήματα για νά αγοράσει τά ναρκωτικά πού του χρειάζονται. Η Μαφία κερδίζει άπό τήν ήρωίνη - μονάχα στή Νέα Υόρκη - γύρω στο ένα εκατομμύριο δολάρια.

Τέλος, εκτός άπό τά παραπάνω οικονομικά όφέλη, ή ύστερία γύρω άπό τήν ήρωίνη δημιουργεί κι ένα ψυχολογικό άμυντικό μύθο, κατάλληλο για όσους έχουν έθιστεί στο οινόπνευμα και τόν καπνό. Καπνιστές λοιπόν και πότες θά ταυτίσουν τίς έννοιες «δυστυχής» και «ήρωινομανής» κι έτσι άποπροσανατολίζονται και ξεχνούν τή δική τους μορφή έθισμού.

ε) Πώς λειτουργούν

Στό πλατύ κοινό, οί μύθοι αυτοί παρουσιάζονται μέ τό πρόσχημα τής μέριμνας για τή δημόσια ύγεια. Αυτοί πού καθορίζουν τήν πολιτική για τά ναρκωτικά είναι ή Κυβέρνηση, τό ιατρικό έπάγγελμα καθώς και οί πολυεθνικές εταιρείες (πού όμως παραμένουν στα παρασκήνια).

Τρία είναι τά τεχνάσματα πού χρησιμοποιούνται συνήθως για νά πεισθεί ό κόσμος σχετικά μέ τόν ορθότητα τής πολιτικής τους: αα) Τά δύο Μέτρα και Δυό Σταθμά, ββ) τό Έμπρός για ένα Νέο Φάρμακο και γγ) ή πληροφοριακή Όργάνωση.

αα) Τά «Δυό Μέτρα και Δυό Σταθμά» αναφέρονται σέ όρισμένα επιχειρήματα πού χρησιμοποιούνται μονάχα ενάντια σέ άπαγορευμένα ναρκωτικά και πού δέν εφαρμόζονται στα άποδεκτά ναρκωτικά. Έτσι μέ πρόσχημα τήν άμερόληπτη έπιστημονική κρίση καταδικάζεται τό φάρμακο Α για ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα και επιτρέπεται ή κυκλοφορία του φαρμάκου Β πού έχει τίς ίδιες ψυχολογικές συνέπειες. Κι έδώ μπαίνει τό έρώτημα: Μιά κοινωνία πού επιτρέπει τήν εύρύτατη κατανάλωση οινόπνευματος, νικοτίνης και ήρεμιστικών (παρόλα τά όλοφάνερα έπιζήμια αποτελέσματα τους) άπό πού άντλει τό ήθικό δικαίωμα νά άπαγορεύει τή χρήση τής μαριχουάνας μέ τό πρόσχημα πώς είναι δλαθερή;

ββ) Τό αξίωμα «Έμπρός για ένα Νέο Φάρμακο» μπορεί νά συνοψιστεί μέ τόν ακόλουθο τρόπο: τό

φάρμακο Α καθορίζεται σάν ωφέλιμο, ακίνδυνο και μη έθιστικό (παρόλες τίσ αντίθετες ένδειξεις) ώς τή μέρα πού ανακαλύπτεται τό φάρμακο Β, φάρμακο μέ τά ίδια ή ανάλογα επακόλουθα. Τώρα πού ανακαλύφθηκε τό φάρμακο Β' αρχίζουν νά γράφονται έμπεριστατωμένες μελέτες πού περιγράφουν τό φάρμακο Α ώς βλαβερό κι επικίνδυνο. Τό ιατρικό έπάγγελμα μειώνει τότε τίσ συνταγές του φαρμάκου Α, έξυμνει τό φάρμακο Β – σάν νάταν ή θεραπεία πού ένδεικνυται ένάντια στον έθισμό στό φάρμακο Α – κι άπαιτεί από τήν Κυβέρνηση νά διώκονται οί καταναλωτές του φαρμάκου Α σάν κοινοί έγκληματίες.

γγ) *Η πολιτική τής «Πληροφοριακής Όργάνωσης»* αναφέρεται στον τρόπο τής προβολής και ευρύτατης διαφήμισης πού γίνεται για τά βλαβερά αποτελέσματα των άπαγορευμένων ναρκωτικών – ενώ κάθε πληροφορία για τά επικίνδυνα αποτελέσματα των θεμιτών φαρμάκων καταπνίγεται συστηματικά γιατί θά μπορούσε νά μειώσει τήν πώλησή τους. Τέτοια είναι ή δύναμη των μεγάλων εταιρειών πάνω στα μέσα ενημέρωσης ώστε μιά ταινία τής άγγλικής τηλεόρασης πού περιέγραφε τούς κινδύνους των αναλγητικών κόντεψε νά άπαγορευτεί γιατί ή Έταιρεία φοβήθηκε μήπως χάσει τίσ διαφημιστικές τής προσόδους.

στ) *Πού άποσκοπούν*

Οί έσφαλμένες αυτές αντίληψεις οδηγούν στή συστηματική προσπάθεια νόμιμης καταστολής. Οί νόμοι πού ψηφίζονται στίς διάφορες χώρες (π.χ. στήν Άγγλία) έχουν μειώσει τίσ προσωπικές έλευθερίες και αύξησει τή δύναμη τής Άστυνομίας. Έξαιτίας τής ύστερίας κατά των ναρκωτικών, ό κάθε άστυνομικός μπορεί νά συλλάβει ένα άτομο ή νά σταματήσει ένα αυτοκίνητο για νά ψάξει, μέ βάση μονάχα κάποια ύποψία (π.χ. τά μακριά μαλλιά του οδηγού). Η τακτική αυτή έχει σάν αποτέλεσμα τήν αυθαίρετη σωματική έρευνα, τήν παραβίαση τής ιδιωτικής ζωής, τήν τρομοκράτηση των νέων.

Μέθοδοι όπως ή ύποκίνηση τής εγκληματικότητας από άστυνομικούς ή ή τοποθέτηση ναρκωτικών σε σπίτια ως ένοχοποιητικό στοιχείο δέν είναι άγνωστες σε καμιά ευρωπαϊκή άστυνομία. Ό άγγλικός νόμος προβλέπει τίσ μεγαλύτερες ποινές όχι για βασανιστήρια ή δολοφονία, αλλά για μιά έν ευρύτατη κλίμακα από άδικήματα πού έχουν σχέση μέ ναρκωτικά. Τό νά προσφέρει κανείς ένα τσιγάρο μέ μαριχουάνα αποτελεί έγκλημα πού μπορεί νά τιμωρηθεί μέ 14 χρόνια φυλακή. Στην Άμερική ή πώληση ήρωίνης σε όποιον είναι κάτω των 18 ετών θεωρείται έγκλημα και τιμωρείται αυστηρότατα σύμφωνα μέ τό Διάταγμα του 1956 για τόν έλεγχο των Ναρκωτικών. Οί σημερινοί νόμοι άντιπροσωπεύουν τή μεγαλύτερη άρνηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Η νομιμοποιημένη ώμή και αυθαίρετη τιμωρία δέν είναι όμως ικανές νά λύσουν τό πρόβλημα. Οί μύθοι πού αναφέρονται σιούς τοξικομανείς προσπαθούν άφ' ενός νά δημιουργήσουν έναν ήθικό πανικό και μή έχθρότητα του κοινού για τήν τοξικομανία, κι άφ' έτέρου νά ύποστηρίζουν τόν ύποθετικό κόσμο του φυσιολογικού πολίτη, παραβλέποντας όμως τίσ πολιτισμικές συγκρούσεις και τίσ ύπαρξιακές άγωνίες πού συγκλονίζουν τό σύγχρονο άνθρωπο.

2. Οί συμβολισμοί

α) *Σύγκρουση πολιτισμών*

Τό πρόβλημα των ναρκωτικών αποτελεί μιά σύγκρουση ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς. Οί έθισμένοι στο οινόπνευμα, στον καπνό και στα ήρεμιστικά θρσκονται κυρίως στήν ομάδα των μεσηλικών πού κρατούν τά ήνία τής έξουσίας στήν κοινωνία. Από τήν άλλη μεριά ή μαριχουάνα χρησιμοποιείται κατά μεγάλο μέρος από νέους πού συχνότατα πιστεύουν σε άξίες όλοτελα αντίθετες από τίνες πού πρεσβεύουν οί πιο ήλικιωμένοι.

Τά άτομα τής πρώτης κατηγορίας (95%) δέν άπειλούν τήν κυρίαρχη ήθική και ή δίωξή τους δέν συμφέρει τό «κατεστημένο». Άτομα τής δεύτερης κατηγορίας, νεολαία, (5%) χρησιμοποιούν τά ναρκωτικά σάν μορφή επανάστασης ένάντια στήν κατεστημένη τάξη. Σάν άπάντηση οί κρατούντες ξεχώρισαν τή μορφή αυτή γιατί προκαλούσε ήθική άγανάκτηση, τήν πολιτικοποίησαν και τής έδωσαν ιατρική όψη για νά δικαιολογήσουν τά άκραία κατασταλτικά μέτρα. Έτσι δυσφημίστηκε ή κίνηση τής νεολαίας τής δεκαετίας του '60 πού άτέρριπτε τίσ παραδοσιακές άξίες κι άναζητούσε τήν αλήθεια σε ένα κόσμο όπου ή πειθαρχία, ή εκδικητική δικαιοσύνη και ή στρατιωτική δύναμη δέν είχαν θέση.

Άνεξάρτητα λοιπόν από τό πρόβλημα των νόμιμων ή παράνομων ναρκωτικών διαπιστώνουμε μιά άλλαγή του πολιτιστικού σχήματος τής δυτικής κοινωνίας. Η χρησιμοποίηση φαρμάκων για νά χειριστεί ή Ίατρική τής καταστάσεις του θυμικού, έχει γίνει αναπόσπαστο μέρος τής καθημερινής ζωής.

Μιά παρόμοια πολιτιστική εξέλιξη είναι ή τάση νά δίνονται χάπια για προσωπικά προβλήματα. Η άνθρώπινη δυστυχία δέν είναι πιά μιά πνευματική ή ήθική κατάσταση, αλλά μιά άρρωστία πού άποκαλείται «κατάθλιψη». Έτσι οί διάφοροι «ειδικοί» πείθουν τούς άρρωστους πώς ύπάρχει ένα μαζικό φάρμακο πού θά λύσει όλες τίσ δυσκολίες τής ζωής και θά θεραπεύσει – λές και πρόκειται για κάποια άρρώστια – όλες τίσ αντίξοες κοινωνικές καταστάσεις, όπως π.χ. τίσ κακές συνθήκες διαβίωσης ή οικονομικής στέρησης.

Η κοινωνική εξαθλίωση παίρνει μέ τόν τρόπο αυτό προσωπικό κι όχι πολιτικό χαρακτήρα και τά δεινά τής ζωής «ονομάζονται» ψυχική άσθένεια.

Βλέπουμε επομένως πώς αυτή ή σύγκρουση πολιτισμών παίρνει τή μορφή χάσματος ανάμεσα στίς νέες γενιές πού δημιουργούν τά δικά τους συστήματα άξιών και πού βασίζονται στίς δικές τους έμπειρίες και στίς παλαιότερες γενιές μέ τίσ κρατούσες άξίες πού θεμελιώνονται στίς έμπειρίες του παρελθόντος.

Τά ναρκωτικά είναι περισσότερο ένα σύμπτωμα του χάσματος αυτού παρά ή αίτία.

Επί αιώνες οί δυτικές κοινωνίες χτίσαν ένα πολιτισμό στηριγμένο στή Λογική, στο θρίαμβο του Λόγου. Μέ τά παραισθησιογόνα κηρύσσεται ό πόλεμος κατά τής λογικής, κατά του «ύγιως σκεπτόμενου ατόμου». Η παραβίαση των ταμπού συνίσταται στο νά άποδέχεται ό ναρκωτικομανής πώς τό φανταστικό είναι πιο αληθινό και πιο άξιόλογο από τό πραγματικό.

Η μαζικότητα και ή περιθωριοποίηση των ναρκωτικομανών αναγγέλλει ένα νέο πολιτιστικό γεγονός,

έστω κι αν αυτό τό γεγονός αρχίζει μέ μία οδυνηρή «παρεκκλίνουσα συμπεριφορά».

Οί νέες γενιές γυρεύουν ένα σύστημα αναφοράς πού θά τίς βοηθήσει νά ζήσουν μέ τό δικό τους τρόπο – έστω κι αν χρειαστεί νά πληρώσουν ακριβά τό τίμημα τής καταστροφής τών ύπαρχόντων πολιτισμών.

β) Ίσοδύναμο αὐτοκτονίας

Οί στωικοί χαρακτηρίζαν τήν αὐτοκτονία πράξη ήρωισμού καί ὁ Σενέκας ὑποστήριζε πώς «τό νά σκέφσαι τό θάνατο εἶναι σάν νά σκέφτεσαι τήν ἐλευθερία». Ἡ αὐτοκτονία γίνεται λοιπόν ένα μέσο ἐπιβεβαίωσης τής ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. «Θυσιάζουμε τόν ἑαυτό μας – ἔγραφε ὁ Μοντεσκιέ – γιά χάρη τοῦ αὐτοσεβασμοῦ μας, γεγονός πού ἀποδεικνύει πώς θεωροῦμε τήν ἀξιοπρέπεία μας πιό σημαντική ἀπό τή ζωή μας».

Ἡ αὐτοκτονία ὅμως δέν πραγματώνεται πάντα μέ πτώση ἀπό τόν 25ο ὄροφο κάποιου οὐρανοξύστη ἢ μέ ρώσικη ρουλέτα. Ὑπάρχουν πολλά ἰσοδύναμα αὐτοκτονίας πού λειτουργοῦν κατά τόν ἴδιο τρόπο καί πού συμβολίζουν τήν ἴδια ἀντίδραση-ἀντίσταση, τήν ἴδια ἀνάγκη πιστοποίησης μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας στόν τόσο καταπιεσμένο – ἐξωτερικά – ἄνθρωπο.

Ἔτσι ἡ τάση γιά αὐτοκαταστροφή τοῦ ναρκωτικομανοῦς δέν ἐκφράζει ὅπωςδήποτε τήν ἀγάπη πρὸς τό θάνατο, ἀλλά πολλές φορές τήν ἀγάπη πρὸς τή ζωή, μία ζωή ὅμως διαφορετική.

Ἡ χρήση ναρκωτικῶν συμβολίζει συχνά ένα πέρασμα. Πέρασμα εἶτε ἀπό μία πόρτα κινδύνου (ὅταν ἡ «πτώση» εἶναι ἀμετάκλητη) εἶτε ἀπό μία πόρτα ἐξόδου (ὅταν ἡ ἐπιβίωση ἔχει γίνει ἀφόρητη) εἶτε τέλος ἀπό μία πόρτα εἰσόδου (ὅπου ὁ ναρκωτικομανής ἐπιζητεῖ τήν ἐκμηδένιση τοῦ λογικοῦ «ἐγώ», μέσα σέ ὀνειρικά καταστάσεις).

Καί στίς τρεῖς παραπάνω περιπτώσεις ἡ συμπεριφορά τοῦ ναρκωτικομανοῦς χρωματίζεται τόσο ἀπό μία διάθεση θεοδικίας (ὑποβάλλεται δηλ. σέ μία δοκιμασία, ἡ ἔκβαση τῆς ὁποίας θεωρεῖται σάν κρίση Θεοῦ) ὅσο καί ἀπό μία διάθεση ἐπικλήσης πρὸς τούς συνανθρώπους του.

Τά ναρκωτικά συμβολίζουν λοιπόν τήν ἀγάπη γιά κίνδυνο, τήν τάση γιά ἀπομυθοποίηση, τήν αὐτοκαταστροφή. Ἡ παραβίαση τοῦ νόμου τῆς Πολιτείας εἶναι γιά τούς ναρκωτικομανεῖς ένα παιχνίδι μέ τό θάνατο, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐλπίδας μέσα στήν ὀδύνη, ἡ ἐπέκταση τῆς συνείδησης καί ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βαθύτερου νοήματος τῆ ζωῆς.

Μόνο πού «γῆ τῆς ἐπαγγελίας» δέν ὑπάρχει καί ἡ διάψευση τῆς ἐλπίδας – πιό οδυνηρή καί ἀπό τήν σκληρή πραγματικότητα – συνοδεύεται ἀπό ένα κυρίαρχο αἶσθημα ἐξάρτησης. Ὁ ναρκωτικομανής ἀρχίζει νά παίρνει ναρκωτικά μέ τήν πίστη πώς προβαίνει σέ μία πράξη «αὐτονομίας καί αὐτοπροσδιορισμοῦ», σέ μία ἀναζήτηση ἀνεξαρτησίας καί ἀπελευθέρωσης καί καταλήγει νά ἀλλάζει ἀπλῶς καί μόνο τίς μορφές «δουλείας». Τά ὄραματα τῶν ἀναπληρωματικῶν ἱκανοποιήσεων ἀντί νά τοῦ ξαναφέρουν τή χαμένη του ἐλευθερία, τοῦ δημιουργοῦν τόν «ἐθισμό», ένα δηλ. ἀκόμα δεσμό ἐξάρτησης.

Τά ἀδιέξοδα αὐτά τῆς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας τοῦ ἀνθρώπου μᾶς δείχνουν καθαρά τήν ἀνάγκη τῆς πρόληψης πού θά πραγματοποιηθεῖ μέσα ἀπό μία διαφορε-

τική προσέγγιση τοῦ προβλήματος. Ὁ ναρκωτικομανής δέν εἶναι οὔτε ἐγκληματίας, οὔτε ἄρρωστος. Εἶναι τό θύμα ἑνός διχασμένου κόσμου πού ἀλλοτριώνει καί διασπᾷ τήν προσωπικότητα τοῦ καθενός ἀπό μᾶς.

3. Ἡ πρόληψη – προφύλαξη

Τήν προληπτική πολιτική πρέπει νά τή δοῦμε σέ τρία ἐπίπεδα: α) στό νομοθετικό β) στό θεραπευτικό καί γ) στό κοινωνικό.

α) Νομοθετικά μέτρα

Ἡ γενική καί εἰδική πρόληψη ἐπιτυγχάνεται μέ τή δικαστική καί σωφρονιστική ἐξατομίκευση τῆς μεταχείρισης τῶν παραβατῶν τοῦ νόμου περὶ ναρκωτικῶν. Οἱ δυνατότητες πού παρέχονται ἀπό τόν Ἑλληνα νομοθέτη στά ἄρθρα 34 (καταλογισμός) καί 71,123 (θεραπευτικά μέτρα) τοῦ Π.Κ. πρέπει νά ἐφαρμόζονται μέ σύνεση ἀπό τό δικαστή καί τή σωφρονιστική διεύθυνση καί νά στοχεύουν ὄχι μόνο στήν ἱατρική ἀποτοξίνωση ἀλλά καί στήν κοινωνική ἐπανένταξη τοῦ ναρκωτικομανοῦς.

β) Θεραπευτικές μέθοδοι

Οἱ πιό γνωστές μέθοδοι πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι: αα) ἡ ἄσκηση σέ ἀποχή ἀπό τίς ἐθιστικές οὐσίες, ββ) ἡ ψυχοθεραπεία, γγ) τό ψυχόδραμα.

Βέβαια οἱ διαδικασίες αὐτές προϋποθέτουν εἰδικά ἰδρύματα ἢ ἀτμόσφαιρα τῶν ὁποίων δέν θά μοιάζει οὔτε μέ φυλακές οὔτε μέ ψυχιατρεῖα. Θετικό πείραμα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή εἶναι τό DAY-TOP (Καλιφόρνια 1964) πού ἔχει ὀργανωθεῖ καί διευθύνεται ἀπό πρώην ναρκωτικομανεῖς. Πρόκειται γιά μία κοινοδιακή αὐτοδιαχειριζόμενη μονάδα, ὅπου δέν ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα σέ θεράποντες καί θεραπευομένους (ἀφοῦ δέν ἐπεμβαίνουν «εἰδικοί») καί ὅπου τό ἐνδιαφέρον στρέφεται στή συμπεριφορά (ἐργασία, ὑπευθυνότητες) τοῦ ἀτόμου καί ὄχι σά ἀνεξερρήνητα ψυχικά του διώματα.

Ἡ θεραπεία βασίζεται στήν ἀρχή πώς ἡ χρήση τῶν ναρκωτικῶν εἶναι ένα σύμπτωμα ἐσωτερικῆς ἀνωριμότητας τοῦ ἀτόμου καί συνεπῶς ὁ ναρκωτικομανής πρέπει νά ξαναμάθει – σάν νάταν παιδί – νά σκέφτεται καί νά δρᾷ.

γ) Κοινωνική πολιτική

Ἡ ὀρθή κοινωνική πολιτική μπορεῖ νά εφαρμοστεῖ τόσο στίς σχέσεις ἀνάμεσα στό παιδί ἀπό τή μία μεριά καί τήν οἰκογένεια καί τό σχολεῖο ἀπό τήν ἄλλη, ὅσο καί σέ ἐπίπεδο γενικότερης φιλοσοφίας τοῦ Κράτους.

αα) Σχετικά μέ τίς ἐνδοοικογενειακές (ἢ ἐκπαιδευτικές) σχέσεις δύο εἶναι τά λάθη πού πρέπει νά ἀποφεύγονται: 1) Δέν πρέπει νά δραματοποιεῖται κάθε κατάσταση καί νά δημιουργεῖται πρόβλημα ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει. Κάθε κρίση τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, κάθε ἀμφισβήτηση τῆς κοινωνίας, κάθε «ὑποπτη συναναστροφή» δέν πρέπει νά συνδέεται μέ τά ναρκωτικά. Ἀκόμα καί ἂν ἕνας νέος κάπνισε περιστασιακά μαριχουάνα ἄς ἀποφεύγουμε νά τοῦ κολλήσουμε τό κουσούρι «τοξικομανῆς». Πέρα ἀπό τίς καταστροφικές

συνέπειες του έτικεταρίσματος (κοινωνικές, ποινικές, ιατρικές) υπάρχει ο κίνδυνος να «ήρωποιήσουμε» στα μάτια του τό έγγείρημά του και συνακόλουθα να προκαλέσουμε την συχνότερη επανάληψή του. 2). Δέν υπάρχει επίσης κανένας λόγος να «ήθικολογούμε». Η εμφάνιση αυτής της καινούριας συνήθειας πρέπει να αναλυθεί σύμφωνα με τούς κανόνες της «υπόγειας κουλτούρας» πού ρυθμίζουν τή ζωή τών νέων και σε συνάρτηση με τά δικά τους συστήματα αξιών.

Όφείλουμε άλλωστε να μήν παραβλέπουμε πώς οι ένήλικες δημιούργησαν κι εμπορεύονται αυτά τά προϊόντα, διαπίστωση πού μάς αφαιρεί κάθε νομιμοποίηση ήθικολογίας.

Μέσα συνεπώς από τή χρήση ναρκωτικών άμφισθητείται όλη ή Πολιτεία και δέν ώφελεί σε τίποτα να άπομονώσουμε και να ιατρικοποιούμε όρισμένα άτομικά παραδείγματα για να ξεφύγουμε από τό συνολικό πρόβλημα.

Η έπιμόρφωση τών γονέων σε θέματα ψυχολογικά και παιδαγωγικά, ή δυνατότητα επικοινωνίας άνάμεσα στίς γενιές, ή αναμόρφωση τού εκπαιδευτικού μας συστήματος και προγράμματος, ή έννημέρωση τού κοινού είναι βασικές υποχρεώσεις πού κάθε εύνομούμενη πολιτεία πρέπει να τηρεί. Διαφορετικά είναι ή ίδια υπεύθυνη για τίς «παρεκκλίνουσες συμπεριφορές» πού διαπιστώνονται.

β6) Σάν γενικότερη κρατική πολιτική, πολιτική τών μέσων και τών στόχων, όρίζουμε τή σύγχρονη πολιτειακή φιλοσοφία.

Η φιλοσοφία τού 20ού αιώνα είναι φιλοσοφία ποσοτικών αγαθών, υλικών άπολαύσεων. Όλα τά μέσα επιτρέπονται άρκεί να οδηγούν στην «έπιτυχία». Αυτό είναι ό στόχος. Κι όσοι άποτυγχάνουν δέν έχουν άλλη λύση από τίς αναπληρωματικές ίκανοποιήσεις.

Η πρόληψη στό επίπεδο αυτό ταντίζεται με τήν άλλαγή. Μόνο σε ένα κόσμο άνθρωπινότερο, δικαιότερο και πιο έλευθερο, μπορούμε να περάσουμε σε ένα άλλο επίπεδο ποιότητας ζωής όπου ή ύγιής ανθρώπινη επικοινωνία θά παραμερίσει τήν άνάγκη άνακάλυψης «ψεύτικων παραδείσων».

IV. ΕΠΙΜΥΘΙΟ

Η φιλολογία γύρω από τή χρήση τών παράνομων έθιστικών ουσιών συντηρεί σήμερα ένα μύθο. Θά

μπορούσε μάλιστα να διερωτηθεί κανείς γιατί γράφουμε τόσα για αυτό τό θέμα, ένώ ό κόσμος άσφυκτιά κάτω από σοβαρότερα προβλήματα.

Η άπάντηση είναι άπλή.

Τά ναρκωτικά δημιουργούν μιά κατάσταση πού καμιά από τίς κρατούσες νόρμες, ιδεολογικοπολιτικές ή έπιστημονικές, δέν μπορεί να θεραπεύσει.

Έτσι κάθε φορά πού άναφερόμαστε στην άντιμετώπιση τών ναρκωτικομανών άναγκαζόμαστε να χρησιμοποιήσουμε σαν πρώτο συνθετικό τών διαφόρων λύσεων τό μόριο «ψυχο», είτε πρόκειται για ψυχ-ίατρο, είτε για ψυχ-αναλυτή, είτε για κοινωνικό ψυχ-όλογο. Αυτόι προβάλλουν από τή μεριά τους τή δική τους ιδεολογία για να λύσουν ένα πρόβλημα πού άποβλέπει ακριβώς στο να άνατρέψει τήν ιδεολογία αυτών τών «ειδικών». Όλοι όμως είμαστε σκλάβοι τών αξιών τού παρελθόντος, αξιών πού άλλοι επέβαλλαν. Άκόμα και τά μέσα επικοινωνίας πού χρησιμοποιούμε, κι αυτά τά έχουμε κληρονομήσει.

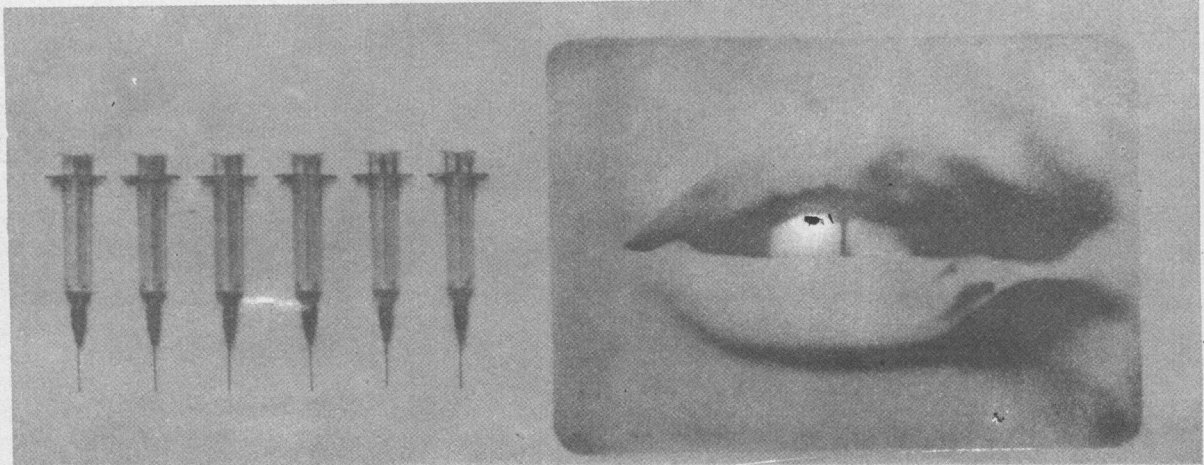
Τά ναρκωτικά σχετίζονται άμεσα με τήν έλλειψη (ή διακοπή) τής διαθρωπίνης επικοινωνίας, με τήν ταχύτητα τής άλλαγής τών πολιτισμών, με τήν άδεδαιότητα τού αύριο. Κάθε κοινωνία τείνει στην άναπαγωγή της κι ή άναπαγωγή αυτή βασίζεται στην επαναβεβαίωση. «Νά πεισθείς για τήν ώφελιμότητα τών πραγμάτων, να ένταχθείς σ' ένα πρόγραμμα».

Τό άτομο όμως άντιδρά. Ό ύπαρξιακός άνθρωπος άντιδρά.

Η σύριγγα τού ναρκωτικομανούς είναι κάτι σαν τίς Μάσκες τών Μαγισσών. Προσπαθούν να ματαιώσουν - ή, στή χειρότερη περίπτωση, να έπιδραδύνουν - τήν «πτώση».

Κάθε λοιπόν πρόταση για τήν επίλυση ενός παρόμοιο φαινομένου είναι παγιδευμένη στή λογική τών κρατουσών αξιών. Δέν μένει συνεπώς άλλη λύση από τό να διερωτηθεί αυτή ή σχιζοφρενής κοινωνία μέσα στην όποία ζούμε «πότε» και «πώς» θά άρχισι ένα διάλογο, ώστε αυτό τό πολιτιστικό πρόβλημα να μήν έχει μόνο καταστροφικές συνέπειες.

Δέν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ποτέ πώς τά ναρκωτικά είναι τό σύμβολο τής μοναξιάς και τής ύπαρξιακής άγωνίας τού σύγχρονου ανθρώπου και τό τίμημα πού πληρώνει τό ανθρώπινο γένος στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τά όρια τής Λογικής και τού Πραγματικού και να φτάσει στην άπόλυτη άυτογνωσία κι έλευθερία.

καί γράμματα γνωρίζω

«Η άνιση ανταλλαγή»

του Άργύρη Έμμανουήλ

Η άνιση ανταλλαγή του Άργύρη Έμμανουήλ κυκλοφόρησε πριν 11 χρόνια και αποτέλεσε τό θέμα των συζητήσεων για πολύ καιρό στους ακαδημαϊκούς, αλλά και πολιτικούς κύκλους σ' όλοκληρο τον κόσμο. Γιατί τό βιβλίό αυτό αποτέλεσε αναμφισβήτητο ένα σταθμό στη συζήτηση πού 'χει ανοίξει ό Φράνκ μέ τήν 'Ανάπτυξη τής ύπανάπτυξης, ό Φανόν και άργότερα θεωρητικοί σάν τόν Μπετελέμ, τόν Γουώρεν, τόν Μπερνστέιν, τόν Λακλάου και τόν Πουλαντζά. Στό κείμενο πού ακολουθεί θά προσπαθήσουμε νά επεξεργαστούμε κυρίως τό ακόλουθο ερώτημα: «πώς ή αξία μετασηματίζεται σέ τιμή;» Όπως γίνεται αντιληπτό, τό κομμάτι θά κινηθεί στό θεωρητικό επίπεδο και μόνο.

Ποιές είναι οι θεωρητικές υποθέσεις πού ξεκινάνε απ' τή θεωρία του Άργύρη Έμμανουήλ; Ό Μπετελέμ συνοψίζοντας τις βασικές συνισταμένες τής θεωρίας του Έλ-

ληνα οικονομολόγου γράφει: «ή θέση του Έμμανουήλ φαίνεται νά είναι ή εξής: ή καπιταλιστική παγκόσμια αγορά κυβερνιέται από ένα όριστικό νόμο διαμόρφωσης τιμών, πού έχει σάν αποτέλεσμα ότι ή άνιση "άνταμοιβή των συντελεστών" - και κυρίως ή άνιση άνταμοιβή του "εργατικού συντελεστή", μ' άλλα λόγια οι άνισες τιμές για τήν εργατική δύναμη - αναγκαία προκαλεί άνισότητα στην ανταλλαγή»¹.

Αυτή ή ίδια άνισότητα σέ άνταμοιβή ύπαγορεύει ένα παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας πού είναι αναπόφευκτα δυσμενής για τις «φτωχές χώρες» και ένα απ' τά κύρια συμπεράσματα αυτής τής θεωρίας είναι ότι ή συνεχιζόμενη και όλοένα αυξανόμενη οικονομική άνισότητα ανάμεσα στα διάφορα κράτη έχει τις ρίζες της στην «άνιση ανταλλαγή». Αυτή ή έκφραση χρησιμοποιείται για νά μεταδώσει τήν ιδέα ότι στην παγκόσμια αγορά τά «φτωχά κράτη» είναι ύποχρεωμένα νά πουλήσουν τό προϊόν ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ώρων εργασίας μέ σκοπό νά ανταλλάξουν από τις «πλούσιες χώρες» ένα προϊόν πού παράγεται σέ μικρότερο αριθμό ώρων εργασίας.

Ό Έμμανουήλ ύποθέτει (ή καλύτερα παραδέχεται) ότι οι μισθοί προσδιορίζουν τις τιμές. Έπειδή οι μισθοί στον «τρίτο κόσμο» είναι χαμηλοί, οι τιμές είναι χαμηλές. Τό αντίθετο βέβαια συμβαίνει στις αναπτυγμένες χώρες, όπου έπειδή οι μισθοί είναι ύψηλοί, οι τιμές των εμπορευμάτων είναι κι αυτές ύψηλές. Στό εμπόριο ανάμεσα στον αναπτυγμένο και τον Τρίτο κόσμο ή ανταλλαγή είναι άνιση (δηλαδή όχι ισοδύναμη), μ' άλλα λόγια πολλά είδη πού προέρχονται απ' τόν Τρίτο κόσμο, και πού για τήν παραγωγή τους σπαταλήθηκε μεγάλος αριθμός εργατωρών, ανταλλάσσονται μέ λιγότερα είδη πού παράγονται στην αναπτυγμένη χώρα, στην όποια τά εμπορεύματα, λόγω κυρίως τής αναπτυγμένης τεχνολογίας, παράγονται σέ σχετικά μικρότερο αριθμό εργατωρών. Γι' αυτό τό λόγο φαίνεται ότι ή άπάντηση στό δίλημμα στό όποιο βρίσκονται οι χώρες του Τρίτου κόσμου βρίσκεται στην αύξηση των μισθών, γιατί κάτι τέτοιο θά αύξησει τις τιμές των προϊόντων τους σέ βαθμό πού τό εμπόριο θά πάρει τή μορφή «ίσης ανταλλαγής». Σ' αυτή

τή συλλογιστική του Έμμανουήλ οι μισθοί γίνονται μιá «ανεξάρτητη μεταβλητή», πού μπορεί νά «ελεγχθεί».

Τί είναι όμως στην πραγματικότητα οι μισθοί σύμφωνα μέ τή θεωρία πού ύποτίθεται ότι χρησιμοποιεί ό Έμμανουήλ, δηλαδή τή μαρξιστική;

Ό Μάρξ, αντιμετωπίζοντας τό ζήτημα των μισθών έξηγει ότι: «όπως στην πραγματικότητα οι μισθοί είναι ή "τιμή" τής εργασίας, όταν ένας λέει ότι οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται απ' τους μισθούς, τότε έννοει ότι οι τιμές των εμπορευμάτων ρυθμίζονται απ' τις τιμές τής εργασίας».² Άλλά, λέει ό Μάρξ, ή «τιμή» είναι ανταλλάξιμη αξία. «Στήν πραγματικότητα ή "τιμή" είναι ανταλλάξιμη αξία έκφρασμένη σέ χρήμα». Έτσι όταν κάποιος λέει ότι ή τιμή των εμπορευμάτων προσδιορίζεται απ' τήν τιμή τής εργασίας (μ' άλλα λόγια τους μισθούς) τότε έννοει ότι οι αξίες (μ' άλλα λόγια τιμή = αξία) των εμπορευμάτων προσδιορίζονται απ' τήν αξία τής εργασίας ή ότι «ή αξία τής εργασίας είναι ό γενικός συντελεστής τής αξίας».³

Ό Έμμανουήλ, προκειμένου νά θεμελιώσει τή θεωρία του, ύποθέτει (ή μάλλον βεβαιώνει) ότι οι μισθοί

1. Βλέπε Σάρλ Μπετελέμ, Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις, Πολίτης, τεύχ. 9, Φεβρουάριος 1977. Βλέπε επίσης Κάρλ Μάρξ Μισθός, τιμή και κέρδος. Αυτή ή άποψη είναι εκείνη πού κριτικάρισε ό Μάρξ σέ σχέση μέ τόν Weston. Έδώ θά έξηγησει τήν άποψη του: «Η λαθεμένη συζήτηση του Weston αναλύεται μέσα στην πρόταση "οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται ή ρυθμίζονται απ' τους μισθούς". Μπορεί νά άμφισβητηθεί τό ότι ό πολίτης Weston έχει βάσει μπροστά μας τό δόγμα ότι οι τιμές προσδιορίζονται ή ρυθμίζονται απ' τους μισθούς. Στην πραγματικότητα ποτέ δέν τό διατύπωσε. Είπε αντίθετα ότι τό κέρδος και τό νοίκι αποτελούν επίσης συστατικά μέρη των τιμών των εμπορευμάτων, γιατί είναι έξω απ' τις τιμές των εμπορευμάτων (κι ότι όχι μόνο οι μισθοί των εργατών, αλλά και τό κέρδος των καπιταλιστών και τό νοίκι των νοικοκυραίων πρέπει νά πληρωθεί. Άλλά πώς δημιουργούνται οι τιμές σύμφωνα μ' αυτόν; Πρωτ' απ' όλα μέ τους μισθούς, ύστερα ένα πρόσθετο ποσοστό ένώνεται μέ τήν τιμή για τόν καπιταλιστή και ένα άκόμα πρόσθετο ποσοστό για τόν ιδιοκτήτη τής γής» (σελ. 31).

2. Μάρξ, στό ίδιο, σελίδα 32.

3. Μάρξ, στό ίδιο, σελίδα 32.

προσδιορίζουν τις τιμές των προϊόντων. Τώρα, στο βαθμό που οι μισθοί μερικές φορές συμπιέσκονται με την πραγματική αξία της εργατικής δύναμης, το επιχείρημά του είναι μερικές φορές αληθινό. Το πρόβλημα όμως που αφήνει ανεξιχνίαστο ο Έμμανουήλ είναι τί στην πραγματικότητα καθορίζει τους μισθούς. Η συλλογιστική του τον κάνει να δίνει προτεραιότητα όχι στο κόστος των προϊόντων σε εργασία αλλά στο κόστος τους σε χρήμα.⁴

«Η πρώτη ερώτηση που πρέπει να κάνουμε είναι: Ποιά είναι η αξία ενός προϊόντος; Πώς καθορίζεται;»⁵ Στην απάντηση της δικιάς του ερώτησης ο Μάρξ έγραψε ότι «οι ανταλλάξιμες αξίες των προϊόντων είναι μόνο κοινωνικές λειτουργίες εκείνων των πραγμάτων, και δεν έχουν τίποτα να κάνουν με τις φυσικές ποιότητες...».⁶ Ποιά κοινωνική λειτουργία (ή κοινωνική ουσία όπως τη λέει ο Μάρξ) είναι κοινή σ' όλα τα έμπορεύματα; «Είναι η εργασία. Για να παραχθεί ένα έμπορεύμα, μία ορισμένη ποσότητα εργασίας θα πρέπει να ξοδευτεί γι' αυτό. Και λέω όχι μόνο εργασία, αλλά Κοινωνική Εργασία».⁷

Η κριτική μας για τη θεωρία του Έμμανουήλ θα μπορούσε σ' αυτό το στάδιο να αναστυχθεί ως εξής: ενώ αυτός δλέπει την τιμή (δηλαδή την αξία) ενός εμπορεύματος σαν κάτι που προσδιορίζεται απ' τους μισθούς, για μας η αξία ενός εμπορεύματος προσδιορίζεται απ' τη σχετική ποσότητα εργασίας, αναγκαίας για την παραγωγή του. Θα πρέπει δηλαδή να κοιτάξουμε πρώτα τη σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής σαν την άρενα όπου δημιουργείται η αξία, κι όχι κυρίως τη σφαίρα της κυκλοφορίας όπως ο Έμμανουήλ. Η διαφορά μας με τον Έμμανουήλ συνίσταται στο ότι, ακολουθώντας τον Μάρξ, θεωρούμε ότι η άμοιβή της εργασίας και η ποσότητα της εργασίας είναι αρκετά άσχετα πράγματα.⁸ Και «οι μισθοί δεν μπορούν δέβαινα να ξεπεράσουν ούτε να είναι μεγαλύτεροι απ' τις αξίες των παραγομένων προϊόντων (...) μπορούν να είναι μικρότεροι με κάθε πιθανότητα».⁹ Αυτό που σημειώσαμε τελευταίο έχει τεράστια σημασία γιατί εξηγεί το φαινόμενο του κέρδους και δάζει τά θεμέλια για να καταλάβουμε την πραγματικότητα της εξαγωγής υπεραξίας.

Τό γεγονός ότι ο μισθός που κερδίζει ένας εργάτης δεν είναι ισοδύναμος με την αξία των προϊόντων που παράγει, σημαίνει ότι υπάρχει υπεραξία που πηγαίνει στα χέρια κάποιου για τον οποίο εργάζεται ο μισθωτός εργάτης, τον καπιταλιστή. Μόνο αν ειδωθεί τό πρόβλημα του μισθού απ' αυτή τή σκοπιά, τότε μπορούμε να πούμε ότι πατάμε σε στέρεο έδαφος. Φαινόμενα όπως τό κέρδος, τό ένοίκιο κ.τ.λ. μπορούν να εξηγηθούν ως πλευρές του ίδιου νομίσματος, της εκμετάλλευσης και της εξαγωγής υπεραξίας, πράγμα τό οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί οι όροι προϋποθέτουν τήν ύπαρξη ανταγωνιστικών ταξικών σχέσεων. Έτσι έχοντας αυτό στό μυαλό μας μπορούμε να προσθέσουμε ακόμα μία κριτική παρατήρηση στον Έμμανουήλ: επειδή αρχίζει τή θέση του ξεκινώντας από ένα λαθεμένο θεωρητικό σημείο αδυνατεί να αναλύσει υπανάπτυκτους κοινωνικούς σχηματισμούς ταξικά. Βλέπει μόνο «φτωχές» και «πλούσιες» χώρες και τις σχέσεις ανταλλαγής που υπάρχουν μεταξύ τους.¹⁰

Έτσι δεν εντοπίζει τήν ανάλυση του στίς παραγωγικές δυνάμεις, αλλά δίνει μεγαλύτερο βάρος στίς υπάρχουσες σχέσεις ανάμεσα στα «πλούσια» και τά «φτωχά» κρατη, σχέσεις που σε τελευταία ανάλυση αντιμετωπίζονται ως σχέσεις εξάρτησης. Αυτή ή θέση άλλωστε τον φέρνει κοντά σε θεωρητικούς της σχολής της «εξάρτησης» όπως ο Φράνκ, ο Ντός Σάντος και ο Λή.

Ο Μπετελέμ κατακρίνει τόν Α. Έμμανουήλ ιδιαίτερα στό σημείο όπου παραδέχεται ότι γενικά οι τιμές των προϊόντων αντανακλούν τήν πραγματική τους αξία και γι' αυτό ανταλλάσσονται για μία ίση αξία, κι όχι για μία μεγαλύτερη (ή μικρότερη). Λέει λοιπόν ο Μπετελέμ: «Τό χαρακτηριστικό αυτής της μορφής κυκλοφορίας είναι ότι πάντα παρουσιάζεται σά να εξασφαλίζει τήν ανταλλαγή» ίσων προϊόντων. Γι' αυτό ο Μάρξ έδειξε ότι ή ανταλλαγή εμπορευμάτων αναγκαία παίρνει τή μορφή ισοπόσης ανταλλαγής.¹¹ Ο Έμμανουήλ πιστεύει ότι οι υπανάπτυκτες χώρες βρίσκονται κάτω από καθεστώς εκμετάλλευσης μέσω της άνισης ανταλλαγής, ότι τό πλεόνασμα γεννιέται στή σφαίρα της ανταλλαγής και ότι στο βαθμό που οι εργάτες των αναπτυσσόμενων χωρών ωφελούνται απ' αυτό μπορούν να θεωρηθούν

σαν υπεύθυνοι για τήν εκμετάλλευση των εργατών και χωρικών του τρίτου κόσμου. Όμως όπως έγραψε ο Μάρξ¹² τό εμπορικό κεφάλαιο ειδικά και τό κεφάλαιο που κυκλοφορεί γενικά, πρέπει να άσχοληθούν με τήν ανταλλαγή για να άπορροφήσουν υπεραξία και κέρδη, αλλά αυτό τό κέρδος όπως τό άλλο κεφάλαιο βρίσκει τήν πραγματική του άρχή στή σφαίρα της παραγωγής. Αν καταλάβουμε καλά τις ύποθέσεις του Έμμανουήλ, θά μάς φανεί ότι τό φαινόμενο της άνισης ανταλλαγής άκυρώνει κατά κάποιο τρόπο τόν Νόμο της Άξίας. Για τόυτο τόν

4. Κ. Μάρξ: «Άλλά πώς τότε προσδιορίζεται ή εργατική αξία; Έδώ ερχόμαστε σε άδιέξοδο. Έτσι αρχίζουμε λέγοντας ότι ή εργατική αξία προσδιορίζει τήν αξία των εμπορευμάτων και τερματίζουμε λέγοντας ότι ή αξία των εμπορευμάτων προσδιορίζει τήν εργατική αξία (γιατί άν οι μισθοί πραγματικά προσδιορίζουν τις τιμές τότε μία αύξηση στο μισθό θά προξενήσει μία αύξηση στίς τιμές και άν γίνει κάτι τέτοιο θάναί μία ήττα για τούς σκοπούς κάποιου γιατί οι τιμές θ' άνεθούν και οι μισθοί μετρούνται σύμφωνα με τις τιμές των προϊόντων που πάνω τους ξοδεύονται». Στο ίδιο, σελ. 32-33.

5. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 32.

6. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 35.

7. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 35.

8. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 37.

9. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 38.

10. Για τόν Μάρξ είναι ή ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που μετατρέπεται σε προϊόν· αυτή ρυθμίζει τήν ανταλλάξιμη αξία: «Κάθε αύξηση στήν ποσότητα της δουλειάς που χρειάζεται για τήν παραγωγή ενός προϊόντος πρέπει να μεγαλώσει τήν αξία του, καθώς κάθε ελάττωση να τήν μικρώνει» (στο ίδιο, σελίδα 40). Η φυσική τιμή ενός προϊόντος είναι ή χρηματική έκφραση της αληθινής αξίας του προϊόντος. Η αγοραστική τιμή, πέρα απ' τό ότι είναι ή έκφραση της μέσης ποσότητας αναγκαίας κοινωνικής εργασίας, κάτω από συνηθισμένες συνθήκες παραγωγής, να τροφοδοτεί τήν άγορά μ' ένα ορισμένο όγκο ενός όρισμένου προϊόντος (σελίδα 43 στο ίδιο), είναι επίσης ή κυμαινόμενη τιμή που τώρα άνεβαίνει και τώρα κατεβαίνει απ' τή φυσική τιμή, πράγμα που εξαρτάται απ' τή ζήτηση και τήν προσφορά. Τά συμπεράσματα που βγάξει ο Μάρξ είναι ότι επειδή ή (φυσική) τιμή ενός προϊόντος είναι ή αξία του, είναι άνοησία να ύποθέσουμε ότι τό κέρδος μεγιστοποιείται πουλώντας ένα προϊόν πάνω ή κάτω απ' τήν τιμή του. Τό κέρδος μεγαλώνει άκριβώς επειδή ένα προϊόν πουλιέται στήν αξία του.

11. Σ. Μπετελέμ, δ.π.

12. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελ. 49-50.

καί γράμματα γνωρίζω

άπλό λόγο, σύμφωνα με τον Μπετελέμ, ο Έμμανουήλ δεν μπορεί να δει καθαρά το νόμο της αξίας και του σχηματισμού των τιμών της παραγωγής και ακριβώς επειδή στην ουσία αρνείται το νόμο της αξίας στον καπιταλιστικό σχηματισμό, ο Έμμανουήλ περιορίζει την εφαρμογή του νόμου αυστηρά στη σφαίρα της «μικρής εμπορικής παραγωγής» μέσα στην οποία, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ανταλλαγή δεδομένου ότι παραγωγός και καταναλωτής μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο, μ' άλλα λόγια υπάρχει μόνο ένας «παραγωγικός παράγοντας».

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όμως υπάρχουν «δύο παράγοντες παραγωγής». Ο Μπετελέμ θεωρεί ότι ο Έμμανουήλ θέλει να μεταβάλει το νόμο της αξίας σε «νόμο του σχηματισμού των τιμών της παραγωγής» που λειτουργεί κάτω απ' το καθεστώς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπου υπάρχουν δύο «παράγοντες της παραγωγής» συνδυασμένοι σε διαφορετικές αναλογίες σε διαφορετικούς κλάδους. Τούτοι οι νόμοι καταλήγουν παρ' όλα αυτά να γίνουν μόνον ένας γιατί εκείνο που δημιουργεί την αξία του προϊόντος, ή την τιμή της παραγωγής του, εμφανίζεται ως το σύνολο των πληρωμών των «παραγόντων» (κεφάλαιο και «εργασία») που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του.¹³ Όπως σημειώνει όμως ο Kay «ή άνιση ανταλλαγή» δεν ακυρώνει το νόμο της αξίας, αντίθετα είναι ο τρόπος με τον οποίο ο νόμος της αξίας δουλεύει σε σχέση με το κυκλοφορούν κεφάλαιο.¹⁴ Αυτό συνεπάγεται ότι το *Κεφάλαιο σαν όλο* εμπλέκεται με όρους ίσης ανταλλαγής, μ' άλλα λόγια το κεφάλαιο πουλάει τα εμπορεύματα που παράγει σε τιμές ίσες με την αξία τους.

Η κριτική των θέσεων του Έμμανουήλ μ' υποχρεώνει να ασχοληθούμε με τη θεωρία της μετατροπής της αξίας σε τιμή. Μόνο αν αυτή η θεωρία γίνει απόλυτα καταληπτή θά μπορούμε να πούμε ότι η κριτική μας βρίσκεται σε σωστό δρόμο. Στην κλασική μαρξιστική οικονομική θεωρία υπάρχει

ένας όρος γνωστός ως «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου». Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ή αναλογία (σχέση) του σταθερού κεφαλαίου με το μεταβλητό κεφάλαιο. «(Αν και) άλλα πράγματα είναι σταθερά, ειδικά το ποσοστό του κέρδους, το ποσοστό της υπεραξίας θά κινηθεί προς μία αντίθετη κατεύθυνση προς την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου».¹⁵⁻¹⁶ Έχοντας αυτό στο μυαλό μας, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί δυο εργοστάσια με τον ίδιο ρυθμό παραγωγής υπεραξίας και πουλώντας το εμπόρευσμά τους στην αξία του αλλά με διαφορετικές οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου, έχουν διαφορετικά ποσοστά κέρδους.

Πρέπει να υπάρχει ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Σύμφωνα με τον Kay «ή ανάγκη για ένα γενικό ποσοστό κέρδους προκύπτει απ' τον ίδιο το νόμο της κοινωνικής ανταλλαγής».¹⁷ Αν τούτο ήταν αλήθεια, τότε η θεωρία της ύπαρξης ενός γενικού ποσοστού κέρδους θά αντιφάσκει με τη θεωρία της ίσης ανταλλαγής. «Αν δυο βιομηχανίες πουλούσαν πραγματικά τα εμπορεύματά τους με ίδιες τιμές, ή βιομηχανία με τη μικρότερη οργανική σύνθεση κεφαλαίου θά έδειχνε ψηλότερο ποσοστό κέρδους απ' αυτή που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη οργανική σύνθεση».¹⁹⁻²⁰ Μ' άλλα λόγια καταλήγουμε όχι μ' ένα γενικό ποσοστό κέρδους αλλά με διαφοροποιημένα ποσοστά κέρδους. Έχουμε δηλαδή κι εδώ μιά άνωμαλία ίδια μ' εκείνη

15. Έτσι αν η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου μεγαλώσει, δηλαδή ή αναλογία σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου μεγαλώσει, μ' άλλα λόγια αν υπάρχει σχετικά περισσότερο σταθερό από μεταβλητό κεφάλαιο σε μιά δοσμένη στιγμή, τότε ο ρυθμός της υπεραξίας και ο ρυθμός του κέρδους θά ελαττωθούν.

16. G. Kay: *Development and under development*, σελίδα 109.

17. Στο ίδιο, σελίδα 110.

18. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό δεν είναι τελείως αλήθεια αν μέσω τεχνολογικών καινοτομιών ή αύξηση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κατορθώνει να αυξήσει το επίπεδο της παραγωγικότητας σε τέτοιο βαθμό που ο ρυθμός της υπεραξίας αυξάνει.

19. G. Kay, στο ίδιο, σελίδα 110.

20. G. Kay, στο ίδιο, σελίδα 111.

Η μετάφραση των παραθεμάτων έγινε από μένα (B. M.) από αγγλικές εκδόσεις. Οι παραπομπές γίνονται στις αντίστοιχες ελληνικές.

που δημιουργείται με το νόμο της αξίας: αν ή τιμή του προϊόντος είναι ή πραγματική του τιμή τότε πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι ή λογική βάση για την ύπαρξη του εμπορικού κεφαλαίου είναι ή πραγματοποίηση της υπεραξίας μέσω της αγοράς ενός προϊόντος κάτω απ' την τιμή του και πουλώντας το ακριβότερα; Η θέση του νόμου της αξίας και της ίσης ανταλλαγής των εμπορευμάτων μοιάζει φαινομενικά να αντιστρατεύεται ολόκληρη την ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ο Kay παρατηρεί ότι πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν αυτή την αντίφαση τόσο ριζική και δυσκολοκατανόητη που φαίνεται ότι ακυρώνει τον ίδιο το νόμο της αξίας. Το πρόβλημα όμως μπορεί να εξηγηθεί κατά τρόπο σύμφωνο με το νόμο της αξίας.

Τό πρώτο χαρακτηριστικό της λύσης πρέπει να είναι ότι ατομικά εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται με τιμές ίσες με την αξία τους: θά πρέπει να υπάρχει άνιση ανταλλαγή. Αλλά ο Μάρξ ποτέ δεν υποστήριξε ότι οι τιμές των ατομικών εμπορευμάτων ήταν ίσες με τις αξίες τους, κι αυτό δεν είναι μιά παραχώρηση. Ο νόμος της αξίας αναφέρει ότι οι τιμές όλων των εμπορευμάτων, αν ληφθούν μαζί, θά πρέπει να είναι ίσες με την συνολική αξία τους, και ότι οι τιμές των ατομικών εμπορευμάτων δεν είναι αναγκαστικά ίσες με τις αξίες τους αλλά προσδιορίζονται απ' αυτές, γεγονός που είναι αρκετά διαφορετικό από την απλή θεωρία ίσης ανταλλαγής. Έτσι ή πιο βασική αναφορά του νόμου της αξίας ήδη δείχνει το δρόμο για λύση αυτού του προβλήματος: προϊόντα που παράχθηκαν από βιομηχανικές μονάδες με μιά μικρότερη απ' τό μέτριο οργανική σύνθεση κεφαλαίου πουλιόταν χαμηλότερα απ' τις αξίες τους για να αντισταθμίσουν τά τεράστια κέρδη πούθ' αυξάναν τό κεφάλαιο αν πουλιόταν στην τιμή τους· ενώ προϊόντα που παράγονται σε βιομηχανικές μονάδες με μιά μεγαλύτερη απ' τό μέτριο οργανική σύνθεση κεφαλαίου πουλιόταν ακριβότερα για τόν ίδιο λόγο.

Τό σημείο που θέλουμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι αν οι όλικές τιμές που πληρώθηκαν για όλα τά εμπορεύματα είναι ακριβώς ίσες με την όλική αξία των προϊόντων, τότε ή αξία (και κυρίως ή υπε-

13. Σ. Μπετελέμ, δ.π.

14. Kay: *Development and under development: a marxist analysis*, Macmillan, 1975, σελίδες 88, 89.

ραξία) δέν παράγεται στή σφαίρα τής ανταλλαγής αλλά μέσα στην ίδια τήν παραγωγική δραστηριότητα: ή υπεραξία πραγματώνεται στή σφαίρα τής ανταλλαγής.

Οί μισθοί έτσι δέν είναι μιά ανεξάρτητη μεταβλητή πού μπορεί νά μανουβραριστεί μέ σκοπό νά αυξησει τίς τιμές, αλλά είναι κατευθείαν εξαρτημένη απ' τήν άξια τής εργατικής δύναμης πού μέ τή σειρά τής εξαρτάται απ' τίς βασικές ανάγκες του εργατή. Καθώς αυτές οί βασικές ανάγκες δέν είναι ένα καθορισμένο φυσικό στοιχείο αλλά ένα φαινόμενο πού μεταβάλλεται συνεχεία και πού θά πρέπει νά τοποθετηθεί μέσα στό ειδικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στό όποιο διαδραματίζεται, βλέπουμε ότι υπάρχουν όρισμένοι ιδεολογικοί προσδιορισμοί τής άξιας (καί γιά αυτό το λόγο τών τιμών τών έμπορευμάτων και του ποσοστού τής υπεραξίας), γιατί σέ κάθε συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση οί ανάγκες τών εργατών καθορίζονται απ' αυτούς και απ' τήν τάξη μέ τήν όποία θρίσκονται σέ συνεχή πάλη.

Όσον άφορά τήν υπανάπτυκτη περιφέρεια, εδώ έχουμε τό φαινόμενο συνάρθρωσης καπιταλιστικού και προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Λόγω του ότι οί εργατες σέ όρισμένες υπανάπτυκτες περιοχές δέν είναι «καθαροί μισθωτοί» (μ' άλλα λόγια δέν έχουν τελείως χάσει τήν επαφή τους μέ τά μέσα παραγωγής), μπορούν μέχρι ένα βαθμό νά ικανοποιούν τίς βασικές τους ανάγκες, ασχολούμενοι μέ τή γεωργία και τήν κτηνοτροφία.

Αυτό, κοντά στά άλλα, συνεπάγεται ότι οί δύο τρόποι παραγωγής στην ανταγωνιστική συνάρθρωσή τους μπορεί, σέ πολλές περιπτώσεις, νά παρεμποδίζουν τήν ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων. Η «ιατρική» συμβουλή του Έμμανουήλ γιά τήν «άρρώστια» τής υπανάπτυξης είναι ή αύξηση τών μισθών, μιά συμβουλή πού σίγουρα παραβλέπει τούς λόγους γιά τούς όποιους οί μισθοί είναι χαμηλοί κι ότι οί λόγοι αυτοί θά πρέπει ν' αναζητηθούν στή σφαίρα τών παραγωγικών δυνάμεων και τών σχέσεων παραγωγής. Η θεωρία τής «άνισησ ανταλλαγής» δέν προσφέρεται ούτε γιά τήν έρμηνεία ούτε γιά τήν θεραπεία τής στασιμότητας και «υπανάπτυξης» του Τρίτου κόσμου.

Βαγγέλης Μάντζαρης

Νέα βιβλία έπιλογή από τίς τελευταίες εκδόσεις

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΟΙΗΣΗ

Άλεξανδρόπουλος Μήτσος, Μικρό όργανο γιά τόν επαναπατριισμό, Κέδρος 1980.

Γκουινούτσι Άρμάντα, Δύο γυναίκες γιά πέταμα, μεταφρ. Ρούλα Στράτου, έκδ. 'Οδυσσεάς 1980.

Δαυλόπουλος Τάκης, 'Η πολιτεία πού φεύγει, ποίηση, Κέδρος 1980.

Δημητριάδης Δημήτρης, Κατάλογοι 1 - 4, Άγρα, 1980.

Εύθυμιού Άθηνά, Πρώτη και δεύτερη Περιφορά. Ποιήματα, 'Οδυσσεάς 1980.

Εύθυμιού Παντελής, Μέ τήν άλφα-βήτα του άέρα, Ποιήματα, έκδ. 'Οδυσσεάς, 1980.

Θεοφιλάτος Τάκης, Έρκος όδόντων έκδ. 'Ιππαλεκτριών, 1980.

Θεοφιλάτος Τάκης, 'Η άλωσις τής Κωνσταντινουπόλεως και άλλα ρεμπέτικα, 1980.

Καλογρίδης Πάνος, Άντιστάσεις, εκδόσεις Άντιπαράλληλα, 1980.

Κάσος Βαγγέλης, Μικρές Δορκάδες, ποιήματα, έκδ. Τομές, 1979.

Κωνσταντίνου Στέλλα - Ροζίτα, Δίμη και 'Οδύνη και Συλλογισμοί, 1980.

Θαλαση Σκρουμπλου

ΣΤΟΝ ΚΟΛΩΝΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ 'ΑΥΤΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ

Κεντρική Διάθεση:
«Συνεργατική». Σίνα 7, 3615493

6 ΣΕΝΟΙ ΠΕΡΙΓΗΓΤΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ 6

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ - ΚΑΡΟΛΟΥ - ΟΥΥΤΟΥ - ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ

ΠΟΥΚΕΒΙΑ

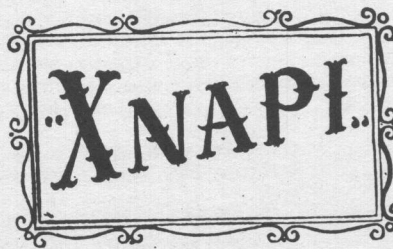
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΜΟΡΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΟΥΓΑΣ ΡΟΜΠΑΚΗ

ΕΞΕΝΗΣ ΓΑΡΙΑΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΣΥΣΤΑΣΗ
ΤΑΣΟΥ ΒΟΥΡΝΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΦΗΝ ΤΟΛΙΑΝ
ΣΟΛΩΝΟΣ 71 - ΤΗΛ. 36 11 318
ΑΘΗΝΑ 1980

βιβλία
δισκοί
αφίσσες

γιώργος τσιλδερίκας

κιαφας 5 και ακαδημίας τηλ. 36.05.493

σωστη επιλογή ββλιων χαμηλες τιμες

καί γράμματα γνωρίζω

Μέρβιλ Χέρμαν, Μπάρτελμπερ, ο Γραφιάς κι άλλες τρεις ιστορίες, μεταφρ. Μένης Κουμανταρέας, Οδυσσεύς 1980.

Μίλλερ Χένρυ, Ένα χαμόγελο στην αρχή τής σκάλας, μεταφρ. Άγγελική Στρατηγοπούλου, εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Μιχαλάκης Μανώλης Γράμμα στη μάνα μου, μυθιστόρημα, Κέδρος 1980.

Μιχελή - Κοκκόλη Λίζα, Ευεργεσίας Ένεκεν, ποιήματα, Κέδρος 1980.

Μπελιές Ε. Γ., Οι διάυλοι, Κέδρος 1980.

Νικηφόρου Τόλης, Ο μεθυσμένος ακροβάτης, ποιήματα 1980.

Νικηφόρου Τόλης, Τό μαγικό χαλί, Τριάντα ερωτικά ποιήματα, Θεσσαλονίκη 1980.

Νικολαΐδης Αριστοτέλης, Στην κίτρινη ώρα, μυθιστόρημα, Κέδρος 1980.

Πασχαλίδης Νίκος, Νομοψύχωση, τέσσερις νουβέλες, εκδ. Ρέκος 1980.

Οι Πυθιόνικοι του Πινδάρου μεταφρ. Θρασύβουλου Σταύρου, εκδ. Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσ/κη 1980.

Πρατολίνι Βάσκο, Οικογενειακό Χρονικό, μεταφρ. Esther Silvesti - Άγγελος Βαμβακινός, εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Ρεμούνδος Γιάννης, Modus Vivendi ή γυμνό μοντέλο που ποζάρει και αντίστροφα, εκδ. Ίππαλεκτριών, 1980

Ρέκκας Κλέαρχος, Τόν άποκαλούν «Φύση», εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Σούση - Ποριάζη, Ροζέλλα, Τό Εκίνημα τής μάνας, εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Συνατσάκης Νίκος, Έδώ όλα καλά, διηγήματα και σκηνές, εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Σωτηροπούλου Έρη, Διακοπές χωρίς πτώμα, Άκμων, 1980.

Φιτζέραλντ Φράνσις Σκότ, Τό πλουσιόπαιδο, μεταφρ. Μένης Κουμανταρέας, εκδ. Οδυσσεύς 1980.

Χριστοδούλου Δημήτρης, Ποιήματα, том. Α' και Β', 3η έκδοση, Κέδρος. **Χυτήρης Γερ.,** Άγόνατοι Καιροί, ποιήματα, Κέρκυρα 1980.

ΝΟΜΙΚΑ

Δημοκρίτιο Πανεπιστήμιο Θράκης Φροντιστήριο Έγκληματολογίας, Σπουδαστικά έγκληματολογικά μελετήματα. Κομοτηνή 1980.

ΘΕΑΤΡΙΚΑ

Άριστοφάνη, Έκκλησιάζουσες, Βάτραχοι, Λυσιστράτη, μεταφρ. Κώστα Ταχτσής, εκδ. Έρμής 1980.

Μπόρχερτ Βόλφγκανγκ, Ο περιθωριακός έξω από τήν πόρτα, Θέατρο, μεταφρ. Θάνος Σακέττας εκδ. Στοχαστής, 1980.

Σκούρτης Γιώργος, 11 μονόπρακτα, Κέδρος 1980.

Στεφανής Ι. Ε., Ο δούλος στίς κωμωδίες του Άριστοφάνη, διδακτορική διατριβή, Θεσ/κη 1980.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

Ντελόπουλος Κυρ, Καβάφη, ιστορικά και άλλα πρόσωπα, Γ' έκδοση, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό άρχείο. Άθήνα 1980.

Μπαχτίν Μιχαήλ, Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής, μεταφρ. Γιώργος Σπανός.

Vitti Mario, Ίδεολογική λειτουργία τής

έλληνικής ήθογραφίας, Β', έκδοση, Κέδρος 1980.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ρονζαβαλόν Πιέρ, Αυτόδιαχείριση: Τό μέλλον του σοσιαλισμού, μεταφρ. Λώρα Τζελέπογλου - Δημ. Βεργίδη, Άνδρομέδα, 1980.

Τσουδερού Βιργινία (έπιμέλεια) Οι άμβλώσεις, τό χάπι και ο οικογενειακός προγραμματισμός, Εύρώπη 1980.

—ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ—

ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΡΚΕΣ

Άγαπητοί φίλοι,
Σας παρακαλώ να μου επιτρέψετε μερικές παρατηρήσεις σχετικές με τό άφιέρωμά σας στον Γκ. Γκ. Μάρκες (τεύχος άρ. 35).

Η πρώτη άφορά τήν έργογραφία του, όπου πρέπει να προστεθεί ή νουβέλα Ojos de pero azul (Γαλάζια μάτια σκύλου), που κυκλοφόρησε μετά τό 1961 και πριν από τά Έκατό χρόνια Μοναξιάς (1967).

Είμαι άσαφής στό θέμα τής χρονολόγησης, γιατί τό έργο, που αναφέρεται στον κατάλογο τών εκδόσεων Plaza y Zanes τής Βαρκελώνης έχει εξαντληθεί και δέν τό έχω στό χέρι μου.

Η δεύτερη παρατήρηση άφορά τό βιογραφικό του συγγραφέα (σ. 58) που ύποψιάζομαι ότι έχουν συγκεντρωθεί από κάποια άγγλική έκδοση.

Συγκεκριμένα, ο Γκ. Γκ. Μάρκες δούλεψε στήν διαφημιστική εταιρεία J. Walter Thompson, μία από τίς μεγαλύτερες του κόσμου, που συμβαίνει μάλιστα να έχει παράρτημα στον τόπο μας, με διεύθυνση και τηλεφωνο, υπό τήν έπωνυμία Spot-Thompson.

Πρακτορείο Walter Thompson δέν ύπάρχει. Νομίζω πώς ή παρεξήγηση προέρχεται από τήν άγγλική λέξη agency, που άνάμεσα στ' άλλα, έχει τή σημασία του πρακτορείου (ειδήσεων π.χ.) και τής διαφημιστικής εταιρείας.

Άν δέν γελιέμαι, ο Γκ. Γκ. Μάρκες δούλεψε σαν «κειμενογράφος» στήν JWT.

Η τελευταία παρατήρηση άφορά τήν εικονογράφηση τής σελίδας 63, που συνοδεύει τή μετάφραση τής «άπίστευτης και θλιβερης ιστορίας τής άθώας Έρέντιρας» από τήν κ. Τζένη Μαστοράκη. Άν ή μετάφραση έχει γίνει από τό Ισπανικά, τότε γιατί ή εικονογράφηση είναι τό έξώφυλλο μιάς έκδοσης στ' άγγλικά;

Έξω από αυτές τίς παρατηρήσεις, θέλοντας ν' αποδώσω τά του Καίσαρος τώ Καίσαρι, άς μου επιτραπεί να σημειώσω ότι ο Claude Couffon, ειδικευμένος στίς μεταφράσεις έργων τής σύγχρονης λατινοαμερικανικής λογοτεχνίας στα γαλλικά, είναι ο μεταφραστής μερικάν έργων του Γκ. Γκ. Μάρκες σέ αυτή τή γλώσσα.

Άξίζει όμως ν' αναφερθεί ότι ή μετάφραση του Έκατό χρόνια Μοναξιάς στα γαλλικά (που θεωρείται ιδιαίτερα προσεγμένη, και που σήμανε τήν εισβολή του Γκ. Γκ. Μάρκες στήν Εύρώπη), όφειλεται στο Ζευγος Claude και Carmen Durand και κυκλοφόρησε τό 1972, από τίς εκδόσεις Seuil, όπου τότε ο Claude Durand ήταν λογοτεχνικός διευθυντής.

Πολύ φιλικά
Φ. Δ. Δρακονταειδής

Ευχαριστούμε για τίς διορθώσεις και συμπληρώσεις: Τό Ojos de pero azul (που ελληνικά σημαίνει ΜΟΝΟ: Τά μάτια του γαλάζιου σκύλου) πρωτοκυκλοφόρησε από τήν Plaza y Zanes τό 1974 (έκτη έκδοση, Μάρτης 1979). Τά διηγήματα τής συλλογής περιέχονται στον τόμο Todos los Cuentos, που αναφέρουμε στή βιβλιογραφία.

Η λέξη agency, μόνη της, δέ σημαίνει ποτέ διαφημιστικό πρακτορείο ή εταιρεία, εκτός κι άν προσδιορίζεται από τό advertising.

Όσο για τή «θλιβερή ιστορία τής άθώας Έρέντιρα», στο τεύχος δηλώνεται διπλή φορά (άπό λάθος - ή μία προοριζόταν για τό «Φθινόπωρο του Πατριάρχη») ότι ή μετάφραση έγινε από τά Ισπανικά. Ο «Π» εικονογραφεί τίς σελίδες, άπλώς, με τό ύλικό που κρίνει κατάλληλο, και δέν πιστεύει πώς ή εικονογράφηση είναι μέτρο τής έγκυρότητας κάθε κειμένου.